
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Мр Ђорђе Ђурић

Редакција:
Др Ненад Лемајић
Др Љубодраг Димић
Нада Симић-Лемајић

Лектор:
Татјана Пивнички-Дринић

Превод резимеа:
Слободан Максимовић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
AM graphic
Лаћарак, 1. новембра 165

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

8

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2009.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Покрајинског секретаријата за културу ИВ АП Војводине
и Града Сремска Митровица.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Нада Симић-Лемајић, Ненад Лемајић, *Устанак у Срему 1941–1942 (до лета)* 11

Nada Simić-Lemajić, Nenad Lemajić, *Uprising in Srem 1941–1942 (Until the Summer)* 63

Ђура Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку* 65
Đura Hardi, *Rulers and Governers of Srem Below the River Sava, and Mačva in XIII Century* 80

Михаел Антоловић, *Немци у Срему између два светска рата (1918–1941)* 81
Mihael Antolović, *Germans in Srem between the Two World Wars (1918–1941)* 100

Радомир Поповић, *Прилози за биографију Јелисеја Вукајловића* 102
Radomir Popović, *Contributions to the Biography of Jelisej Vukajlović* 116

Снежана Божанић, *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша* 117
Snežana Božanić, *Disputes Over Land and Boundaries in The Region under the Rule of Konstantin Dragaš* 127

Предраг М. Вајагић, *Формирање Дунавске бановине* 128
Predrag M. Vajagić, *Formation of the Danube Banovina* 145

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Душко М. Ковачевић, *Манастир Крушедол 1914. године, Претрес манастира и хапшење монаха од стране 32. мађарске пуковније* 149

Duško M. Kovačević, *Krušedol Monastery in 1914, Raid of the Monastery and the Arrest of Monks by the 32nd Hungarian Regiment* 159

Мирослав Павловић, *О преносу дела моштију светог Стефана Штиљановића из манастира Шишатовац у Паштровиће 1919. године* 160
Miroslav Pavlović, *On Transport of a Part of St. Stefan Štiljanović's Holy Relics from Šišatovac Monastery to Paštrovići in 1919* 168

Ненад Нинковић, *Инвентар манастира Велика Ремета из 1896. године* 169
Nenad Ninković, *Inventory of Velika Remeta Monastery from 1896* 192

Филип Крчмар, *Обележавање стогодишњице немачког насељавања у Инђији према писању немачког дневног листа „Neue zeit"* 193
Filip Krčmar, *Centennial Commemoration of German Settlement in Inđija According to Daily Newspapers „Neue Zeit"* 209

Борис Стојковски, *Сократ Схоластик као извор за рану црквену историју Сирмијума* 210
Boris Stojkovski, *Sokrat Sholastik as a Source for Early Church History of Sirmium* 222

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Владан Гавриловић, *Радови академика Славка Гавриловића о Срему* 227
Vladan Gavrilović, *Academician Slavko Gavrilović's Papers on Srem* 239

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Драгана Михајловић, *Информациони систем у Архиву Српске академије наука и уметности* 243
Dragana Mihajlović, *Information System in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts* 265

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Биљана Шимуновић-Бешлин, *Софија Божић:*
„Срби у Хрватској 1918–1929" 271

Михаел Антоловић, *Пледоаје за историју науке, Александар Петровић:*
„Циклуси и записи. Opus solis Милутина Миланковића" 279

Александар Касаш, *Никола Л. Гаћеша:*
„Историја фабрике цемента у Беочину" 284

Драгослав Опсеница, *Холм Зундхаусен:*
„Историја Србије од 19. до 21. Века" 288

Александар Касаш, *Стеван Пиштевић: „Историја села Ривица"* 292

Мирослав Павловић, *Tuncay Zorlu: „Innovation and Empire in Turkey"* 297

Ненад Нинковић, *Исидора Точанац:*
„Српски народно-црквени сабори (1718–1735)" 302

Михаел Антоловић, *Rederick Stackelberg:*
„The Routledge Companion to Nazi Germany" 307

Борис Стојковски, *Michael Angold:*
„Byzantium, The Bridge from Antiquity to the Middle Ages" 312

Предраг М. Вајагић, *Душан Чкребић: „Живот, политика, коментари"* 316

Борис Стојковски, *Youval Rotman: „Les esclaves et l'esclavage. De la*
Méditerranée antique à la méditerranée médiévale VI e-XI e siècles" 323

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

УДК 94(497.1)"1941/1942"(093.2)
329.71(497.113)"1941/1942"(093.2)

Нада Симић-Лемајић
Историјски архив „Срем” Сремска Митровица

Ненад Лемајић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

УСТАНАК У СРЕМУ 1941–1942
(до лета)

Сажетак: У раду се анализирају узроци који су довели до устанка српског становништва у Срему против Независне Државе Хрватске. Кроз анализу специфичности друштвених, политичких и националних услова покушавају се одредити одступања од опште шеме устанка у односу на друге области НДХ где се српски народ побунио. Тема рада су такође: улога партијске организације КПЈ, супротности између Немаца и Хрвата у Срему, политика НДХ која је водила елиминасању националне елите Срба у Срему, селективна репресија према српском становништву. Ово су били узроци који су довели до устанка под вођством комуниста који је избио у пролеће 1942. године.

Кључне речи: Срем, устанак, Народноослободилачки покрет, Комунистичка партија Југославије, народноослободилачки одбори, Народно ослободилачки фонд, Сремска Митровица.

Мада је устанак на подручју Срема започео нешто касније него у другим деловима Југославије, на које се протезала власт НДХ, развијаће се без осеке све до краја рата. На каснији почетак устанка пресудно је утицало мноштво фактора које је тешко сагледати а још теже одлучити се који су од њих најважнији. Сигурно је да су међу пресудним били геополитички положај Срема, који се налазио на простору судара три национализма: српског, хрватског и немачког, специфичан национални састав, сукоби НДХ и фолксдојчера, близина Србије у коју су се склонили многи појединци прогоњени у првим хајкама које је окупаторска власт спроводила, што је на неки начин пресекло даљи терор, као и

геофизичке одлике терена.

На каснији почетак устанка у Срему битан утицај је имала и улога његовог организатора – КПЈ. За разлику од осталих области, у Срему се у првим месецима окупације партијско руководство није најбоље снашло, што је довело до готово потпуне пасивности организација. Рад четворице „комуниста-робијаша'' који су остали у Срему, и формулисање правилне народноослободилачке платформе уз поштовање свих сремских специфичности довешће до краја септембра на подручју дејства Фрушкогорског одреда до стварања снажне војнополитичке организације. Она ће се после Пећиначког саветовања проширити и на подручје источног и доњег Срема, где ће се овај процес завршити до лета 1942.

Сви ови успеси постигнути су пре свега зато што је уочена срж проблема устанка у Срему. За разлику од српског становништва Босне, Лике, Кордуна и других крајева у саставу НДХ, сремски сељаци нису масовно отишли у шуму јер на то нису били присиљени, њих је у борбу увлачила партија. Зато је стварање партијске организације у сремском селу практично значило и почетак устанка у њему. Улазак партије у село по правилу је имао за последицу укључење целокупног становништва у покрет и стварање ослободилачке организације.

Доследна примена политичке платформе формулисане још у годинама стварања „Народног фронта'' и прилагођене специфичним сремским приликама, омогућила је превазилажење свих социјалних разлика и окупљање становништва око идеја борбе за националну слободу. Колико је ова национално -ослободилачка платформа широко прихваћена у Срему сведочи и чињеница да српско становништво без обзира на социјалне разлике у потпуности учествује у НОП-у.

Јован Веселинов о устанку у Срему једном приликом је рекао:

„Народноослободилачка борба у Срему даје нам у малом јасну слику оружаног устанка и револуције народа Југославије. Срем је оборио многа схватања и 'теорије' о немогућности вођења оружане борбе без шума и планина и других 'повољних услова'. Мала Фрушка гора, посавске и босутске шуме олакшавали су војне акције и маневрисање партизана, али ти терени нису били одлучујући за наше успехе. Одлучујућу улогу одиграо је уједињени народ... Устанички Срем се није делио на фронт и позадину, него је био јединствени фронт против

непријатеља. У борби су на одређени начин учествовали сви и партизани и они који су остали код куће: мушкарци, жене, омладина па чак и деца. Народ и партизани били су једно – војска револуције''.

Устанак у Срему је део јединственог општенародног устанка српског и других народа Југославије којим је руководила КПЈ. После пораза у Априлском рату, бекства владе и краља из земље и капитулације, у народу се након почетне потиштености јавио снажан револт на терор спровођен од стране окупаторско-квислиншких режима и на комадање земље. Већа или мања национална обесправљеност југословенских народа, разноврстан терор као и снажно развијена национална свест и антигерманство, изграђени током Првог светског рата и раније, довешће до спонтаних акција отпора које ће од јула прерасти у масовни и делом организовани народни устанак раширен углавном међу српским становништвом. Један од организатора устанка била је и КПЈ. Врло брзо ће се показати да је КПЈ једина организована политичка снага која је своје интересе синхронизовала са општим тежњама народа; сви остали ће, неспремни да прате радикалне реакције народа егзистенцијално угроженог од фашистичких и тоталитарних држава у којима је живео, скренути на пут колаборације и повезати се са окупаторима и квислинзима стварајући повремено јединствен фронт према Народноослободилачком покрету. Огроман успех који је КПЈ остварила већ током прве године устанка био је последица доследне примене народнофронтовске политике, борбе против фашизма и за национално ослобођење.

Мада јединствено руковођени од стране КПЈ, устанци који су се развили по историјским покрајинама Југославије испољиће у свакој од њих одређене специфичности. Оне су настале као последица различитог утицаја комуниста у појединим областима, окупаторско-квислиншког система, националног састава становништва, положаја појединих народа у краљевини Југославији, постојања више политичких снага као организатора народног бунта, физичко -географских одлика терена и низа других фактора.[1] Током устанка у Срему доћи ће до изражаја сви наведени фактори дајући му специфична обележја каква у сличној форми нису постојала ни у једној другој области.

У пролеће 1942. године дошло је у Срему до масовног народног устанка. Он

[1] О устанку у Југославији детаљније: Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, I–II, Beograd 1983.

ће за свега неколико месеци толико добити на снази да није могао бити угушен ни знатним војним снагама које су биле доведене у Срем. НОП ће у Срему од тада показате низ специфичности у односу на друге крајеве захваћене устанком српских маса. Узроци ових специфичности су вишеструки и није лако јасно их разлучити. Ипак бисмо све факторе важне за развој устанка могли поделити у две групе. Прву групу би чинили општи фактори (незадовољство српског становништва сломом Југославије и својим положајем, опште револуционарно расположење) а другу они који су специфични за Срем (географски положај, национални састав, припадност Срема НДХ, немачко-хрватске напетости у Срему). Тешко је рећи који су од ових фактора били пресуднији; извесно је да су условљавали један другог и да су тек сви заједно у Срему стварали ситуацију која је довела до једног у знатној мери специфичног устанка.

Да би се ове специфичности у највећој мери могле уочити, нужно је поредити овај устанак са устанцима у регионима који имају неке од основних одредница сличне одредницама устанка у Срему. Сматрамо да су два врло важна фактора општег значаја битна за устанак у Срему били припадност Срема НДХ и учешће искључиво српског становништва у њему. Због тога ћемо специфичности везане за ситуацију у Срему пред устанак анализирати само у односу на области у којима су ове две значајне специфичности такође генерално одређујуће за устанак. Сходно томе специфичности устанка у Срему нећемо анализирати поредећи их са устанцима у Банату и Бачкој, како је то више пута чињено у нашој литератури под утицајем послератних административних подела. Једини фактор који је био заједнички за ове три области, геофизичке одлике терена, ипак није пресудан за развој устанка те би се поређење могло вршити само када би се анализале специфичности устанка са становишта устанака у равничарским крајевима. Још мање би се поређење између Срема, Баната и Бачке могло вршити на основу поделе унутар КПЈ на покрајинске организације, пошто се утицај јединствене партије и НОП организације Војводине почео осећати 1943, а тек при крају рата је то постало фактор од изузетног значаја. Територијално омеђење устанка у Срему такође је битно пошто ће анализом бити обухваћен само онај део Срема у коме је дошло до развоја НОП-а у пролеће 1942. те није потребно наводити податке за целу област, како је то урађено у практично свим монографијама које се баве овом проблематиком што је у великој мери довело до замагљивања или погрешног решавања неких важних проблема. Без обзи-

ра што територија дела Срема на којој је дошло до народног устанка није била пространа (око 4.000 км^2), она се због слојевитости може поделити у неколико мањих целина. Та слојевитост и сложеност Срема огледала се кроз шаролик национални и верски састав становништва али и географски положај и геофизичке одлике терена.

Основна подела по геофизичком основу била би на равничарски и фрушкогорски (планински) Срем. У оквиру равничарског Срема могу се уочити три релативно засебна дела. Један од Сремске Митровице на запад у коме је низ села гравитирало ка босутским шумама и граници са Босном, други јужно од пруге Сремска Митровица – Инђија – Београд, просторно највећи, без градова, потпуно раван и готово без шуме, где се из половине села веома лако могло доћи у Србију, и трећи део који се простирао између пруге Београд – Нови Сад и Дунава. Фрушкогорски Срем може се поделити на део који гравитира равничарском Срему и део ближи Дунаву који је био релативно изолован од осталих области Срема и на низ начина повезан са Бачком. Граница између ова два дела Срема ишла је развођем Фрушке горе.

По националном основу Срем се такође може делити али не на српски, немачки и хрватски део, пошто су Срби били изразито доминирајући народ да би ова подела била могућа, већ на села етнички више или мање једнообразна. У оном делу Срема који је био обухваћен устанком постоји 124 места (ако рачунамо и Илок који је ван границе овог простора или на његовој самој ивици те су утицаји из њега били битни за обликовање устанка), од којих 115 можемо сматрати селима. (Од 115 села успели смо да прикупимо податке за њих 100, а преосталих 15 села не мењају битно етничку слику Срема.)[2]

[2] Од стотину посматраних села тридесет има преко 95% српског живља, а петнаест између 90 и 95%. То значи да је у 45 села српско становништво до те мере доминирајуће да се могу сматрати етнички српским. Преко 95%, српског становништва имала су места Бешеново, Бешеновачки Прњавор, Брестач, Буђановци, Велики Радинци, Витојевци, Добринци, Илинци, Јазак, Карловчић, Крњешевци, Лежимир, Мартинци, Михаљевци, Нови Карловци, Пећинци, Попинци, Прхово, Ривица, Стејановци, Сурдук, Шашинци, Шимановци, Шуљам, Петровчић, Угриновци, Крушедол, Крушедолски Прњавор, Грабово и Лединци; 90−95% Адашевци, Белегиш, Вишњићево, Војка, Деч, Кузмин, Купиново, Манђелос, Огар, Павловци, Сремска Рача, Суботиште, Батајница, Јаково и Прогар. Ова села ћемо означити као села I групе. Поред ових још 9 села има висок удео српског живља између 85 и 90%, а у 72 села српски живаљ чини више од 50% становништва. Другу групу која се може поделити на низ подгрупа чинило би низ села. Прву подгрупу у овој другој групи сачињавала су села са већинским немач-

У даљем излагању покушаћемо показати како су се опште стратегијске поставке НОП-а, НДХ, Немаца и четника преламале у региону Срема, деловима региона па чак и у појединим селима.

СРПСКО-ХРВАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ НАПЕТОСТИ У ИСТОЧНОМ СРЕМУ ПРЕД ПОЧЕТАК II СВЕТСКОГ РАТА

Шестојануарска диктатура је за неколико година замрзла политичке активности у Југославији (Краљевини СХС, званичан назив до 3. октобра). До знатније обнове политичког живота доћи ће тек после смрти краља Александра.[3] Те политичке активности нарочито међу српским и хрватским политичким

ким (Нови Бановци, Путинци, Бечмен, Бешка, Инђија и Нова Пазова) или хрватским живљем (Кукујевци, Нови Сланкамен, Гибарац), укупно осам села. Претежно српских села у којима је живела знатна немачка група било је два (Ердевик и Чалма), а оних са знатном хрватском групом осам (Батровци, Бачинци, Врдник, Голубинци, Моровић, Платичево, Сремска Каменица и Черевић). Као немачко-хрватска села могли бисмо навести седам места (Кукујевци, Никинци, Нови Бановци, Нови Сланкамен, Хртковци, Сурчин и Беочин). Три села бисмо могли означити као српско-немачка (Путинци, Бечмен и Бешка), а по једно као изразито немачко (Нова Пазова), хрватско (Гибарац) и словачко (Луг). Из ове поделе се изваја веома сложени Марадик где су преко 40% становништва чинили Мађари. Трећу групу би представљала српска села у којима су Немци или Хрвати чинили између 10 и 30% становништва. Укупно је било 13 села у којима су то претежно били Немци (Ашања, Бунгула, Вогањ, Грабовци, Гргуревци, Буковац, Д. Товарник, Деч, Кленак, Лаћарак, Обреж, Добановци и Крчедин) и 6 Хрвати (Беркасово, Босут, Дивош, Јамена, Мала Вашица и Нештин). Анализирајући развој НОП-а у Срему дошли смо до закључка да се НОП у почетку највише развијао и најлакше ширио у селима I групе, где практично терора није ни било (са преко 90% српског живља) а најтеже у селима треће групе (српска села са 10 до 30% немачког или хрватског живља) у којима је углавном долазило до појаве терора над српским становништвом. (Када се говори о утицају терора на укључивање појединих села у НОП и другим питањима, мислимо искључиво на 1941. и првих неколико месеци 1942. године јер се после почетка устанка ситуација радикално мењала.) Специфичан је проблем градова те среских места којих има десет, мада би се као градови у данашњем значењу те речи могли означити само Земун, Рума и Сремска Митровица. Национални састав градова је био сасвим супротан оном у селима. У већини градова су доминирали Немци и Хрвати; супротности између села и града биле су појачане и кроз национални састав градова. Детаљније о статистици Срема вид. Срета Савић, *Борбе у Срему 1941–1944*, треће допуњено издање, Сремска Митровица 1981.

[3] Детаљније о политичкој ситуацији у Југославији током овог периода и концептима преуређења Југославије вид. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918–1988*, prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941, Nolit, Beograd 1988, 176−212, 255−309; Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965. и Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića, 1935–1937*, Beograd 1985.

странкама имале су одраз и у Срему. У почетку су у овом периоду односи између различитих етничких група и њихових политичких представника били подношљиви, али су се почели заоштравати током 1939. године у вези са разговорима Цветковића и Мачека о стварању Бановине Хрватске. Када је споразумом од 26. августа 1939. западни део Срема припао Бановини Хрватској, то није довело до смиривања ситуације него су, напротив, супротности између Срба и Хрвата бивале све израженије. Трећа знатнија група, Немци, углавном је била резервисана према овим сукобима. Од неколико српских странака у Срему ће далеко највећи утицај остварити Радикална странка позната по изразито непомирљивом ставу према покушајима преуређења Југославије на федералистичким основама. У годинама пред рат знатно је порастао и утицај Земљорадничке странке а поготово њеног левог крила, али ипак не у толикој мери да потисне утицај радикала и то оних који су се до пада Стојадиновића везивали за ЈРЗ, да би после споразума Цветковић–Мачек заступали погледе готово идентичне са ставовима Српског културног клуба (СКК). Апсолутни утицај на Хрвате у Срему имала је Хрватска сељачка странка (ХСС). Монолитност странке на овом подручју била је угрожена размимоилажењима после споразума Цветковић–Мачек. Мада је у атмосфери прегрејаних страсти готово читава странка на овом подручју „клизила" удесно, то није спречило појаву екстремне струје унутар ње која је попунила простор што су га у неким другим областима заузимали франковци и усташе. Ово је било условљено тиме што у Срему уопште није било припадника ових организација те су се екстремисти једино могли испољити у оквиру ХСС-а. Сукоби између Немаца и Срба су се такође заоштрили без обзира што је Кутлурбунд на изборима пружао подршку режимским странкама за које је гласала и већина Срба. Ови сукоби су настали као последица значајне националне пропаганде међу Немцима поготово од почетка 1939, када је у Културбунду потпуну превагу однела она струја која је прихватала нацистичке идеје. Мада је одржавање добрих односа са Србима био део политике која је по наређењима из Берлина доследно спровођена, ипак на терену нису могли бити спречени тешки инциденти настали као последица појачане националне свести и искључивости међу Немцима, што је рефлексије имало и на Србе а понекад и на Хрвате.

Прве значајније националне конфронтације између Хрвата и Срба после почетка преговора Цветковића и Мачека одиграле су се у Сремској Митровици,

граду који је већ својим националним саставом више него иједно друго значајније насеље у Срему био предодређен да буде једна од тачака у којима су се одмеравале супротности Београда и Загреба.[4]

У национално и конфесионално вишеструко издељеној Митровици Градску управу су кроз готово цео међуратни период држали и Срби. Градско веће се састојало од Срба а често су у њега улазили и Немци у мањем броју. Због тога што су Хрвати били потиснути са свих важнијих функција у граду, мада су чинили трећину становништва, с временом се јавила знатна нетрпељивост, поготово између хрватске и српске интелигенције. Хрвати су створили више ексклузивних хрватских удружења а крајем тридесетих година дошло је већ до потпуне поларизације у граду.[5]

Напетости међу заједницама понекад су се претварале и у отворене сукобе. Најдрастичнији пример десио се 1926. године. Повод је била прослава 21. годишњице оснивања Хрватског сокола (17. август 1926). Атмосферу је подгрејао локални радикалски лист *Србија*.[6] Збор на главном тргу био је прекинут буком и звиждањем што су организовали радикалнији српски елементи а касније је дошло и до сукоба, када је група од око 150 људи под српском заставом запречила пут поворци Хрватског сокола која се упутила на вежбалиште на Променади.[7]

Напори који су учињени да се у Југославији превазиђу сукоби доводили су до привремених смиривања политичких напетости, поготово када је долазило до сарадње политичких елита у Срему. Ипак је отварање хрватског питања изазивало исувише негативних емоција и код српске и код хрватске стране да би се могло контролисати и превести у мирне воде поготово на спорним подручјима

[4] Срби су чинили 45%, Хрвати 31%, Немци 13% а Мађари 7% становништва у граду.

[5] Тако су студенти Хрвати основали „Клуб Хрватских свеучилиштараца'', *Срем* (новине које су излазиле од 1938. до 1941), Ср. Митровица, 13. 10. 1939, бр. 86, 3; до националних превирања је дошло и у Удружењу трговачке омладине, *Срем*, Ср. Митровица, 13. 10. 1939, бр. 86, 3. У току 1940. формирана је организација „Хрватски јунак", вид. Petar Milošević, Dušan Vuletić, Bora Čekerinac, Radomir Prica, *Sremskomitrovačka hronika*, Edicija Vojvodina u borbi, Novi Sad 1987, 155.

[6] *Србија*, 8. 8. 1926, бр. 57; у чланку *Хусари* уредништво се заложило за бојкот сепаратистичких манифестација у Митровици.

[7] Zlata Gvozdić-Filjak, Juraj Lončarević, *Srijemska kalvarija Hrvata*, Znanje, Zagreb 1995, 122−124.

какво је било и сремско.[8]

Преговори Цветковића и Мачека у многим случајевима су, уместо да умире, продубили докраја националне супротности екстремишући део јавности на чисто територијалним питањима. Веома карактеристичан пример могу бити догађаји у вези са локалним листом *Срем*. Када је лист стартовао, уредништво је нагласило да ће бити „објективан и неовисан'' те да неће подупирати ниједну странку.[9] За то су доиста постојали извесни предуслови. Лист је штампан ћирилицом и латиницом а у њему су сарађивали интелектуалци политички опредељени за националну сарадњу Хрвата и Срба. Ипак је у редакцији дошло до размимоилажења те је непуну годину од почетка излажења, непосредно после избора 1938. године, редакцију напустио један од уредника Стјепан Иванчић а уредник Милан Шкргић[10] је све више лист усмеравао ка ексклузивно српским позицијама.[11]

Тако се у вези са разграничењем новоформиране Бановине Хрватске у листу појавила парола „Борба за наш равни Срем је света'' а у вези са питањем припадности Шидског среза „Шиђани Срем је ваш''.[12]

Када је у Митровици основана подружница Српског културног клуба , *Срем* је потпуно прихватио ставове ове организације а посебно је подржао идеју СКК око враћања Шидског и Вуковарског среза у оквире Дунавске бановине.[13]

Тако се *Срем* за само нешто више од годину дана од листа чији је циљ био

---

[8] Приметно је настојање челних људи митровачког ХСС-а да прате Мачекову политику. Ауторитет Мачека у Митровици подизан је у свакој прилици. Његов рођендан прослављен је 20. 7. 1938. у Хрватском дому (Хрватски дом је отворен 8. октобра 1928. Мада је установа Хрватски дом основана одмах после 1. светског рата, иницијативу за подизање зграде покренуо је тек 1927. њен председник Емил Малдини); детаљније види Z. Gvozdić-Filjak, J. Lončarević, *Srijemska kalvarija Hrvata*, 156−158. Приликом Мачекове посете Митровици 2. 12. 1939. он је у кући др Гвоздића разговарао и са истакнутим митровачким политичарем др Небојшом Малетићем (*Srijemski Hrvat*, Vukovar, 9. 12. 1939, бр. 4).

[9] *Срем*, Сремска Митровица, 17. март 1938, бр. 1, 1.

[10] Митровачки новинар, уредник листа *Срем* који је у Сремској Митровици излазио једном недељно у периоду од 17. марта 1938. до 11. априла 1941. на четири странице (са прекидом од 24. маја до 11. октобра 1940), убијен од усташа највероватније у Јадовну 1941. године.

[11] Иванчић је постао уредник новопокренутих *Сријемских новина* које су излазиле у Загребу и често су се спориле са *Сремом*, вид. *Срем*, Сремска Митровица, 16. 12. 1938, бр. 40, 2; 7. 9. 1939, бр. 78, 3 и 15. 9. 1939, 79, 2.

[12] *Срем*, Сремска Митровица.

[13] Исто, 10. 11. 1939, бр. 87, 2.

ЦЕНА 1 ДИНАР

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВОМ

Срем

ИНФОРМАТИВНИ НЕДЕЉНИ ЛИСТ

Год. III. | Власник и издавач другчије „Срем", претставник М. Шкргић, пиколар | Сремска Митровица, 18 октобра 1940. | Уредник: Милан Шкргић. — Уредништво: Sr. Mitrovica, Trg Kralja Petra 17. | Број 117

Мали изгледи на мир

..На 17 октобра ће наступити војну службу новаци Сједињених Америчких Држава од 21 до 31 године. Једнако ће бити позвани у војску и сви незапослени који су способни за војну дужност. Међутим ова војска требаће недеље и месеце, да се увежба и да се дефинитивно изврши њезина реорганизација. Једнако се у Америци ради пуном паром и на организацији авијације, па је предвиђена изградња 250.000 авиона, те око 1000 аеродрома. Крај тога треба увежбати 500 000 пилота и 100.000 падобранаца. Један амерички политичар изјавио је ових дана, да Америка треба добро запамтити искуства, која дружа пораз демократских држава у Европи и зато се мора чувати од сваке непромишљене и пренагле импровизације...

Кад смо то прочитали, било нам је одмах јасно, да су изгледи на општи мир веома мали. Јер, ако би и дошло до мира на европском тлу, он изгледа има своје рођење на Атлантику, на америчким поседима или на Истоку. Шта је Америку нагнало да се овако грдно оружа и овако страховито брзим темпом спрема своју војску? УСА су виделе како су прошле демократске државе у Европи у сукобу са тоталитарним државама. Нарочито пак тројни пакт Немачка-Италија-Јапан пожурио је намеру Рузвелта да помогне Енглеској колико му то само дозвољава незараћеност Америке. Ни Јапан није још објавио рат Енглеској, па ипак свако зна да он својски помаже тоталитарне силе. Док се на другој страни овако спремају УСА, дотле то чини у Европи данас и Русија. Она је почела у јачој мери да врши реорганизацију своје војске.

ШИРИТЕ „СРЕМ"

Шићани „СРЕМ" је ваш!

ОСНИВАЊЕ „СРПСКЕ НАРОДНЕ КОАЛИЦИЈЕ" У БАНОВИНИ ХРВАТСКОЈ

Митровица, 17 октобра. — Последњих дана чује се у Бановини Хрватској о оснивању „Српске народне коалиције у Бановини Хрватској, у коју да би ималиући преставници народног радикалне странке (главног одбора) др. Новковић, др. Пелеш и др., група др Пере Зеца и народна српска радикална странка, коју води Душан Богуновић. — Остале мање скупине, које су се биле појавиле и на општинским изборима, за сада се још не спомињу у овој акцији.

Међутим како је жеља покретача за оснивање „Српске народне коалиције" да окупе Србе свих странака у Бановини Хрватској у једну шаку у политичку организацију, да ма и на најширој бази, а све само и против СДС, па и мимо ЈРЗ, то тај напор и ако се не зна какав ће имати успех заслужује извесну пажњу.

С тога смо се обратили некодашњим покретача ове акције да јавност буде обавештена, која би права сврха била ове „Српске народне коалиције", и на који би се основи она створила, па нам је речено по приликама ово:

Понајпре прерано је још говорити било што конкретније о настојању оповиционо расположених Срба у Бановини Хрватској. Постоји тенденције да се они Срби који нису данашњу политику у Бановини Хрватској, који нису за СДС, некако нађу у заједничкој сарадњи на једној широкој бази. Жеља је претставника

Турски пак посланик у Букурешту је изјавио, да је Турска такође за „статус кво" у Грчкој и да ће се турски војник борити до смрти за одбрану Турске и постојећег стања на том делу Средоземног мора. И данас се налази турски посланик у Москви, где конферише са Молотовим, а лист руски посланик то чини у Анкари са претседником Иненим. Немачка и Италија у својој штампи оштро се обрачају на енглеску пропаганду, која жели да помути добро стање међу балканским државама, а нарочито међу Италијом, Југославијом и Бугарском. Ту се подвлачи да је увалудан труд Енглеза, јер је данас јасно да се већином све балканске државе орјентишу и нежу са тоталитарним државама т. ј. осовином Рим Берлин.

Рат између Енглеске, те Немачке и Италије с друге стране траје и даље у страховитом темпу. Немачка је својим потезом у Румунији учврстила своје позиције и јасно је, да је енглески утицај у Румунији сасвим опао. Сада Немачка настоји да тај утицај још уклони из Грчке, а Турску да привидно [illegible] осовину. Скоро дана ће позвати смернице Совјетске Русије — тако бар наша штампа доноси извештаје из Совјетске Русије. Јасно је данас само једно, да су перспективе на мир веома прне. Ш.

У Шиду победила је српска листа

Шид, 17 октобра. — Велика је дански интерес владао за избор одборника за котарску (срески) скупштину. Од 30 одборника било је изабрано, да је Шид и околина српска и да је ваљало борити се против те већине, који, на пожаљење Аустрија није могла надвладати. То се показало на избору одбора за срески скупштину. Биле су, постављене три листе, и то: Нешковић, Нешковић, против, патрон Петар Пламшић, трговац и Вијећ Косановић на СДС. Пуне две листе су српске. Г. Петар Пламшић је био толико цењен од свих састављача листа, да се он налазио на све три листе. Код самог гласања одмах се видело где је већина. Са апсолутном већином победила је српска листа проте г. Нешка Нешковића. Тако ће избори проћи и у другим местима срем ског.

Борба са спекулантима

Митровица, 17 октобра. — Шта рат буде дуже трајао живот ће бити тежи у свим европским земљама. Главна брига света је привредно-економске равнотеже, јер у противном може лако да се појави глад. Разумљиво је, да је та брига тежа не само за оне који владају, јер они стварно носе одговорност за своја дела, већ и за све остале, а нарочито за народ, који је највише и осећа.

Међутим увек је било да су тешке рата појединци искоришћавали у своје сврхе, лично своје, те се гомилали новцима. То су већином прељаки спекуланти, који виђу „да се у мутној најбоље лови". Карикатуре таквих људи добро су нам познате. Њих ратују све новине. Велики стомак и врело лице сјаји златни ланац украшен брилијантима; брилијанти им се сијаје и на рукама на мањеобојном пиштољу, кинез као и набујали образи пуни крвљу. У таквим карикатурама приказана је сва празност пословања спекулантских типова. Није нета брига за широке слојеве народа, није нета брига хоће ли сиромашан имати довољно хлеба, сутра, прекосутра или за пет дана. Не таче се нета што сиђе јадник жуља руке цео дан, а вечером нема где да сгава или за мизерно чистато поједе. Таквим себи не могу помушити ни било какву разоноју, јер су спекуланти-господари одмах сутрадан вечу, да се набавља и тражи новац на разоноју. Међутим ти и такви типови људи не виде себе и свој живот. Они плаћа у наобилу и мисле да је њихов живот вечитан: новаца, новаца и само новаца и баштостала — за те и такове. У нас се унатраг неколико недеља води тешка борба против скупоће, на сво биле присвољени преступити максимирану цена појединим животним намирницама. Последње тога јесу борбе осуђене по уредби о сузбијању скупоће и несавесне спекулације, које се у појединим местима наше државе десиле већ одмах. Многе је ових уредби о[illegible] и жестоко жигосали спекуланте; многи су пошли у затвор и плаћање [illegible] морали поћи и на присилно боравак.

Ове сплашње имају своје оправдање и сплашно није подузимање без разлога. Дознало се, да су поједине несавесне трговци и обртници вештачки набијали цене без разлога.

Било је тако случајева, да су браћинарски трговци прикривали брашно, да би за дан-два постигли знатно већу цену, па да је то и те како тешко осетила велика већина потрошача, а то искључиво ових, којима материјале прилике допуштају да се могу опскрбљивати само за један дан. Догађало се и то, да су трговци брашном покрали продавље бадњно изађе пеће, па су ове морали хоћеш нећеш повећати хлеб а то је и њих довело с ону страну бриге и мисловно их изнова сравнити, да их се сврста у ред спекуланата.

Откривен је чак случај, да су

„Срем", информативни недељни лист, уредник Милан Шкргић, бр. 117 од 18. октобра 1940. године

национално зближавање претворио у лист који је разбуктавао националне страсти. После пристанка ХСС да њени представници уђу у владу дошло је и до споразума о учешћу локалних представника ХСС у градској управи.[14]

Уласком представника ХСС у Градско заступништво нису превазиђени дотадашњи сукоби. Већ после неколико месеци дошло је до даљих компликованих заплета а повод је био збор у Шиду који је 14. 4. одржала ХСС. На збору је говорио и Петар Гвоздић и наводно је рекао да доноси браћи поздрав из неослобођених крајева. Приликом повратка Митровчана са збора у граду су се чули повици „Живела хрватска Митровица'', „Живела слободна Хрватска'', „Живео хрватски Срем'' а неке групе су пролазиле кроз град под хрватским заставама.[15]

Четири дана касније, 18. априла, на седници Градског заступства Лазар Рашовић, један од чланова, напао је Гвоздића и Хелбиха због говора у Шиду и каснијих догађаја у Митровици после чега су чланови заступства из редова ХСС напустили седницу.[16]

Касније су као услов за повратак тражили да однос службеника у општини буде 14:7 у корист Срба.[17]

Ово је био најдрастичнији национални сукоб у Митровици, мада је до сукоба долазило у више наврата. Тако је једном приликом Матија Ципријановић, Гвоздићев писар, разбио прозор на кући новинара Шкргића, што је било у вези и са ставовима листа *Срем* око разграничења у Срему и са обелодањивањем, на страницама листа, две новчане афере у које је био уплетен Петар Гвоздић са намером да се политички дискредитује.[18]

Сви ови догађаји биће тек предигра за сукобе до којих је дошло почетком рата. Најзначајнија личност у редовима ХСС у Митровици а можда и у Срему био је Петар Гвоздић.[19] У неким радовима се помиње да је Гвоздић био уста-

[14] 29. 9. 1939, бр. 81, 1, у новоформирано веће су као представници ХСС-а ушли Фрањо Рачки, Петар Гвоздић, Карло Хелбих, Јосип Хиртенкауф и Фердо Кнез.

[15] Исто, 26. 4. 1940, бр. 111.

[16] Исто, 19. 4. 1940, бр. 110.

[17] Исто, 26. 4. 1940, бр. 111.

[18] 29. 12. 1939; МСРВ, АО, 7979 − Гвоздић је био правни заступник у Бић-босутској водној задруги те је наводно склопио по њу неке неповољне уговоре. О овим махинацијама је објавио брошуру Стјепан Иванчић под насловом *35 милиона Бић-босутске водене задруге*. Поред ове, Гвоздић је био умешан и у још неке афере са приватним лицима.

[19] Петар Гвоздић (Сољани, 29. 6. 1889 – Сремска Митровица, 1946), гимназију учио у Вин-

ша још у предратном периоду, што свакако није тачно. Изузетно образован, по струци филозоф и правник, др Гвоздић је пресудно утицао на политику ХСС-а у Срему. Његов став у вези са односом Срба и Хрвата у Срему је прилично варирао. Приватно се Гвоздић у више наврата изражавао против српско-хрватске сарадње у духу хрватског сепаратизма али је на неким јавним зборовима заступао идеју слоге два народа. Од 1939. године круг људи око Гвоздића све више прихвата франковачке идеје, а наводно су неки из те групе положили и усташку заклетву.[20]

Ипак Гвоздићево опредељење не би требало издвајати од општег политичког тренда националне искључивости карактеристичног за Србе и Хрвате у Срему после 1939. године. На званичним састанцима ХСС-а Гвоздић је доследно подржавао ставове Мачека и водства у Загребу. Организације ХСС-а у источном Срему организовале су посебан одбор који је координирао рад странке на том подручју. За председника одбора је одређен Адам Сверер из Старе Пазове, за потпредседника Јохан Пфефер из Инђије а за секретара Марко Ламешић из Руме.[21]

Једини стварни носилац франковачких идеја у странци био је др Ламешић. По наводима члана одбора Јелашића из Петроварадина Ламешић је још 1938. године подржавао ставове Павелића те је у више наврата покушавао да их наметне осталим члановима странке, због чега је маја 1939. године удаљен са места

ковцима и Осијеку. Филозофски факултет у Загребу, основни смер филозофија, завршио је 1922. Радио као професор у митровачкој гимназији од 1922. до 1924, када је одбио премештај у Зајечар и напустио професорску службу. Завршио је студије права 1926. у Загребу, где је и докторирао. Отворио је адвокатску канцеларију у Митровици коју води до 1941. године. Целог живота се бавио политиком. У младости је био члан Југословенске лиге. Учествовао је у паљењу мађарске заставе у Винковцима; 1920. прилази Хрватској заједници, 1923. Хрватској републиканској странци а од 1925. је члан Хрватске сељачке странке. Тој странци је остао веран до краја живота. Биран је за народног заступника 1927, 1935. и 1938. године у котарима Вуковар, Митровица, Стара Пазова и Жупања. За великог жупана при Министарству унутрашњих послова НДХ именован је 10. 6. 1941. Никада није приступио усташком покрету. Пресудом Врховног суда Војводине од 8. априла 1946. осуђен је као ратни злочинац и обешен 27. маја 1946. у Сремској Митровици. У браку са Аном имао је осам ћерки од којих је најпознатија Павица, славна пијанисткиња. (Вид. детаљније Z. Gvozdić-Filjak, J Lončarević, *Srijemska kalvarija Hrvata*, 245−257.)

[20] Музеј социјалистичке револуције Војводине, Архивско одељење, даље МСРВ, АО, 7979. и 7982.

[21] *Срем*, Сремска Митровица.

председника на које је постављен Петар Гвоздић, очито много флексибилнији и политички реалнији.[22]

Сукоб Ламешића и Гвоздића имаће одраза и у првим данима стварања Независне Државе Хрватске када је Ламешић покушао да због личне нетрпељивости потисне из новоформиране власти Гвоздића, што му је бар у Срему и успело.[23] У одбору су се вероватно налазили и водећи представници ХСС у Иришком срезу Петрила и Штиглиц.[24]

Српске странке у Срему нису биле тако чврсто организоване и више су се у програмској оријентацији ослањале на универзалне ставове својих центара него што су покушале да формирају политички програм прилагођен локалним националним приликама. Знатније промене настају тек крајем 1939. године када почиње уобличавање регионалне политике. На то је свакако утицало и формирање СКК у Сремској Митровици,[25] чији је главни организатор био Јеврем Видић, један од најугледнијих људи у политичком и привредном смислу међу Србима у Митровици.[26]

Политику СКК на овом подручју подржавао је и уредник *Срема* Милан Шкргић који је преко свог листа подупирао његове акције за прикључење Шидског и Вуковарског среза Дунавској бановини.[27]

Односи Немаца и Срба пред рат су се константно заоштравали у низу места, мада су од политичких врхова чињени знатни напори да до њих не дође или да се брзо превазиђу. У Срему није било жешћих сукоба као што су, на пример, били они у Апачима у Словенији. Ипак су у неколико села односи били

---

[22] Историјски архив „Срем", даље ИАС, Окружни суд, Сремска Митровица, К 1946, бр. 31/18.

[23] О овим догађајима сачувано је послератно Гвозићево сведочење (Z. Gvozdić-Filjak, J. Lončarević, *Srijemska kalvarija Hrvata*, 249−251).

[24] ИАС, Окружни суд, Сремска Митровица, К 1947, бр. 34/120. Није се у потпуности могао утврдити број чланова и њихов идентитет, вероватно је да се из Ирига у њему налазио бар један од њих двојице.

[25] *Срем*, Сремска Митровица, 3. 11. 1939, бр. 86, 3. Конференција је одржана почетком новембра 1939. у великој дворани гостионе „Три круне" на иницијативу Јеврема Видића

[26] Исто. Јеврем Јеша Видић (Шуљам, 1894 – Јадовно, 1941) био је познати митровачки адвокат који се бавио и политиком. Права је завршио у Загребу, где је стекао и титулу доктора. Био је и краљевски јавни бележник а 1931. изабран је за народног посланика. Један од покретача и уредник листа *Радикалска мисао* који је од 1927. краће време излазио у Сремској Митровици. Залагао се за окупљање свих Срба у граду у један политички блок. Убијен од усташа. *Српски биографски речник*, 2, В−Г, Нови Сад 2006, 189−190.

[27] Исто, 10. 11. 1939, бр. 87, 2.

знатно поремећени. Корени тих сукоба били су још у I светском рату или непосредно после њега а пред рат су само били наглашени појачаним немачким национализмом. Нарочито је била створена тешка политичка клима у три места: Бешки, Крчедину и Буковцу.[28]

Непречишћени односи из I светског рата у којима је страдао већи број Срба и Немаца доводили су до честих сукобљавања и туча а кулминирали су убиством једног Немца од стране општинског службеника у Бешки 18. 02. 1940, што је довело до потпуне националне подвојености са којом ће се ући у рат.[29]

Знатних сукоба је било и у Путинцима, али у том случају узрок је била аграрна реформа изведена на штету Немаца.[30]

У самој Сремској Митровици Немци се као организована политичка снага нису укључивали у политичке сукобе Срба и Хрвата. Због истог верског опредељења Немаца и Хрвата разлике између ова два народа су се смањивале па је ХСС покушао укључити један број Немаца у своје активности.[31] Водеће личности организације Културбунд у граду били су: Адам Фриц, Феликс Јуст, инж. Веслај, др Јулијус Шперлинг, Вендл Михелц.[32]

Супротности између Хрвата и Немаца су такође постојале али се нису знатније изражавале због положаја ова два народа у међуратној Југославији. Заједничка католичка вера Хрвата и већег дела Немаца доводила је до смањења националних разлика а тамо где се у знатној мери вршила језичка асимилација Немаца национална граница је потпуно нестала.[33]

То ће изазвати знатне сукобе око националне припадности поготово када је дошло до појачаног националног радикализма међу Хрватима и Немцима.

---

[28] Музеј социјалистичке револуције Војводине (данас део Музеја Војводине) даље МСРВ, АО (архивско одељење), Altgayer Branimir, Elaborat o njemačkoj narodnoj skupini, стр. 78; ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР-а (у даљем тексту ИАС-Х), бр. 52. – Крчедин: Ђорђе Васић, *На ветрометини*, Нови Сад 1965, 33−34.

[29] *Срем*, Сремска Митровица, 28. 02. 1941, бр. 8. и 7. 3. 1941, бр. 9; ИАС, Окружни суд, Сремска Митровица, К 1946, бр. /56 − на сахрану је венац упутио и немачки посланик у Београду.

[30] ИАС-Х (хронике), бр. 83. – Путинци, стр. 48. и 71.

[31] Уп. P. Milošević, D. Vuletić, B. Čekerinac, R. Prica, *Sremskomitrovačka hronika*, 155 и МСРВ, АО, 13346.

[32] P. Milošević, D. Vuletić, B. Čekerinac, R. Prica, *Sremskomitrovačka hronika*, 158 и МСРВ, АО, 7768.

[33] МСРВ, АО − Altgayer Branimir, Elaborat o njemačkoj narodnoj skupini (dalje B. Altgayer, Elaborat), стр. 77.

Пошто је у Срему било свега неколико немачко-хрватских насеља, није дошло до неких значајнијих супротности изузев у Бечмену.[34]

Због великог броја протестаната међу Немцима на овом подручју није долазило до сукоба око цркве и црквених питања као у неким другим крајевима.

ОКУПАЦИЈА СРЕМА И ЗАВОЂЕЊЕ ОКУПАТОРСКОГ РЕЖИМА

Немачка војска је окупирала Срем између 11. и 13. априла.[35] Већ приликом уласка немачких јединица дотле прикривене организације усташа у сарадњи са десним крилом ХСС[36] почеле су преузимати власт, што није пролазило без тешкоћа.[37]

Знатан допринос учвршћењу НДХ и усташког покрета даће ХСС. Раздор који је постојао у оквиру ове странке продубиће се ратом. Један део чланова приступиће усташком покрету. Група око Мачека позвала је на лојалност усташкој творевини да би се потом држала пасивно и према усташама али и према Народноослободилачком покрету што је поткопавало настојања комуниста да покрену широке слојеве хрватског становништва у борбу. У Срему је одлучну улогу имало десно крило ХСС које не само што је пришло усташком покрету на овом подручју него га је практично и формирало. Готово сви предратни подручни руководиоци ХСС водиће усташки покрет на овом терену.

У највећем делу источног Срема власт су преузели фолксдојчери.[38] Независна Држава Хрватска проглашена је 10. априла у Загребу а у њен састав је укључен и Срем. Источни део Срема, у који су спадали Земунски и Старопазовачки срез, није у првом тренутку прикључен Независној Држави Хрватској.[39] То ће бити учињено тек 10. октобра, али ће и тада фолксдојчери задржати у њему до-

[34] Исто, стр. 78.

[35] Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату*, Титоград 1963.

[36] Душан Лазић, *Окупирани град у другом светском рату, Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 191–193; Сима Томовић, *Шид монографија*, Шид 1973, 160; Милутин Станишић Вуксанов, *Олујна доба*, *Хроника Ирига и околине*, Нови Сад 1981, 183.

[37] Д. Лазић, *Окупирани град*, 193.

[38] Већ при стварању новог система власти испољиће се начелне разлике између усташа и фолксдојчера у питању учешћа Срба у њој, вид. Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд 1962, 48–50.

[39] Изузев Голубинаца и Сремских Михаљеваца.

минантну улогу.

Територија Независне Државе Хрватске је убрзо по стварању подељена на двадесет и две велике жупе. Срем је био укључен у бројчано највећу од њих, Велику жупу Вука, која је обухватала 10 срезова,[40] шест градова[41] и 156 општина. У оквиру жупе живело је више нација од којих су најмногобројнији били Срби, а поред њих веома значајне групације чинили су Немци и Хрвати, док је број припадника свих осталих нација једва достизао 10% становништва.[42] Иако саставни део НДХ, Велика жупа Вука није била чврсто у њеном саставу. У оквиру ње су се сукобљавали вишеструки интереси и претензије. Пре свих интереси НДХ и фолксдојчера али и Недићеве Србије.[43]

На положају великог жупана налазио се домаћи Немац,[44] а и ниже управне функције су равноправне дељене.[45] Срби су били искључени из управе.

---

[40] Винковци, Вуковар, Сремска Митровица, Шид, Илок, Рума, Сремски Карловци, Земун, Ириг и Илок.

[41] По неким подацима седам градова.

[42] Већина радова о Срему током рата када износи национални састав и говори о његовом утицају на устанак даје статистичке податке за целокупну Велику жупу Вука (*Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад 1984, 61; С. Савић, *Борбе у Срему*, 37; Душан Лазић-Гојко − Брана Мајски, *Дудик*, Вуковар 1977, 35); Познато је да током 1941/42. и већег дела 1943. године у западном Срему није дошло до народног устанка па је чак било и веома мало акција изузимајући акције Патковићеве комунистичке групе (Д. Лазић-Гојко − Б. Мајски, *Дудик*, 53−73); Устанак у Срему је избио у срезовима подређеним ПК КПЈ за Војводину и Земунском срезу подређеном ПК КПЈ за Србију. Због тога дајемо податке за Срем без Вуковарског, Винковачког и Жупањског среза. Укључили смо податке за Шидски и Илочки срез јер се утицај ПК КПЈ за Војводину овде проширио крајем 1941. године. Да би се добила потпуна слика о националној подлози устанка као и сложености односа НДХ и фолксдојчера, и последицама које су ови односи имали на устанак, дајемо податке и за три среза за која су фолксдојчери били посебно заинтересовани:

Велика жупа Вука и срез Жупања:
Срби 50%; Хрвати 23%; Немци 16%; остали 10%;
Срем без Вуковарског и Винковачког среза:
Срби 60; Хрвати 15%; Немци 16,5%; остали 9%;
Румски, Земунски и Старопазовачки срез:
Срби 58%; Хрвати 11,5%; Немци 22,5%; остали 8%.

[43] Недићева Србија ће се јачањем устанка у Срему појачавати притисак на Немце обећавајући да ће завести ред на подручју Срема ако јој се препусти на управу.

[44] Јакоб Еликер, адвокат из Бачке Паланке који је за великог жупана доведен на изричит захтев Зигфрида Кашеа, немачког посланика у НДХ. Д. Лазић-Гојко − Б. Мајски, *Дудик*, 213.

[45] Од 10 среских начелника било је шест Хрвата и четири Немца; од 11 градских начелника шест су Немци а пет Хрвати; од 156 општинских начелника било је 75 Немаца и 81 Хрват а

Супротности између усташа и фолксдојчера су се из дана у дан повећавале.[46] Усташе су сматрале да ће исељењем Срба, који су представљали већину становништва, и насељавањем Хрвата створити услове за чврсто припајање Срема. Са друге стране, основна тежња фолксдојчера испољавала се у захтеву за припајањем Срема будућем „Donauschwabeland"-у који је требало да постане житница Немачке.[47]

Између фолксдојчера и усташа долазило је до честих инцидентних ситуација.[48] Због тога фолксдојчери, убрзо по успостављању НДХ, почињу наступати као заштитници Срба, радећи у суштини за свој интерес и често подстичући српско-хрватске сукобе. Уговором о укључењу источног Срема у састав НДХ ова се обавезала да неће „проузроковати или поспјешити исељење Срба из овог подручја".[49]

Одмах по свом успостављењу НДХ ће на територији Срема подстаћи стварање усташке организације. У многим местима велики допринос њеном стварању даће десно крило ХСС.[50] На челу организације налазио се усташки стожер у Вуковару, по срезовима су постојали логори а у местима са хрватским становништвом табори. Поред усташке организације постојали су и државни редарствени органи (полиција) и оружништво (жандармерија) прожети духом усташтва. Ове организације и установе постаће главна полуга преко које ће влада НДХ спроводити политику расне сегрегације и терора над комунистима и нацијама стављеним ван закона.[51] Тада се приступило и организовању домобранства (редовне војске), у које су у прво време били углавном присилно мобилисани хрватски сељаци.[52]

касније и понеки Русин, Мађар и Словак (Жарко Атанацковић, *Срем у народноослободилачком рату и револуцији*, Београд 1968, 92−94).

[46] Исто, 52.

[47] Исто; Никола Божић − Ратко Митровић, *Војводина и Београд са околином у плановима Трећег Рајха*, Зборник за друштвене науке МС, Нови Сад 1967, св. 48, 116−125.

[48] Ж. Атанацковић, *Срем*, 88−89; М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 200.

[49] *Војводина у НОР-у*, 65.

[50] Д. Лазић, *Окупирани град*, 191−193; М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 183; Ж. Атанацковић, *Земун*, 48; Јованка Петковић, *Осврт на развој НОП-а и терор у сремскокарловачком срезу 1941 године, Војводина 1941*, Нови Сад 1967, 334.

[51] Душан Лазић, *Организација полицијско-обавештајне службе „НДХ"*, Зборник МС за историју, Нови Сад 1972, св. 6; 1973, св.7, св. 8; 1974, св. 9, св. 10; 1975, св. 11.

[52] Касније су власти НДХ покушале да и српске сељаке укључе у домобранске јединице (радне бојне), што ће у Срему довести до наглог омасовљења устанка.

Немци су у оквиру НДХ добили посебан статус поставши готово „corpus separatum".[53]

Вођство немачке народне групе (Volksgruppenführung) било је смештено у Осијеку а немачко становништво у Срему подељено је у два округа.[54] У местима где су живели Немци постојале су „месне скупине" (Ortsgruppe). Павелићевом Законском уредбом створене су од чланова немачке народности у НДХ посебне војне формације при домобранству (Einsatzstaffeln).[55]

НДХ је у Срему имала гарнизоне у Земуну, Сремској Митровици, Винковцима и Петроварадину.[56] Прилично бројна војна организација коју је окупаторско-квислиншки режим имао у Срему била је последица његовог изузетног стратегијског и економског значаја. Кроз њега је пролазила пруга која представља најкраћу и најзначајнију везу средње Европе са југоистоком континента. Током рата она је имала изузетан значај за немачке јединице на Балкану и њене везе са Бугарском и Турском. У економским плановима НДХ и Немачке Срем[57] је требало да буде подручје са којег ће се годишње извлачити житарице и друге намирнице за 1.500.000 људи.[58]

Положај појединих нација у Срему најбоље је оценио Јован Веселинов у својој књизи *Сви смо ми једна партија*: „Старе буржоаске партије у Срему су се распале већ првих дана окупације и њихов политички утицај се није осећао. У страху пред усташким терором, Срем су напустили сви истакнути грађански политичари, део српске интелигенције и већина православног свештенства, а преостале свештенике усташе су терале у логор и систематски протеривале у Србију. Од првих дана окупације и успостављања окупаторско-усташке власти Срби су листом били против 'новог поретка', који је за њих значио потпу-

[53] Немачкој народности у НДХ као целини признат је статус правног лица са јавноправним овлашћењима.

[54] Сви Немци у НДХ били су подељени у пет округа по територијалном принципу. Од тих пет округа два су се налазила у Срему и то Источносремски округ са седиштем у Инђији и Савско-дунавски округ са седиштему Вуковару (Ж. Атанацковић, *Срем*, 105).

[55] У Срему су се налазиле ловачка бојна, формирана септембра 1941, и 2. припремни батаљон „Генерал Лаудон" формиран у периоду март−август 1942. од старијег становништва. Велики број фолксдојчера млађих година налазио се у оквиру Wermacht-a на Источном фронту.

[56] Гарнизони су имали по приближно 800 војника (*Војводина у НОР-у*, 61).

[57] Срем у значењу целокупне Велике жупе Вука.

[58] Ж. Атанацковић, *Срем*, 88−91, 99−103; *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1976, 477.

но губљење националне слободе и свих националних обележја. Срби су били свесни, а то усташка назови држава није ни крила, да им у тој назови држави нема места, да ће их протерати или уништити и ту су 'политику' видно и брутално почели да спроводе. (Од бројних написа таквог карактера јавних иступа усташких главешина цитираћу само изводе из неколико. У листу 'Хрватски народ' у броју од 7. јула, између осталог пише: 'У Независној држави Хрватској нема српског народа, нема тзв. православне цркве... У Хрватској не може бити Срба нити православља, а Хрвати ће се побринути да се то чим прије испуни.' На збору у Крижевцима 6. јула Миле Будак, истакнути усташки функционер, је између осталог, рекао: 'Срби су дошли у наше крајеве са турским четама, као пљачкаши, као талог и смеће Балкана. Не можемо допустити да у нашој народној држави владају два народа. Један је бог и један је народ који влада, а то је хрватски народ. Они који су дошли у нашу домовину прије 200-300 година нека се врате одакле су дошли.') Већ у априлу усташка назови држава је забранила употребу ћирилице у јавном и приватном животу, затим је прогнала у Србију колонисте и добровољце-насељенике из Првог светског рата, почела је да отпушта из службе православце, присвојила је имовину и добра православних цркава и манастира и национално културних установа, најавила је покатоличење православног живља. Те и друге мере терора усташка држава је 'озаконила' такозваним наредбама и одредбама о расној припадности, о заштити аријевске крви и части хрватског народа, о забрани ћирилице, о некретнини добровољаца, о прелазу из једне вере у другу и сличним мерама 'озакоњеног' затирања српског становништва.

Мањи део Хрвата са симпатијама је гледао стварање тзв. Независне државе Хрватске и једно време пружао подршку новом режиму, што је било јаче изражено у западном него у источном Срему, али је већина Хрвата већ у првим данима окупације са сумњама посматрала стварања усташке државе, није помагала Павелића и осуђивала је варварски однос усташа и фолксдојчера према Србима. Због таквог држања хрватског становништва у Срему, Павелић је једва успео да увуче незнатан број Хрвата у усташки покрет и оружане јединице, па је усташе које су вршиле насиље у Срему углавном доводио из других крајева. У првим годинама рата, међутим због јаког утицаја мачековштине и нашег слабог рада међу њима, већина Хрвата у Срему налазила се у стању ишчекивања. Али, са развојем устанка у Срему и другде, а нарочито у Хрватској, они су по-

чели да приступају народноослободилачком покрету. То се видно испољило 1943. године, од када се масовније придружују народноослободилачком покрету и ступају у партизанске јединице...

Домаћи Немци су, изузев малобројних појединаца били уз окупатора и постали су његов главни политички и добрим делом војни ослонац у Срему.

У таквим политичким односима деловала је партијска организација у Срему, о којима је морала да води рачуна у изграђивању политичке и војне тактике.''[59]

Од свог оснивања НДХ ће се претворити у полигон за уништавање Срба, Јевреја и Рома. Доношењем неколико законских уредби овај геноцид ће бити и правно санкционисан.[60] Срби су проглашени за непожељну нацију у Хрватској.[61] Већ од краја априла, убиства Срба попримају масовне размере, да би се до јуна проширила на целокупна подручја Лике, Кордуна, Баније, Славоније, Босне и Херцеговине.[62]

Српско становништво Срема, мада у оквиру НДХ, неће бити изложено геноциду што се десило у неким другим крајевима. Иако у положају другоразредне нације, оно ће после почетних крвавих прогона над истакнутим појединцима, бити остављено да релативно мирно живи, наравно под условом да се сагласило са својим положајем у оквиру „новог поретка''. На овакав положај Срба у Срему утицаће више и политичких и географских фактора. Током првих месеци периода после Априлског рата усташке, а у мањој мери и фолксдојчерске, организације на територији Срема обрачунаваће се са истакнутим представницима предратних српских буржоаских партија, најугледнијим представницима српског грађанства, свештеницима православне цркве, члановима четничких организација а од 22. јуна и са комунистима.[63] Масовних убистава по принци-

[59] Јован Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, друго допуњено издање, 217–219.

[60] Донете су „Законске одредбе" о забрани употребе ћирилице, о некретнинама добровољаца колониста, о чишћењу чиновничког апарата, о прелазу са једне вере на другу, о преузимању у власништво НДХ целокупне имовине верско-црквених и национално-културних установа (Ж. Атанацковић, *Срем*, 112–113; *Војводина у НОР-у*, 63–64).

[61] „У Независној држави Хрватској 'нема српског народа нема такозване српске православне цркве'... 'У Хрватској не може бити Срба нити православља, а Хрвати ће се побринути да се то чим прије испуни'' (*Hrvatski narod*, 30. srpanj 1941, br. 106).

[62] Детаљније Бранко Петрановић, *Историја Југославије, 1918–1978*, Београд 1980, 207; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977.

[63] Сретеније Зоркић – Петар Вукелић, *Хроника Сурдука*, Нови Сад 1984, 32; Стеван Дро-

пу колективне одговорности и талаштва било је релативно мало у односу на друге области НДХ.[64]

Овакав развој догађаја у Срему може се објаснити само специфичним националним саставом,[65] сукобом Немаца и усташа,[66] аспирацијама Недићеве Србије,[67] чињеницом да је велики део прогоњених појединаца прешао у Србију,[68] а у каснијим месецима страхом власти НДХ од могућности избијања устанка као у другим деловима државе, што би могло довести до издвајања Срема из њеног састава.[69] Из свих ових разлога терор у Срему, мада сталан, попримиће специфичне облике. Он ће се у првом тренутку манифестовати кроз забрану испољавања верских и националних осећања и прогањању истакнутих

бац, *Оаза слободе, Хроника Шашинаца*, 1984, 57−58; *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књига 2, *Срем*, свеска I, Нови Сад 1946; Д. Лазић, *Окупирани град*, 197; Сима Томовић, *Шид*, 175; Јефта Јеремић, *Између Саве и Дунава*, Нови Сад 1971, 17−18.

[64] До лета 1942. године у Срему су забележени следећи масовни злочини: „Ноћу између 30. VI и 1. VII побијено је крај Горњег Товарника десет људи из Беочина и Черевића без неког одређеног повода; 30. VII код Илока стрељано је 40 људи из Свилоша и три из Черевића као одмазда за убиство два жандарма у Свилошу; 8. VIII је крај Илока стрељано 8 Шиђана узетих за таоце иако за то није било непосредног повода; септембра је отерано 35 лица углавном из Крчедина у логоре; крајем 1941. стрељано је у Дудику 8 лица из Старих Бановаца". Поред ових злочина стрељано је неколико група људи осуђених од покретног преког суда због комунистичке делатности (петроварадинска, негославачка а током 1942. пазоваčка и румска афера). Треба приметити да се већина ових злочина одиграла у Шидском и Илочком срезу а не у источном и централном Срему где ће касније бити центар устанка (*Саопштења о злочинима окупатора у Војводини − Срем*).

[65] Вид. напомену 42. Усташка влада је намеравала да насели у Срем 200.000 Хрвата из кршних крајева и тиме радикално промени етничку слику Срема, али се то косило са плановима Немаца (*Војводина у НОР-у*, 64). Усташе су населиле нешто Хрвата из Херцеговине али им углавном нису успеле обезбедити земљу.

[66] Ж. Атанацковић, *Земун*, 88; *Војводина у НОР-у*, 64.

[67] Ж. Атанацковић, *Земун*, 87, 89.

[68] Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки одред 1941−1944*, Шабац 1973, 112−114; С. Томовић, *Шид*, 163−164; Будимир Марин, *Мартинци у вихору рата*, Нови Сад 1984, 83; Д. Лазић, *Окупирани град*, 198; *Окружни комитети КПЈ за Војводину 1941−1943* (Избор и објашњења Љубица Василић), Нови Сад – Сремски Карловци 1975, 54−57.

[69] Тако, на пример, у пролеће 1942. године усташке власти пуштају из затвора већи број Ирижана иако сигурно знају да су били у партизанским јединицама (М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 285). Слично су поступили и приликом Мартиначке буне (Б. Марин, *Мартинци у вихору рата*, 124−127).

појединаца.[70] Одмах после првих хапшења већина оних који су потенцијално били угрожени почела је да прелази у Србију.[71] Одласком најугроженијих ситуација ће се донекле смирити,[72] мада ће дејство свих осталих мера притиска заталасати становништво и створити изузетно револуционарно расположење којем је до прерастања у масовни народни устанак недостајао само почетни импулс. Као једини организатор устанка од јесени 1941. истаћи ће се КПЈ.

КОНСОЛИДАЦИЈА КПЈ У СРЕМУ

„Стратешка концепција КПЈ, као 'партије социјалне револуције', полазила је од процене 'да је други светски рат оквир могуће револуционарне смене власти који се мора искористити'... У свом програму борбе за власт ствараном у овим предустаничким данима, југословенски комунисти су се ослонили на предратну народнофронтовску стратегију, која је већ упућивала на 'концепцију будуће револуције у форми народноослободилачке борбе.' И баш то спајање национално-ослободилачке и социјално-револуционарне компоненте постало је 'угаони камен' оригиналне стратешке концепције југословенских комуниста у НОР-у и револуцији. Њена највећа ингениозност састојала се у томе што су повезивањем национално-ослободилачког рата са социјалистичком револуцијом снаге грађанске контрареволуције које су иначе имале патриотску и антифашистичку орјентацију – доведене пред нерешиву дилему. Да би се супроставиле силама револуције оне су морале да напусте линију ослободилачке борбе и да уђу у колаборацију са окупатором, или у најмању руку да се потпуно пасивизирају. Тиме су губиле своје родољубиво обележје, умањивале

[70] У Саопштењима о злочинима окупатора у Срему наводе се следећи облици притисака током првих месеци: „Протеривање свих Срба који нису завичајни; одузимање земље од колониста и њихово протеривање, постављање комесара привредним предузећима, лишавање слободе ради уцене, притисак на српско становништво да прими католичку веру, многобројна убиства припадника српске нације, као последица ранијих личних сукоба, за која нико није одговарао."

[71] Током јуна Срем су напустили многи комунисти и симпатизери партије. У Мачванском партизанском одреду се борило око 200 Сремаца. Све то сведочи да у Срему у том тренутку не постоји организација способна да понуди политичку платформу преко које би се канализао отпор.

[72] Могућност релативно лаког одласка у Србију биће један од разлога што се у Срему неће током лета спонтано образовати већи наоружани одреди.

углед и утицај у народу и претварале се или у прирепак окупатора, или у маргиналан политички фактор.

Успех ове оригиналне стратешке замисли зависио је колико од објективног тока догађаја толико и од доследности читавог југословенског револуционарног субјекта у њеном прихватању, спровођењу и примењивању, а пре свега у стваралачком примењивању на специфичне локалне услове и прилике. Комунисти Војводине су једнодушно прихватили основну стратешку линију Партије, али је пред њима лежао изузетно тежак задатак њене примене на посебно сложене и неповољне војвођанске услове, чију смо специфичност већ показали...'' (*Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941 –1945, 85*).

Знатнија обнова Комунистичке партије у Срему отпочела је тек пред рат. У том кратком периоду она није успела да постигне организациони ниво какав је постојао у другим деловима Војводине. Кад је крајем 1936. године уништена партијска организација у Војводини, престао је на овом подручју у потпуности сваки организовани рад.[73]

Током 1938. обновљен је врх партијске организације а почела је и обнова по среским местима. Нарочито тешко су стваране партијске ћелије у Срему.[74]

Комунистичка партија у Срему није била јединствено организована.[75] Централни и највећи део источног Срема потпадали су под ОК КПЈ за Срем незванично организован 1938. године.[76] У оквиру припрема за VI покрајинску конференцију долази до повећане активности комуниста у Срему, када се ОК и званично устројава.[77] Срески партијски комитети[78] Руме, Сремске Митровице

[73] Данило Кецић − Ђорђе Миловановић, *Комунистичка партија и револуционални раднички покрет у Војводини 1919–1941*, том II , 1929–1941, Нови Сад − Сремски Карловци 1971, 12.

[74] Данило Кецић, *Консолидација КПЈ у Војводини и њена политичка активност од 1937. до 1941. године*, Зборник за друштвене науке МС, бр. 24. Нови Сад 1959, 1−30.

[75] Срезови Винковци, Вуковар, Шид и Илок били су подређени ЦК КП Хрватске, односно ОК за Осијек; Сремска Митровица, Стара Пазова, Рума, Ириг и Сремски Карловци су подређени ПК КПЈ за Војводину, односно ОК за Срем а Земун ПК КПЈ за Србију.

[76] У Сремској Митровици средином 1938. је одржан неформални састанак који се може сматрати почетком рада ОК за Срем (Јанко Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик, прилози за биографију*, Сремска Митровица 1981, 69). Званично оснивање је уследило 1940.

[77] *Окружни комитети 1941–1943*, V. Тада је за секретара изабран Аћим Груловић а пред рат је на рад у Срем дошао Јусуф Тулић (Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 101−102).

[78] У прво време они ће деловати као месни комитети да би касније прерасли у среске комитете.

и Старе Пазове биће повезани још 1938, а Ирига и Сремских Карловаца касније.[79]

Три главна пункта преко којих се ширио утицај партије у Срему била су у Сремској Митровици, Старој Пазови и Руми.[80] Тада је дошло и до појачаног рада у Земуну који је био под надлежношћу ПК за Србију.[81] Мада је у низу места широм Срема било много комунистички оријентисаних појединаца, поготово међу студентима, све до 1940. године нису постојале партијске организације у селима. Највише захваљујући ученицима комунистима гимназија у Сремској Митровици и Руми то ће бити учињено у неколико места.[82] Партијске организације су пред рат постојале у двадесет места. За партијску организацију у Руми били су везани комунисти у Иригу, Бешенову и Путинцима, за Стару Пазову комунисти Војке, Голубинаца и Нових Карловаца, а Сремску Митровицу Лаћарка, Шуљма и Манђелоса. У Подунављу су партијске организације биле везане за партијску организацију Сремских Карловаца а постојале су у Бешки, Крчедину, Петроварадину и Чортановцима. Поред ових постојале су и организације у Шиду и Земуну потчињене ЦК Хрватске и ПК Србије. Непосредно пред VI покрајинску конференцију формиран је Окружни комитет чије је седиште било у Сремској Митровици са пет среских комитета у Иригу, Сремској Митровици, Руми, Старој Пазови и Сремским Карловцима.[83] Класни састав партије у Срему био је условљен привредном структуром области. Радници нису имали доминантну улогу у партији, изузев донекле у Земуну и Сремској Митровици. У њеном чланству су били представници разних социјалних група и слојева, сељаци, радници, студенти, занатлије и ученици. Прилив студената и ученика био је нарочито појачан непосредно пред рат.[84] Национални састав чланства партије био је хомоген. Огромну већину чи-

[79] Месни комитет за Ириг формирао је јуна 1940. Аћим Груловић (М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 165).
[80] Н. д., 6–7.
[81] Н. д., 6; Ж. Атанацковић, *Земун*, Београд 1962, 25–40.
[82] МСРВ АО-23109, стр. 15–17.
[83] Уп. Ж. Атанацковић, *Срем*, Београд 1968, 120–121. Од четрдесет места за која се у делу наводи да су имала партијске ћелије потврду у обављеним хроникама и грађи нашли смо за двадесет. У монографији *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад 1984, 75, наводи се да су партијске организације постојале у двадесет пет места али се не помињу њихова имена.
[84] *Војводина у НОР-у*, 75.

нили су Срби. Изузетак су представљале организације Сремске Митровице и Земуна у којима су углавном били радници различитих националности (Срби, Хрвати, Немци, Мађари, Словаци). За ралику од радништва, готово сви студенти, ученици и интелектуалци били су Срби. Сеоске организације су се састојале готово искључиво од Срба. Тако је, на пример, партијска организација Крчедина имала девет чланова Срба, иако је у селу живело око 30% Немаца.[85] У Путинцима су партијску организацију чинили искључиво Срби којих је у селу било око 30%, а такође и у национално мешовитим Голубинцима.[86] Изузетак су представљала два национално чиста места – Петроварадин и Стара Пазова, где су се партијске организације састојале од Хрвата, односно Словака.[87]

Непосредно пре окупације Југославије ОК КПЈ за Срем усмераваће рад партијских организација у 25 места са укупно 200 чланова КПЈ.[88]

После напада Немачке на СССР дошло је до разбијања дела организација. Део чланства је ухапшен, неки су се повукли у илегалност а неки прешли у Србију.[89] Веза између ПК КПЈ за Војводину и ОК за Срем је непрестано слабила да би се крајем године потпуно угасила. Оба секретара ОК нису се најбоље снашла у првом тренутку што ће довести до кидања веза међу неким организацијама и замирања рада у другим.[90] Нарочито је страдала организација у Митровачком срезу, одакле је највећи део комуниста прешао у Србију.[91] Партијски рад у Сремским Карловцима престао је у потпуности после хапшења секретара среског комитета.[92] Организације у Иришком, Румском и Старопазовачком сре-

[85] ИАС-Х, бр. 52. – Крчедин.

[86] ИАС-Х, бр. 83. − Путинци, стр. 69; Ђорђе Мочиловић, *Златне нити заједништва*, Нови Сад 1983, 91−92, 143−146.

[87] Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 42. pasim; Д. Лазић-Гојко, Б. Мајски, *Дудик*, 77−78.

[88] *Војводина у НОР-у*, 75. Реч је понегде о групама (неформалним) а не и о чврсто организованим партијским ћелијама којих је било знатно мање (Ср. Митровица, Лаћарак, Јарак, Рума, Ириг, Стара Пазова, Сремски Карловци, Нови Карловци, Голубинци, Крчедин, Бешка, Чортановци (железничка ћелија), Гргуревци и Бешеново (група од два члана са статусом ћелије). Петроварадин је директно везан са Новим Садом.

[89] Вид. напомену 71.

[90] *Покрајински комитет КПЈ за Војводину 1941–1945*, предговор, избор и обрада Љубица Василић, Нови Сад − Сремски Карловци 1971, 25. Политички секретар Аћим Груловић се уз помоћ Јанка Чмелика базирао у Старој Пазови а организациони секретар Јусуф Тулић је отишао у Бањалуку, одакле се вратио после десетак дана.

[91] *Окружни комитети 1941–1943*, 54−55.

[92] Исто.

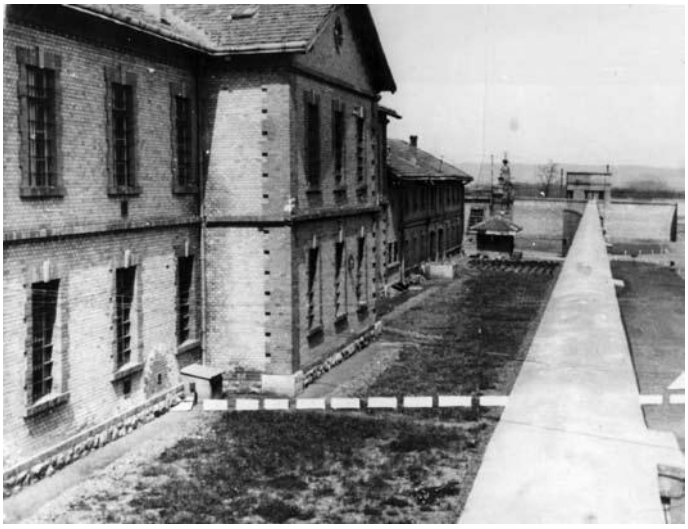

Зграда у митровачкој Казниони из које су побегли комунисти робијаши 22. августа 1941. године

зу остале су неоткривене.[93] После почетног репресивног удара окупаторских власти започела је обнова партије у условима строге илегалности. Као главни задатак у овоме периоду наметало се ослобођење затвореника-комуниста из затвора у Сремској Митровици.[94] Секретари ОК КПЈ за Срем, страхујући да би због недовољних припрема ово бекство могло завршити катастрофално како за „комунисте-робијаше" тако и за читаву организацију у Срему, забранили су сваки даљи рад на том задатку. Чланови ОК КПЈ,[95] који су и даље легално радили у Сремској Митровици, као и већина чланова ОК СКОЈ-а[96] организовали су прихват „комуниста-робијаша".[97] Бекство је изведено ноћу 21/22. августа и цела група се сместила у Фрушку гору.[98] Ускоро су партијске организације из Ирига и Руме овој групи послале заштитне десетине и оружје.[99] Од свих њих почетком септембра биће формиран Фрушкогорски партизански одред.[100] По директиви ЦК КПЈ ноћу 17/18. септембра извршено је пребацивање комуниста

[93] Исто.

[94] О овом питању је постигнут договор на саветовању у Сремској Митровици које је средином јуна са члановима ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а одржао Жарко Зрењанин (*Војводина у НОР-у*, 102).

[95] Матија Хуђи, Јохан Михе, Карл Бернас.

[96] Јохан Михе, Јован Штоковац, Станка Мунћан, Роса Вилић.

[97] Детаљније о заплетима у вези са бекством из казнионе вид. *Окружни комитети 1941–1943*, 8−13; Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 249. и Јован Веселинов-Жарко, *Од тамнице до одреда, 1941−1942*, у: *Сведочења учесника народноослободилачке борбе*, књига 4, Београд 1975, 1−13.

[98] У прво време ова група се ослања на комунисте и симпатизере из Гргуревача а касније и из Шуљма, Бешенова и Стејановаца (Олга Јовановић-Черевицки, *Камењар*, S.A., 48).

[99] Њима се ускоро придружила група од девет партизана из Бешенова и Бешеновачког Прњавора који су у Фрушкој гори боравили од почетка августа.

[100] Заклетву је 9. септембра на месту званом Хајдучки брег положило 60 бораца.

Група комуниста ослобођених из митровачке Казнионе са борцима Фрушкогорског партизанског одреда и ударном четом Мачванског партизанског одреда, Богатић септембра 1941. године

– бивших робијаша у Србију.[101] У Фрушкогорском партизанском одреду, после одласка главнине у Србију, остало је око двадесет бораца међу којима и четворица комуниста – бивших робијаша, чији ће утицај на формирање платформе развоја НОП-а у Срему бити од изузетног значаја.[102]

КОНСТИТУИСАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ПЛАТФОРМЕ РАЗВОЈА НОП-а И ПРОДОР КПЈ У СРЕМСКА СЕЛА

Током септембра започиње процес чвршћег повезивања постојећих партијских организација и стварања нових. За време интензивирања ових ак-

[101] На успостави везе и организацији пребацивања радили су Јусуф Тулић и Јанко Чмелик.
[102] То су Јован Веселинов, Станко Пауновић, Јовица Трајковић и Слободан Бајић.

тивности издвојиће се два центра из којих се руководило припремама за устанак, један око Фрушкогорског одреда и групе комуниста у њему и други око ОК КПЈ (група Чмелик – Аћим Груловић) смештен у Старој Пазови. Група око Фрушкогорског одреда деловаће првенствено у селима која су гравитирала ка подручју на којем се одред налазио.[103] Врло брзо она ће се повезати и са низом места на подручју Митровачког среза а већ од раније ће преко румске и иришке партијске организације деловати и на њиховим подручјима. За то време ће Окружни комитет деловати на подручју Старопазовачког среза и дела Сремскокарловачког среза. Овај организациони дуализам ће бити савладан тек после Пећиначког саветовања првенствено захваљујући активности коју је испољила група комуниста у Фрушкогорском одреду.

Јован Веселинов Жарко, организациони секретар Окружног комитета КПЈ за Срем

Станко Пауновић Вељко, члан Окружног комитета КПЈ за Срем и комесар Фрушкогорског партизанског одреда

Слободан Бајић Паја, политички комесар Фрушкогорског партизанског одреда

Аћим Груловић, секретар Окружног комитета КПЈ за Срем

Јанко Чмелик, члан Окружног комитета КПЈ за Срем

Јохан Мике, секретар Окружног комитета СКОЈ-а за Срем

[103] На територији Румског, Иришког и Митровачког среза створен је посебан комитет за „бешеновачко подручје" коме су припадала села: Бешеново, Бешеновачки Прњавор, Велики Радинци, Стејановци, Јазак са Прњавором, Реметица и Шуљам (Олга Јовановић-Черевицки, *Окружно партијско саветовање у Пећинцима, Војводина 1941*, Нови Сад 1967, 105).

Станка Мунћан-Веселинов, организациони секретар Окружног комитета СКОЈ-а за Срем

Јован Штоковац Џоја, члан Окружног комитета СКОЈ-а за Срем

Матија Хуђи, члан Окружног комитета КПЈ за Срем

Бошко Палковљевић Пинки, заменик команданта Фрушкогорског партизанског одреда

Марко Перичин Камењар, командант чете Фрушкогорског партизанског одреда

Сима Релић, први командант Фрушкогорског партизанског одреда

Трива Витасовић Лебарник, сремски партизан и диверзант

Милан Корица Ковач, сремски партизан и диверзант

На једном састанку одржаном током септембра, у Фрушкогорском одреду, постављени су темељи политичке платформе НОП-а у Срему. Она ће бити изграђена на темељима положеним неколико година раније у оквиру платформе „Народног фронта'', на искуствима устанка у Србији добијених путем информација из билтена Главног штаба партизанских одреда Југославије, из

августа 1941, као и на основу процене специфичне ситуације на овом подручју. Из дискусија вођених у то време може се извести неколико закључака који ће се показати од пресудног значаја за карактер и развој устанка. Јован Веселинов у чланку *Од тамнице до одреда* изложио је суштину тих закључака:

„1. Ситуација у свету и на главним фронтовима показује да је немачки империјализам још увек довољно јак и због тога не можемо очекивати скори слом силе Хитлерове коалиције па морамо да се спремимо за дуготрајнију борбу.
2. У Срему постоје услови за вођење оружане борбе широких размера, а за дизање народног устанка морамо доследно, без икаквог колебања, спроводити линију централног комитета.
3. Морамо одмах без оклевања убрзати стварање месних партизанских десетина и одбора народноослободилачког фонда у свим местима да их као целину организујемо и припремимо за оружану борбу; све кадрове морамо усмерити на стварање политичког јединства народа као главне основе наших будућих успеха, а посебну пажњу посветити партијским и скојевским организацијама.
4. Систематски раскринкавати усташе, недићевце и друге издајнике и онемогућити свако њихово организовање у народу, свим средствима водити борбу против сваке врсте издаје и служења окупатору.”

Ови закључци, мада генерално гледано, у потпуности стоје на концепцијама о развоју НОП-а које је спроводило централно партијско и војно руководство, воде рачуна о специфичности развоја устанка у Срему и Војводини, те стварања потпуног политичког јединства народа као главног предуслова за развој масовног устанка на овом из више разлога изузетно сложеном подручју за вођење оружане борбе.

Борба за масе на овим просторима била је врло компликована а ипак је народноослободилачка платформа донела изузетне успехе. Мада је примењивана на територији читаве Југославије, платформа народноослободилачке борбе није на свим подручјима остварила исте резултате; понегде су чак контрареволуционарне снаге превазилазећи међусобне супротности често успевале да градећи јединствени фронт према НОП-у постигну веће или мање успехе. У Срему, међутим, платформа НОП-а наилази на широку подршку становништ-

ва и то пре свега српског, а у каснијој фази делом и хрватског. Овакви успеси се могу објаснити не само правилном генералном народноослободилачком платформом него и уочавањем сремских специфичности и прилагођавањем те платформе коју је спровело сремско партијско руководство. Поред ових постоји и низ објективних околности које се огледају у посебности терора што га НДХ примењује у Срему. То је био терор који није присиљавао српско становништво да се масовно одмеће у шуму али је стварао револт и изузетне услове за политичко везивање око народноослободилачке платформе. Такође је уништењем српских грађанских партија које је усташка власт спровела током лета 1941. у великој мери елиминисана могућност изградње неке друге платформе око које би се окупљао део српског становништва као што се десило у другим крајевима.

Остварење циљева који су постављени септембарским закључцима попримиће због стања постојећих сремских партијских организација специфичне облике. Морало се водити рачуна о масовности покрета и укључењу широких слојева становништва у НОП али исто тако о идејној чистоти покрета и опасности губљења контроле над евентуалним стихијским манифестацијама устанка, као што се то десило у неким другим крајевима земље. Зато ће стварање малих партијских језгара у селима где она нису постојала, а реч је о највећем броју села, и учвршћивања постојећих бити предуслов за формирање организација НОП-а и партизанских десетина. Понегде је овај процес текао истовремено тако да се готово није уочавала разлика између партијских и народноослободилачких организација те је и за једне и за друге употребљаван термин организација. Стога фиксирање обнове партијске организације у Срему, како просторно тако и временско, представља битан предуслов за познавање организација НОП-а чији се настанак готово синхроно поклапа са настанком партијске организације, осим у источном Срему на који се није простирао утицај комуниста из Фрушкогорског одреда и где ће настанак организација НОП-а уследити тек после Пећиначког саветовања.

На територији Митровачког среза стање је после јунских „провала" било веома тешко. Партијска организација у граду је престала да функционише. Матија Хуђи, један од чланова ОК КПЈ, покушао је да обнови рад у месту али је

ускоро и он ухапшен.[104] Партијска организација из Лаћарка се, као и комунисти из Мартинаца,[105] пребацила у Србију. Фрушкогорска села у којима су постојале комунистичке групе успела су да се одрже али су доста дуго остала без контакта са вишим форумима.[106] Тада ће отпочети процес учвршћивања постојећих и стварања низа нових организација из неформалних комунистичких група. Званично ће се оформити организације у Гргуревцима,[107] Дивошу,[108] Шуљму,[109] Бешенову[110] и Манђелосу.[111] [112] Крајем септембра пашће у тзв. „Петроварадинској афери" више истакнутих партијских руководилаца и организатора,[113] што ће за извесно време успорити консолидацију партије на овом терену.[114]

Румски срез није имао развијену организацију у годинама пред рат.[115] Током јесени и зиме на територији овог среза радиће најбољи партијски кадрови што ће довести до стварања разгранате организације.[116] Партијска организација у месту Руми била је прилично развијена а постојао је и велики утицај СКОЈ-а, поготово у румској гимназији.[117] Утицај на Немце у граду био је незнатан, што је знатно отежавало рад.[118] До септембра партијске организације су створене у

[104] Почетком августа.
[105] Б. Марин, *Мартинци у вихору рата*, 83.
[106] *Окружни комитети*, 54−55.
[107] Душан Вулетић − Иван Слобода, *Сремска равница*, Сремска Митровица 1982, 48.
[108] Исто, 54.
[109] Исто, 145.
[110] Боривоје Никшић, *Бешеново и Бешеновачки Прњавор у НОБ-у*, Сремска Митровица 1978, 23.
[111] Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 296.
[112] Поједина села су формално припадала једном срезу а организована су од стране партијских организација другог среза.
[113] Том приликом су „пала" три члана ОК: Матија Хуђи, Карл Берназ и Јохан Мике, као и још неки активисти.
[114] О „петроварадинској афери" детаљније у Д. Лазић-Гојко − Б. Мајски, *Дудик*, 77–91.
[115] Током лета 1941. румска и иришка среска организација биле су мање развијене у односу на друге (*Окружни комитети 1941–1943*, 54−55).
[116] Исто.
[117] На челу организације су се налазили Милан Маравић и Миливоје Савић Трива.
[118] Од 13.403 становника било је 6.908 Немаца; о ставу партије према националном питању вид. Ранко Кончар, *Значај националног питања за развитак устанка у Војводини*, НОР и револуција у Србији 1941−1945, Београд 1971.

Краљевцима,[119] Добринцима,[120] Путинцима[121] и Прхову а током лета је чвршће повезана[122] и партијска организација у Јарку[123] која се, изгубивши везе са среским комитетима у Руми и Сремској Митровици, повезала са организацијама у Мачви. Потом је током септембра повезана организација из Мишковаца (Суботишта).[124] Ова организација ће уз прховачку[125] бити најважнија за продор у доњосремска села. Прховачка организација имала је утицај у Буђановцима[126] а мишковачка у Огару и Товарнику.[127] Током октобра је и званично створена ћелија КП у Стејановцима, у прво време оријентисана на материјално помагање одреда.[128] Поред ових, постојале су организације у Вогњу,[129] као и групе симпатизера у Грабовцима и Сибачу.[130]

Месни комитет у Иригу успео је да успостави везу са среским комитетом у Руми тек током јула.[131] Тада је у Иригу било око 15 чланова партије[132] и 25 чланова скојевске организације.[133] У то време долази до повезивања са Сремском Каменицом, Буковцем и Раковцем.[134] Истакнути комуниста Јован Бељански Лала, који је деловао у источном делу Иришког среза, повезао се са МК у Иригу почетком августа.[135] Током овог месеца МК је прерастао у Срески комитет партије.[136] После организовања СК приступило се стварању партијских

[119] Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*, 34.
[120] Исто, 26.
[121] Ж. Атанацковић, *Срем*, 135.
[122] Преко Милице Кекезовић.
[123] Ова организација је основана 1939 (грађа за Хронику Јарка у Историјском архиву „Срем" − неинвентарисано).
[124] Самоиницијативно ју је основала једна комунистички оријентисана група (Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*, 33).
[125] На чијем се челу налазио Воја Јовановић.
[126] Димитрије Лончаревић, Живко Марковић, Драган Томашевић, Боривоје Митровић, *Буђановци, монографија*, Буђановци 1984, 40.
[127] Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*, 35.
[128] Фрушкогорски одред се једно време налазио у Стејановачкој планини.
[129] О. Јовановић-Черевицки, *Камењар*, 80.
[130] Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*, 46.
[131] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 204.
[132] Исто, 90.
[133] Исто, 193−194.
[134] Вид. напомену 131.
[135] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 204.
[136] Исто.

организација по селима.[137] Мада се доста тога урадило и током августа, овај процес ће се нарочито интензивирати од краја септембра, због тога што је у то време главна активност усмерена на помоћ Фрушкогорском одреду и одбеглим комунистима у њему. Једна група Ирижана отићи ће у одред ради заштите комуниста. Међу њима су били и најистакнутији политички руководиоци са овог терена.[138] После њиховог повратка крајем септембра створиће се низ организација у готово свим селима Иришког среза. У овом периоду основане су организације у Нерадину, Гргетегу, Великој Ремети, Крушедолу, Крушедолском Прњавору, Марадику, Раковцу, Јаску, Врднику, Ривици и групе активиста у Лединцима и Сремској Каменици.[139] До краја новембра било је у Иригу и срезу 72 члана партије и 158 чланова СКОЈ-а. Иако на почетку рата најмалобројнија, ова организација ће, захваљујући изузетном раду током јесени и зиме и чињеници да је остала готово неоткривена, у пролеће представљати главни ослонац партизанским одредима и са још неколико организација у фрушкогорским селима темељ за масовни народни устанак.

На терену Старопазовачког среза готово да се и нису осетиле последице јунских хапшења.[140] Партијске организације су постојале у Старој Пазови, Новим Карловцима и Голубинцима.[141] Због извесног застоја у раду дошло је током јула до обнове партијске организације у Голубинцима.[142] Истог месеца формирана је партијска организација у Војки.[143] Током септембра Срески комитет је успео да продре у Старе Бановце где је формирана кандидатска група.[144] Тада ће бити створен и Подунавски партизански одред,[145] од партијаца из Крчедина који су се после јунских хапшења склонили на овај терен.[146] Одред ће до новем-

[137] Исто, 207.
[138] Јован Бељански Лала, Ђура Матић, Ђорђе Шундуковић, Славко Савић.
[139] Јован Бељански Лала, *У источном делу иришког среза 1941 године*, Устанак народа Југославије, Зборник, књига 4, Београд 1964.
[140] Ту ће се из Сремске Митровице склонити и политички секретар ОК КПЈ за Срем Аћим Груловић.
[141] Петар Вукелић, *НОП у старопазовачком срезу 1941. године, Војводина 1941*, Нови Сад 1967, 300.
[142] Исто.
[143] Исто.
[144] Исто, 301.
[145] Одред је имао седам чланова, вид. *Окружни комитети 1941–1943*, 60. и Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 167–170.
[146] Одред је формиран на једном салашу крај Белегиша где ће и боравити.

бра извести неколико мањих диверзантских акција а развиће и велику активност на укључењу подунавских села у покрет. Поједини чланови одреда повезали су се са комунистички оријентисаним појединцима и групама из Сурдука,[147] Белегиша[148] и Старих Бановаца.[149]

Сремскокарловачки срез је пред рат имао партијске организације у Сремским Карловцима, Бешки и Крчедину и малу ћелију железничких радника у Чортановцима.[150] Везе са ОК за Срем биле су нередовне али су зато постојале развијене везе са Новим Садом, Београдом и Старом Пазовом.[151] После почетне дезорганизације за време Априлског рата дошло је током маја до обнове рада, па је чак формирана и партијска организација у Чортановцима.[152] Јунским превентивним хапшењима комуниста, рад у организацијама се једно време није могао јединствено координирати а поготово после одвођења у логор секретара Среског комитета, када ће и престати рад овог тела.[153] Чланови крчединске партијске организације ће се склонити на терен Старопазовачког среза где ће одиграти веома значајну улогу.[154] Срески комитет биће касније обновљен у Чортановцима.[155]

Поред среских организација подложних ОК КПЈ за Срем велики допринос развоју устанка даће и Срески комитет КПЈ за Земун као и партијска организација из Шида.

Земунска партијска организација била је најмногобројнија у Срему. Маја 1941, у време формирања новог среског комитета, имала је око 100 чланова СКОЈ-а и око 60 чланова партије,[156] који су били организовани у шест ћелија на територијалном и три на производном принципу.[157] Током јуна створене су партијске организације у Шимановцима, Крњешевцима, Дечу, Прогару и

[147] С. Зоркић − П. Вукелић, *Хроника Сурдука*, 38−42.
[148] П. Вукелић, *НОП у старопазовачком срезу 1941. године*, 301.
[149] Исто.
[150] *Окружни комитети 1941–1943*, 55.
[151] Ј. Петковић, *НОП у сремскокарловачком срезу*, 332.
[152] Исто, 336.
[153] Исто, 337.
[154] *Окружни комитети 1941–1943*, 55.
[155] Исто.
[156] Ж. Атанацковић, *Земун*, 63−65.
[157] Исто, 64.

Батајници.[158] Од септембра, доласком на рад у села Пала Шотија веома ће се активирати организације у Шимановцима, Крњешевцима и Дечу а партија ће продрети у Угриновце.[159] Током лета доћи ће и до успостављања непосредних веза између ОК за Срем и СК за Земун.[160]

Шидска партијска организација била је везана за ОК КПХ за Осијек, а у граду је било 7-8 чланова партије.[161] Током јуна је највећи део симпатизера и чланова партије прешао у Мачву.[162] Из Шида и околине ће око 50 људи ступити у Мајевички партизански одред.[163] Партијска организација из Босне продреће у Јамену[164] која ће се на тај начин прва са овог терена укључити у НОП.[165] Током јесени у Шиду ће Лазар Бибић формирати три партизанске десетине а по једну у Адашевцима, Илинцима и Бачинцима.[166] У то време остварiће се веза и са ОК за Срем.

Консолидација партије у Срему је завршена до новембра. Главни задатак који се наметао од тог тренутка био је масовно укључивање становништва у НОП. Један део села се већ до тада масовно укључио у покрет,[167] у другом делу су постојале организације а многа села је тек требало повезати. Током зимских месеци 1941/42. постигнути су велики успеси, тако да ће до пролећа бити повезана не само сва села него ће се у многима готово све становништво кроз разне активности укључити у НОП. Овакво масовно укључивање може се објаснити само чињеницом да су услови за устанак сазрели већ до јесени 1941. године.[168] КП је у Срему у првом тренутку успела да обједини своје редове и да

---

[158] Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 152.
[159] Ж. Атанацковић, *Срем*, 135.
[160] У Прогару и Шимановцима организације постоје од пре рата али су сада организационо учвршћене (Ж. Атанацковић, *Земун*, 31, 68).
[161] Исто, 68.
[162] Хапшења комуниста су овде почела раније него у другим деловима Срема, већ 10. VI (С. Томовић, *Шид*, 163).
[163] Исто, 175.
[164] Преко Горњег Црњелова.
[165] Синиша Михајловић, Душан Солаковић, Сима Томовић, *Јамена, монографија*, Шид 1973.
[166] С. Томовић, *Шид*, 175.
[167] Фрушкогорски одред је повезан са Манђелосом, Гргуревцима, Бешеновом, Стејановцима, Јаском, Реметом, вид. Марко Перичин-Камењар, *О преорјентацији Фрушкогорског одреда са војничке на политичку делатност, Војводина 1941*, Нови Сад 1967, 441.
[168] *Окружни комитети 1941–1943*, 20; то се најбоље види из писма које је Станко Пауновић Вељко писао (вероватно у октобру) Главном штабу партизанских одреда Југославије: „Вели-

народном бунту да револуционарни карактер. Почетком новембра дошло је до преоријентације Фрушкогорског одреда са војно-политичке на искључиво политичку делатност.[169] Чланови одреда разишли су се на политички рад у села Сремскомитровачког, Румског и Иришког среза а касније и у остале. Најбољи резултати током наредног периода постигнути су баш на теренима ова три среза а посебно у Иришком.[170] Пре одласка на рад у села одред ће извршити две мање диверзије[171] на прузи Београд–Загреб и одржати политички митинг поводом прославе Октобарске револуције.[172]

Партијске организације у Старој Пазови и Руми биће озбиљно уздрмане полицијским „провалама" што ће за извесно време успорити развој устанка у овим деловима Срема. Средином новембра проваљена је, издајом једног члана ПК[173], партијска организација на терену Старопазовачког среза. Хапшења су се из града убрзо проширила и на села, што је довело до пада организација у Старим Бановцима и Војки.[174] Захваљујући изузетном држању секретара Среског комитета[175] пред полицијом није дошло до тежих последица по покрет осим што једно време није радила партијска организација у Старој Пазови.[176]

За разлику од пазовачке, румска „провала" је имала теже последице. „Проваљена" у тренутку када је успела да успостави везе са готово свим селима у срезу,[177] румска партијска организација ће се врло тешко опорављати од овог ударца.[178] Слабо држање секретара Среског комитета изазвало је пад ве-

ки део људи спреман је на све. Треба само оружја. Сеоски одреди су делимично наоружани и то неравномерно. Сад убрзано радимо на организовању и осталих села", „а села су ненаоружана, и било би преурањено да их увучемо у отворену борбу."

[169] Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 255.

[170] Детаљније М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*.

[171] Ово су биле прве диверзије на пругу извршене од стране Фрушкогорског одреда (*Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 6, Београд 1955, 20.

[172] *Војводина у НОР-у*, 115.

[173] Гордана Ивачковић.

[174] *Окружни комитети 1941–1943*, 59

[175] Јанко Чмелик, стрељан 12. V 1942. у Сремској Митровици.

[176] О пазовачкој „провали" детаљније Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 174–189.

[177] О румској „провали" Ј. Шаго, *Народни херој Јанко Чмелик*, 201–203. и М. Станишић -Вуксанов, *Олујна доба*, 249–254.

[178] На челу организације се налазио Милан Марковић.

ликог броја активиста по селима,[179] што је довело до губљења веза а понегде и замирања рада све до априла 1942. године.[180]

Изузетан значај за развој устанка у Срему имало је Пећиначко саветовање одржано почетком децембра.[181] У његовом раду је учествовало неколико водећих руководилаца Партије и СКОЈ-а у Срему.[182] Директна веза између ОК КПЈ за Срем и комуниста у Фрушкогорском одреду, међу којима се налазила и већина руководилаца ОК СКОЈ-а, успостављена је средином октобра.[183] Том приликом је у Старој Пазови одржан састанак[184] на коме су први пут изнета питања од суштинског значаја за развој НОП-а у Срему. Основна замерка коју су фрушкогорски комунисти изнели ОК КПЈ за Срем била је да се није најбоље снашао током претходних месеци и утврдио смернице за развој устанка, да се превише „законспирисао" што је довело до изолације од ОК СКОЈ-а и већине среских и месних партијских организација а потом и до смањења рада и делимичне пасивности.[185] Аћим Груловић, политички секретар ОК, изнео је да су он и Јанко Чмелик одржавали везе са организацијама у срезовима Сремски Карловци, Стара Пазова и Рума а да су остало подручје без посебног договора препустили утицају Фрушкогорског одреда. Закључено је да не могу постојати два руководства и два метода рада те да се ове несугласице између фрушкогорских комуниста и ОК КПЈ за Срем у најскорије време разреше.[186] Ради разрешења свих ових спорних питања као и усаглашавања тактике и стратегије развоја НОП-а договорено је да се кроз месец дана одржи партијско саветовање (касније названо Пећиначко).[187]

На саветовању у Пећинцима размотрен је цео комплекс питања од изузетног значаја за покрет у целини, која би се могла сажети у неколико група:

I. Рад партијских организација
II. Рад скојевских организација

[179] Пећинци, Прхово, Путинци, Ириг, Шашинци, Јарак, Голубинци, Сибач, Грабовци.
[180] Михајло Видаковић, *На главном путу, Ратна хроника села Пећинаца*, Нови Сад 1961, 135.
[181] О Пећиначком саветовању детаљније Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 58−63. и Ј. Веселинов Жарко, *Из наше револуције*, Нови Сад 1974, 170−180.
[182] Аћим Груловић, Јован Веселинов, Станко Пауновић, Милан Маравић и Станка Мунћан.
[183] Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 53.
[184] Исто, 54. Присуствовали су Ј. Веселинов, А. Груловић, С. Мунћан, Ј. Чмелик.
[185] Исто, 54−55.
[186] Исто, 54.
[187] Исто, 55.

III. Рад партизанских одреда
IV. Рад Народноослободилачког фонда.

У Резолуцији која је усвојена на саветовању закључено је да се партија успешно организовала после удара који је претрпела у време напада Немачке на Совјетски Савез. Такође је истакнута кључна улога Окружног комитета КПЈ за Срем[188] који је у будућем раду требало да постане главни организатор и координатор свих активности НОП-а. Током наредног периода требало је обновити ОК СКОЈ-а и среска руководства. Посебно помно је анализиран рад партизанских одреда и организација Народноослободилачког фонда. Кроз ова два вида организације народа требало је остварити војну и политичку контролу у Срему.[189]

На овом састанку коначно је расправљено неколико врло важних питања уочених још током септембра на састанцима комуниста у Фрушкогорском одреду и октобра на састанку у Старој Пазови али чврсто фиксираних и са јасно постављеним смерницама тек на Пећиначком саветовању. То су пре свега питања организације јединственог партијског руководства у Срему, чвршћег раздвајања организација партије од организација НОП-а и стварање снажне војне организације НОП-а. Управо ради практичног разрешења свих ових питања формирана су и посебна руководства за рад са Народноослободилачким фондом (окружни а касније и срески одбори НОФ-а) и војном организацијом (Главни штаб партизанских одреда за Срем) подређена новоформираном Окружном партијском комитету. Нови Окружни партијски комитет био је састављен од појединих чланова старог али и од неких комуниста из Фрушкогорског одреда, чиме је превазиђен дотадашњи дуализам партијског руководства у Срему. На челу ОК су се тада налазили политички секретар Аћим Груловић и организациони секретар Јован Веселинов.

[188] У састав ОК ушли су Станко Пауновић и Јован Веселинов из Фрушкогорског одреда, Аћим Груловић, политички секретар старог ОК, Милан Маравић из Румског среза, уједно задужен за организацију Фонда, Сава Димовић из Митровачког среза, Стеван Дороњски као секретар ОК СКОЈ-а а касније и Јанко Чмелик

[189] Извештај о саветовању је објављен у директивном партијском листу *Ударник* (*Окружни комитети 1941–1943*, 34−40).

МЕСНЕ ДЕСЕТИНЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА НОФ-а ОСНОВ ВОЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НОП-а

Формирање војне организације у Срему попримиће специфичан ток. Њена ударна снага биће два одреда са широким радијусом дејстава. Ускоро после њиховог формирања приступиће се стварању сеоских партизанских одреда, који су дејствовали на територијалном принципу и на неки начин представљали припрему за одлазак у „професионалне'' одреде. Њихов основни задатак биће разбијање окупаторско-квислиншког система на територијама где су дејствовали. Мада слабо наоружани и неспособни да дејствују против иоле већих непријатељских формација, ове десетине и чете ће баш низом ситних акција понекад у садејству са десетинама „професионалних'' одреда[190] до темеља разорити непријатељски систем и тако омогућити НОО-има (народноослободилачки одбори) да се наметну као једини носиоци власти у већем делу Срема. Прве сеоске партизанске чете и десетине стварале су се и пре Пећиначког саветовања поготово на територији где се осећао утицај Фрушкогорског одреда. Током децембра и јануара оне су створене у великом броју места а у њих је понегде укључено целокупно за рат способно становништво.

Десетина Фрушкогорског одреда, познатија као „Симићева десетина", у јарачком атару на каналу према Шашинцима, 7. маја 1942. године.

Вероватно да је прва сеоска партизанска десетина створена у Иригу крајем септембра,[191] потом се приступило стварању десетина на територији читавог Иришког среза, као и у фрушкогорским селима Митровачког и Румског среза.[192] Процес стварања партизанских десетина на преосталој територији под

[190] Први примери такве сарадње били су рушење моста на Босуту и Мартиначка буна.
[191] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 221.
[192] Настанак месних партизанских десетина није историографски обрађен, тако да се не може потпуно реконструисати из постојеће литературе.

утицајем Фрушкогорског одреда завршен је до краја године, осим у неколико места. У Јарку су десетине створене у октобру,[193] у Мартинцима у новембру[194] а у Шашинцима у децембру[195] 1941.

На овом терену оне ће се понегде толико увећати да ће бројати понегде и више од стотину чланова.[196] На територији Иришког среза формираће се 38 сеоских партизанских десетина које ће до краја 1941. имати 446 чланова.[197] У самом Иригу биће у месној партизанској чети 116 бораца.[198] Врдник је имао четири партизанске десетине са 50 бораца.[199] У Јаску, Ривици, Крушедолу, Крушедолском Прњавору, Гргету, Нерадину, Марадику и Великој Ремети створено је више партизанских десетина.[200] Тада ће бити створене партизанске десетине у подунавским селима, Лединцима, Раковцу и Сремској Каменици.[201] Ступивши у везу са фрушкогорским партизанима и шидски комунисти ће створити шест десетина, три у Шиду и по једну у Адашевцима, Бачинцима и Илинцима.[202] Јануара 1942. Станко Пауновић ће приликом преласка у Босну основати у Јамени месну партизанску десетину.[203] Ипак на територији овог среза војна организација неће успети да ухвати дубље корене због грешака начињених у пролеће 1942.[204] Из свих ових месних десетина и чета настаће у пролеће 1942. Фрушкогорски и Подунавски партизански одреди.

На територији Старопазовачког и Сремскокарловачког среза месне десетине су стваране после саветовања у Пећинцима. Оне су током децембра створене у Голубинцима, Новим Карловцима, Белегишу, Сремским Карловцима, Инђији, Буковцу, Чортановцима, Бешки, Крчедину а током јануара и фебруара у Сурдуку и Старим Бановцима.[205]

---

[193] Д. Вулетић − И. Слобода, *Сремска равница*, 64.
[194] Б. Марин, *Мартинци у вихору рата*, 104.
[195] С. Дробац, *Оаза слободе*, 88.
[196] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 221−229.
[197] Исто, 222.
[198] Исто, 223.
[199] Исто, 226.
[200] Исто, 226−227.
[201] Исто, 226.
[202] С. Томовић, *Шид*, 175.
[203] С. Михајловић − С. Томовић, *Јамена*, 55.
[204] Прелазак друге чете у Фрушку гору.
[205] Ј. Петковић, *Развој НОП-а у сремскокарловачком срезу*, 337; П. Вукелић, *НОП у старопазовачком срезу*, 302; С. Зоркић − П. Вукелић, *Хроника Сурдука*, 53−54.

На територији Земунског среза војне десетине су стваране у пролеће 1942, да би тај процес био завршен до краја маја у највећем делу села.[206]

Током априла и маја створене су месне десетине и у оним местима Румског среза где се у томе није успело због „јануарске румске провале".[207]

Други још широки облик организовања становништва у оквиру НОП-а биле су организације НОФ-а (Народноослободилачки фонд). Првобитни задатак ове организације био је обезбеђење материјалне основе за рад партизанских одреда. Најпре су прикупљани храна, одећа, обућа и новац, потом се прешло на организовање радних акција, да би најзад органи НОФ-а преузели све управне функције прераставши спонтано у НОО-е. Од пролећа 1942. почео се у Срему и званично употребљавати назив НОО, чиме је наглашена њихова свеобухватна друштвено-политичка улога.[208]

Прве организације НОФ-а основане су октобра 1941. на подручју дејства Фрушкогорског одреда, мада неформално делују још од августа,[209] да би до јануара овим организацијама била обухваћена готово сва места. На територији Старопазовачког, Земунског, Карловачког и дела Румског среза организације НОФ-а су стваране током децембра и јануара.[210] Организације НОФ-а оствариле су у овом периоду веома широк утицај постижући одличне резултате како у материјалном тако и у мобилизаторском погледу.[211]

Стварање организације НОФ-а (НОО-а) по сремским селима показује да се овде партија врло брзо ослободила ускогрудости и отворила према народу. Септембарске одлуке и оријентација да у борбу не пођу само партијци и чланови СКОЈ-а с најближим симпатизерима показала се пресудном за развој НОП-а. Огромни успеси постигнути стварањем ослободилачке организације чији су саставни и врло битни делови биле и организације НОФ-а, касније НОО-а, потврдили су исправност ових одлука. Посебно је значајна улога НОО-а

[206] Ж. Атанацковић, *Земун*, 104.

[207] М. Видаковић, *На главном путу*, 90; Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*.

[208] У неким местима они су и званично оснивани, док је у другима НОП почео да делује под новим називом; Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 61.

[209] Село Гргуревци бранило је Фрушкогорски партизански одред од 60 људи од његовог настанка а потом и Стејановци, Шуљам и Бешеново (О. Јовановић-Черевицки, *Камењар*, 48).

[210] Ж. Атанацковић, *Земун*, 71; С. Зоркић − П. Вукелић, *Хроника Сурдука*, 62−63; Милош Лукић, *Лединачке ватре*, Нови Сад 1982, 126.

[211] *Окружни комитети 1941–1943*, 56, 90–94; Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 61; *Војводина у НОР-у*, 124.

у организовању позадине, стварању јединства народа и помагању народноослободилачке борбе. Они делују како у ослобођеним тако и у неослобођеним местима, у непријатељским упориштима и тамо где је само формално постојала квислиншка власт.

Поставши главна трансмисија између партије и широких слојева становништва, чији су спонтани изрази били, наишли су на потпуно разумевање народа, нарочито Срба. Како је током лета напредовало њихово учвршћивање и ширила се масовна основа из које су настајали, растао је и делокруг послова које су преузимали на себе. Карактеристично је чиме се ова нова власт бави и како доноси одлуке.

Делокруг рада организација НОО-а био је веома широк а начин рада изразито демократски. Све важније одлуке, решења или предлоге одбори су јавно, најчешће преко конференција и народних скупова, саопштавали становништву које их је потом одбацивало или прихватало. Преузевши сав тај низ функција неопходних за функционисање живота у селима, они одоздо до горе, све више добијају карактер законодавне, управне, извршне и судске власти.

Углед који су НОО-и остварили био је толико велик да се мимо њих није готово ништа предузимало. Наравно, овако широк делокруг рада народноослободилачких одбора у Срему је остварен тек током лета 1942. До овог периода одбори (под називом фондови), изузев у неколико фрушкогорских села, биће тек нуклеуси будућих снажних организација насталих у лето 1942.

Врло често се између партијске организације и фонда, у прво време, могао ставити знак једнакости, или је пак фонд био проширен у односу на партијску ћелију са неколико чланова, што се нарочито манифестовало у доњем Срему. Због праксе коју су сремски комунисти спроводили током зиме 1941/42. да готово истовремено формирају партијску организацију, месну десетину и НОФ, неопходно је познавати организацију партије у ово време, јер је баш месна партијска ћелија представљала камен темељац из којег су готово одмах израстали НОФ и месна десетина или организација фонда, па тек онда партијска ћелија. На територији Румског среза настанак устаничке организације био је толико експлозиван да није прављена разлика између партијских ћелија и организација фонда, него се употребљавао термин организација а чланови су третирани као припадници и партијске и ослободилачке организације.

У оним местима где до лета 1942. није створена партијска и скојевска ћелија,

комунистичка партија је због промењених услова и масовног опредељења становништва прво иницирала стварање НОО-а да би из њих често и после врло дугог периода од најповерљивијих људи била створена партијска организација.

Крајем 1941. устаничком организацијом је било обухваћено око 65% сремских села, а у око 200 десетина је било обухваћено око 3.000 бораца са положеном заклетвом.

АКТИВНОСТИ НАЦИОНАЛНОГ ПОКРЕТА И ПОЈЕДИНАЦА МЕЂУ СТАНОВНИШТВОМ СРЕМА

Једна од најуочљивијих специфичности устанка у Срему јесте непостојање четничког покрета који се јавио готово на свим подручјима устанка насељених претежно српским живљем.[212] Свакако да решење овог питања не можемо тражити а да не посматрамо посебности устанка у Срему као целине. За њега је карактеристично одсуство стихијности која прати устанак у већем делу НДХ. За устанике се није требало борити, они су већ приликом ступања у одред били јасно опредељени за политику КП и НОП-а. Партизански одреди нису настајали спонтано, већ као последица промишљеног рада партије. За разлику од територије Србије на територији НДХ четници промишљеним радом готово нигде нису успели да формирају одреде. Они су се пре свега наметали стихијској маси устаника[213] и користећи национална осећања становништва давали јој четнички карактер.

Четничка организација на територији НДХ била је озбиљно уздрмана од стране квислиншких власти током априла и маја 1941, а у Срему је потпуно уништена. Организационо на много нижем нивоу од КП, неприпремљена за

[212] О четничком покрету у Војводини није објављен ни један целовит рад. О разлозима за непостојање четничког покрета на овом подручју нико није дао целовито мишљење. По некима, на то је утицало антисрпско и антијугословенско расположење фолксдојчера, разнородни национални састав, подељеност покрајине, тешке водене баријере које је требало прећи, те успех НОП-а да, нарочито у Срему 1942, окупи становништво оријентисано на народноослободилачку борбу. Друга мишљења пак истичу аутономистички покрет српског грађанства у Војводини и његову несклоност четничком покрету (Б. Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији*, књ.1, 308). Вид. и Ненад Лемајић, *Четници у Срему током прве две године народног устанка*, Зборник Музеја Срема, 4, 59−64.

[213] Низ таквих ситуација описује Родољуб Чолаковић: *Записи из ослободилачког рата*, књига I, Сарајево 1977.

конспиративни рад и добрим делом парадног карактера, тешко је поднела нанете јој ударце а сви каснији покушаји да се врати у Срем били су у корену посечени од НОП-а. Ових покушаја није било много, али ипак више него што се то обично мисли.

У годинама пред рат Срем је био покривен мрежом четничких организација. Ове организације, мада наизглед невезане за политичке странке, биле су врло блиске радикалима,[214] којима је Срем представљао једно од значајних упоришта. Четничке организације су пре рата постојале у Шиду,[215] Руми,[216] Сремској Митровици,[217] Иригу,[218] Илоку[219] и другим местима. Главни удар квислиншких власти НДХ био је после Априлског рата током првих месеци усмерен на ове организације, што је довело до њиховог темељног уништења.[220] Онај део чланова четничких удружења који је избегао хапшење склонио се у Србију. Тако је Срем за дуже време остао без икакве четничке организације, мада не и без група и појединаца који су је симпатисали.[221]

До краја 1941. КПЈ је успела да оствари доминантан утицај у већини сремских села изолујући при том четнички настројене појединце и групе.[222] На ово је пресудно утицала „широка'' платформа борбе за националну слободу и против фашизма.

Извесне појаве блиске четништву јавиле су се у доњем Срему где се утицај партије проширио нешто касније.[223] Први организовани покушај четника да створе упориште у Срему десио се у зиму 1941/42. године.[224] Једна група четника из Србије прешла је у Срем. Сусревши се са већ снажном организацијом НОП-а притајила се чекајући повољну прилику за акцију. Чланови групе ступили су у пролеће 1942. у Фрушкогорски одред. Током јуна ова група је лик-

[214] Поред радикала значајан утицај имали су и демократи.
[215] С. Томовић, *Шид*, 166.
[216] Архив Срема, неинвентарисана грађа.
[217] Д. Лазић, *Окупирани град*, 197.
[218] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 283.
[219] Душан Лазић-Гојко, *Рохаљ базе – очи партизана*, Провинција, бр. 29, 61.
[220] Д. Лазић, *Окупирани град*, 177; С. Томовић, *Шид*, 166.
[221] С. Зоркић – П. Вукелић, *Хроника Сурдука*, 39–41.
[222] Исто; Д. Лазић-Гојко, *Рохаљ базе*, 61.
[223] М. Видаковић, *На главном путу*, 52–64; Ј. Јеремић, *Између Саве и Дунава*, 66–67.
[224] О. Јовановић-Черевицки, *Камењар*, 129–138; М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 259–262.

видирана, пошто је утврђено да је створила четничку организацију у Черевићу као и да је вршила припреме за пуч у одреду.[225] Током јесени 1942. забележен је један покушај четника из Србије да се инфилтрирају на терен између Босута, Дивоша, Кузмина и Мартинаца,[226] а такође и покушај да се у Земуну створи центар четничке организације за Срем.[227] Ови покушаји, као и сви каснији, били су у корену сасечени од организација НОП-а.

МАСОВНИ НАРОДНИ УСТАНАК У ПРОЛЕЋЕ 1942.

После неколико месеци прекида Фрушкогорски одред је крајем јануара успео да успостави везу са Врховним штабом,[228] два курира су из Срема донела писмо које је Станко Пауновић Вељко током октобра написао у име Фрушкогорског партизанског одреда, у време кад још увек није била успостављена чврста веза између фрушкогорских комуниста и ОК за Срем.

Аутор у писму износи политичку и друштвену ситуацију на подручју дејства Фрушкогорског партизанског одреда, говорећи да се продор у сремска села на њиховој територији успешно одвија те да у већини постоје партијске и народноослободилачке организације. Он поставља питање да ли још увек остати на нивоу саботажа или приступити дизању општенародног устанка. У одговору на писмо Врховни штаб је истакао да треба прећи на масовни народни устанак, што се види из наредбе о формирању Фрушкогорског одреда чија би бројчаност могла да буде и до хиљаду људи, и уједно га подредио Главном штабу народноослободилачких партизанских одреда за Хрватску. Истовремено су дата и упутства о начину вођења партизанског рата.[229]

После успешних припрема током зиме и организовања великог броја села чекали су се само повољнији временски услови за излазак у Фрушку гору. Те године зима је трајала дуго,[230] а услови за устанак су нагло сазревали тако

---

[225] О. Јовановић-Черевицки, *Камењар*, 129−138.
[226] Исто, 184, 190−191.
[227] *Окружни комитети 1941–1943*, 156, 177.
[228] Везу је успоставио Бошко Палковљевић Пинки који је 7. I 1942. стигао у Врховни штаб у Чевљановиће (Владимир Дедијер, *Дневник*, књ. прва, треће издање, 81).
[229] *Окружни комитети 1941–1943*, 19−21; *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 2, Београд 1951, 199.
[230] Снег се отопио 15. марта.

да је до првих акција дошло нешто раније него што је планирано, и упркос неповољним временским приликама.[231]

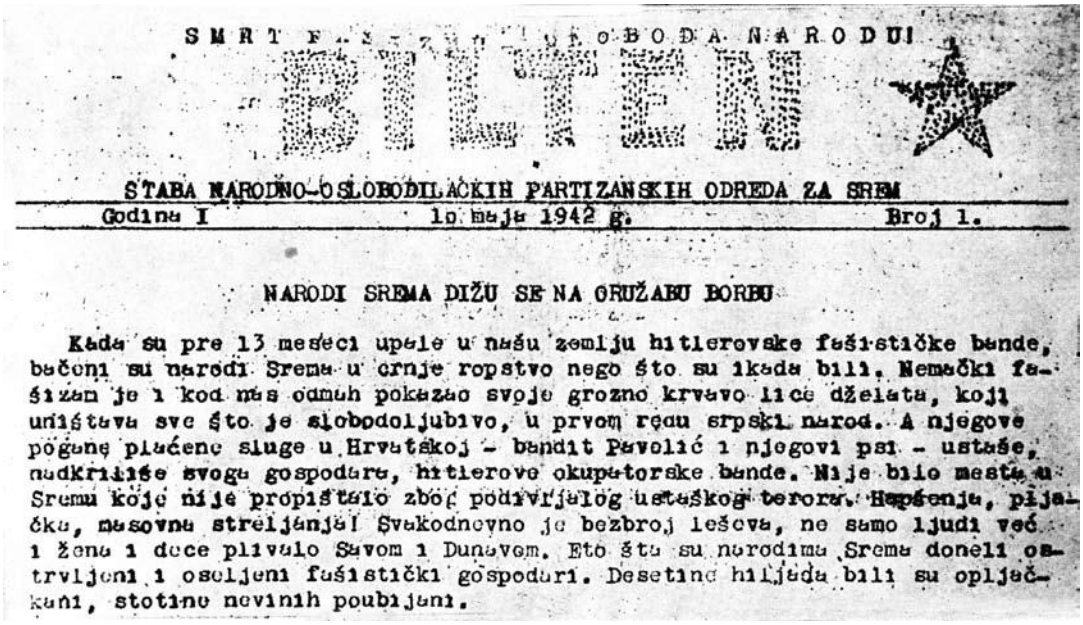

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

BILTEN

ŠTABA NARODNO-OSLOBODILAČKIH PARTIZANSKIH ODREDA ZA SREM

Godina I — 10. maja 1942 g. — Broj 1.

NARODI SREMA DIŽU SE NA ORUŽANU BORBU

Kada su pre 13 meseci upale u našu zemlju hitlerovske fašističke bande, bačeni su narodi Srema u crnje ropstvo nego što su ikada bili. Nemački fašizam je i kod nas odmah pokazao svoje grozno krvavo lice dželata, koji uništava sve što je slobodoljubivo, u prvom redu srpski narod. A njegove pogane plaćene sluge u Hrvatskoj - bandit Pavelić i njegovi psi - ustaše, nadkrilile svoga gospodara, hitlerove okupatorske bande. Nije bilo mesta u Sremu koje nije propatilo zbog podivljalog ustaškog terora. Hapšenja, pljačka, masovna streljanja! Svakodnevno je bezbroj leševa, ne samo ljudi već i žena i dece plivalo Savom i Dunavom. Eto šta su narodima Srema doneli ostrvljeni i oseljeni fašistički gospodari. Desetine hiljada bili su opljačkani, stotine nevinih poubijani.

Факсимил насловне стране Билтена Штаба НОПО за Срем, бр.1, од 10. маја 1942. године

ОК КПЈ за Срем састао се у Шуљму почетком фебруара и донео одлуку о дизању устанка и почетку извођења масовних оружаних акција. Нешто касније одржан је и састанак тридесетак војно-политичких руководилаца из Фрушкогорског одреда и Сремскомитровачког среза на коме је Станко Пауновић поднео реферат о основним смерницама народноослободилачке борбе и пренео одлуку ОК о преласку на масовни устанак.[232] Поједини истакнути руководиоци су упућени да по срезовима изврше непосредне припреме за устанак.[233] Прва већа акција је изведена у Мартинцима ноћу 25/26. фебруара када је месна партизанска чета уз помоћ неколико бораца који су током 1941. били у Фрушкогорском одреду напала општину.[234] Иако нису остваре-

[231] Ослобођење Ђуре Киша 1. II, ослобођење Ђуре Матића 10. II, рушење моста на прузи Шид – Сремска Рача 13. II; *Војводина у НОР-у*, 146–147.

[232] Ж. Атанацковић, *Срем*, 204.

[233] Исто.

[234] *Војводина у НОР-у*, 146.

ни постављени војни циљеви, политички одјек је у целом Срему био врло велик. Следећег дана су две десетине из Адашеваца и једна из Шида сачекале патролу у Адашевцима убивши при том тројицу усташа. Напад на усташе је извршен и у Вишњићеву. Све ове десетине су се повукле у шуму Кљештевицу, где је формирана чета Фрушкогорског одреда.[235] Ноћу између 3. и 4. марта при покушају преласка у Фрушку гору чета је због несналажења руководства тешко страдала.[236] То је имало за последицу вишемесечни застој у развоју устанка на подручју Шидског и западног дела Митровачког среза. Истовремено су месне десетине из фрушкогорских села почеле да излазе у шуму, извршивши нападе на општину у Шуљму[237] и жандармеријску станицу у Бешенову.[238] Од ових група формирана је прва чета Фрушкогорског одреда.

Подунавски одред формиран је почетком марта од месних партизанских десетина Иришког среза.[239] На овом подручју устанак је требало дићи 11. марта, али је због ситуације у Иригу излазак у Фрушку гору остварен недељу дана раније.[240] Поред иришке тада је настала и крушедолска чета Подунавског одреда. После првих сукоба са непријатељем у ширем региону Ирига обе чете су се пребациле на терен Фрушкогорског одреда и сместиле у дворац на Равном. Овде су одреди реорганизовани да би се после недељу дана Подунавски вратио на свој терен.

Следећег дана, 23. марта, почела је офанзива великих размера коју су окупаторско-квислиншке власти предузеле у циљу разбијања новостворених одреда. У офанзиви је учествовало око 1.200 усташа, жандарма, домобрана и милиционера.[241] Том приликом одредима су нанети знатни губици и то је довело до њиховог осипања.[242] Један број бораца је напустио одред, што се нарочито манифестовало у иришкој чети која се после борбе на Змајевцу и погибије команданта готово распала.[243] Део оних који су напустили одред предао се уста-

[235] Доцнија друга чета имала је око 80 бораца, од тога 30 наоружаних.
[236] Тада је погинуло, заробљено или се вратило кућама око 55 бораца.
[237] 5/6 III.
[238] 9/10 III.
[239] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 265.
[240] Исто, 265–266.
[241] Ж. Атанацковић, *Срем*, 208–210; *Окружни комитети 1941–1943*, 125–126.
[242] *Окружни комитети 1941–1943*, 126.
[243] Исто, 126–127; М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 284–285.

шама а неки су похватани.[244] Одредима је требало око две недеље да се опораве и организују на много чвршћим основама, чему су нарочито допринели чланови партије.[245] Све касније офанзиве предузете до августа на Фрушку гору завршиле су се потпуно безуспешно по квислиншко-окупаторске снаге.[246]

РУШЕЊЕ КВИСЛИНШКЕ ВЛАСТИ И РАЗМАХ РАДА НОО-а

До лета 1942. сремски партизани су извели велики број акција које ће довести до рушења квислиншке власти и успостављања народне у највећем делу Срема. До ових успеха се дошло не спектакуларним него ситним акцијама, изведеним у пролеће по фрушкогорју а од почетка лета по целом Срему, којима је НОП на овом подручју преузео стратегијску иницијативу. Ове акције је немогуће побројати али се могу груписати.

Током првих месеци пролећа тежиште је било на акцијама ликвидирања непријатељских квислиншко-окупаторских посада и општина по фрушкогорским селима.[247] У првом тренутку непријатељ ће одговорити појачавањем посада и размештањем нових у поједина села,[248] што ће одредима само пружити нову мету напада и омогућити им да се наоружају. Већина општина и део жандармеријских посада у фрушкогорју ће бити уништена или евакуисана до почетка лета.[249]

Напади на комуникације и везе непријатеља чинили су такође значајан део акција.[250] Мада се ове акције углавном своде на сечење телеграфско-телефонских стубова, изведено је и неколико диверзантских напада на пругу.[251]

Ликвидирање квислинга и сарадника окупатора представља трећу врло важну компоненту ових акција.[252] Осећајући непосредну претњу народноослободилачке власти, један број ових људи престаће да пружа активну подршку

[244] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 285.
[245] *Окружни комитети 1941–1943*, 124–131.
[246] То су офанзива од 16. до 19. IV и офанзива од 10. до 16. VII.
[247] *Окружни комитети 1941–1943*, 130–131; С. Савић, *Борбе у Срему*, 111–127.
[248] Ж. Атанацковић, *Срем*, 212.
[249] Исто, 225–229.
[250] Вид. напомене 248. и 249.
[251] Учестале диверзије на прузи уследиће тек у 1943, када је остварена већа техничка припремљеност одреда.
[252] Вид. напомене 248. и 249.

окупаторско-квислиншком режиму.

Ометање пољопривредних активности није било у почетку изражено, али са отпочињањем пољопривредних радова у пролеће ове акције добијају на замаху да би се до лета проширили на цео Срем и до те мере се умножиле да су блокирале сваку пољопривредну активност осим оне која је била под контролом НОП-а преко НОО-а.[253]

Продор партизанских војних формација у доњи Срем започео је средином јула, када су се на ово подручје спустиле три десетине Фрушкогорског одреда[254] а ускоро и делови Подунавског, који су више деловали у источном Срему. Током августа од ове три десетине и месних партизанских десетина формираће се Посавски одред.[255] Истовремено ће се у Босутским шумама оформити Босутска партизанска чета.[256]

Спуштањем делова партизанских одреда из Фрушке горе у равни Срем отпочеће битка за жетву, најважнија до тада изведена акција у Срему. Њен значај се није огледао само у томе што су непријатељу нанети знатни материјални губици већ пре свега у чињеници да је током ове акције протерана квислиншка власт из великог броја места у доњем Срему, што је омогућило да се размахну НОО-и, и створи знатна слободна територија. Све ово ће, уз терор који су спроводиле квислиншке власти, знатно допринети омасовљавању свих видова НОП-а.

Још почетком јула ОК КПЈ за Срем упутио је проглас свим среским и месним партијским руководствима и наложио им да под паролом „Ни зрна жита непријатељу'' подигну сва села у одбрану стечене летине. ОК је предвидео да се што више жита сакрије и на тај начин обезбеди исхрана партизана и становништва. Сву летину петоколонаша требало је спалити. Акције паљења жита углавном су изводиле месне партизанске десетине у сарадњи са деловима „сталних одреда'' које су на тај начин показале да су баш оне најсигурнији а уједно најмање рањиви део војне организације НОП-а. Њихов број током акције паљења жетве расте, тако да су поједина села у врло кратком року формирала

[253] Ж. Атанацковић, *Срем*, 220−225.

[254] Ово није први продор партизана у доњи Срем, једна десетина је ту боравила почетком априла а друга у атару Шашинаца током маја.

[255] Светозар Николић, *Посавски партизански одред*, Нови Сад 1984.

[256] *Војводина у НОР-у*, 156.

по десет-петнаест месних десетина. Понеке од њих су се укључиле у „сталне одреде'', пошто су се самостално наоружале.

О стању у Срему најбоље сведочи један извештај упућен вођству немачке народносне групе у НДХ:

„Када се свакодневно види како људи бивају убијани, гувна пљачкана и паљена, мостови минирани, дреш гарнитуре уништаване, косачице и други пољопривредни прибор онеспособљавани, паљено жито већ састављано у стогове, а са даљих њива и ливада уопште више не може да се скине жетва... онда се озбиљно сумња и то са пуним правом да се живи у правној држави.''[257]

На масовни одлазак становништва у партизане поред акција које је спроводио НОП пресудно је утицала и мобилизација српског становништва Срема у домобранске радне бојне. Почетак мобилизације је пао у време проширења војне активности НОП-а на подручје источног и доњег Срема. Један део позваних ступио је у одреде а други се скривао у околини својих села чекајући прилику да се наоружа.[258] Непријатељске власти су почеле прогањати породице војних обвезника који су отишли у партизане, што је довело до одласка дела становништва у шуму или у кукуруз.[259]

Уочивши да губе битку са НОП-ом, чија се власт протезала до саме ивице градова и села у којима су постојали непријатељски гарнизони, локални органи власти НДХ и фолксдојчерске организације у Срему упутили су апел за хитну војну помоћ. То је довело до промене генералне линије коју су од пролећа 1942. органи НДХ, као и фолксдојчери, спроводили у Срему. Плашећи се масовног народног устанка после првих акција партизана, крајем фебруара и почетком марта, они ће поред одлучних војних мера против партизанских одреда заузети еластичан став према становништву ограничивши се на ликвидирање комуниста и не предузимајући репресивне мере према народу па чак ни против оних за које су сигурно знали да су боравили у партизанским одредима.[260]

Из Загреба је почетком августа у Срем упућено новоосновано Више редарствено повјереништво за Велику жупу Вука са Виктором Томићем на челу, које ће у садејству са немачким и усташким снагама спровести војно-полицијску

[257] Ж. Атанацковић, *Срем*, 239.
[258] Ј. Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 355.
[259] О. Јовановић-Черевицки, *Камењар*, 128.
[260] М. Станишић-Вуксанов, *Олујна доба*, 274–292, 308–310.

акцију са циљем завођења реда, односно уништења НОП-а, у којој ће страдати око шест хиљада људи а десет хиљада ће бити прогањано.[261]

Одлука владе НДХ да започне акцију масовног терора означиће њен коначан пораз у Срему а уједно ће представљати и признање да је изгубила политичку битку са НОП-ом. Изгубивши тло под ногама, на овом подручју, власти НДХ ће терор којем су дотле покушавале да дају више или мање легалну форму заменити његовим најбруталнијим и најотворенијим обликом. На тај начин ће се на овом подручју до краја испољити фашистичка и расистичка суштина НДХ а рат ће ући у нову фазу.

Почетком акције Виктора Томића биће завршена прва етапа развоја НОП-а у Срему.

[261] О акцији Виктора Томића и „Великој офанзиви'' детаљније у Душан Лазић-Гојко, *Сремско крваво лето*, Сремска Митровица 1982; Јованка Петковић, *Акција Виктора Томића*, Зборник МС за друштвене науке, Нови Сад 1963, св. 35, 139−164; *Саопштења о злочинима окупатора у Војводини – Срем*.

Nada Simić-Lemajić
Historical Archive Srem
Sremska Mitrovica

Nenad Lemajić
Faculty of Philosophy
Novi Sad

UPRISING IN SREM 1941–1942
(until the summer)

SUMMARY

Although the uprising on the territory of Srem started somewhat later than in the other parts of Yugoslavia that were under the rule of the ISC (Independent State of Croatia), it developed at full strength all the way until the end of the war. The belated beginning of the uprising was influenced by many factors which are difficult to put into perspective and it is even more difficult to decide which of those are the most important. Crucial ones quite certainly include the geopolitical position of Srem, which was located in the area of conflict of three nationalisms, Serbian, Croatian, and German; the unique ethnic composition; conflicts between the ISC and the local German population; proximity of Serbia, where refuge was sought by many individuals who were persecuted in the first round-ups that the occupying-collaborationist authorities performed, which in a way ended further terror; geophysical features of the terrain.

The delayed beginning of the uprising in Srem was also strongly influenced by the role of its organizer, the CPY (the Communist Party of Yugoslavia). Unlike in other regions, in Srem, the Party leadership could not quite cope with the situation in the first months of the occupation, which led to almost complete passiveness of organizations. Activities of the four “communists-convicts” who stayed in Srem and formulation of

a proper people-liberation platform with due respect for all peculiarities of Srem led, by the end of September at the action area of Fruška Gora regiment, to the creation of a strong military-political organization. After Pećinci Council it spread to the regions of east and lower Srem, where this process was finished by the end of the summer in 1942.

All these successes were accomplished primarily because the core of the problem of uprising in Srem was identified. Unlike the Serbian population in Bosnia, Lika, Kordun, and other regions within the ISC, Srem farmers did not massively leave for the woods because they were not forced to do so. They were drawn into the fight by the Party. This is why creation of the party organization in Srem villages practically meant the beginning of the uprising in them. Entry of the Party into the villages, as a rule, led to including the entire village population into the "movement", and to the creation of a liberation organization.

Consistent application of the political platform which was already formulated in the years of the creation of the "People's front", adapted to circumstances specific to Srem, enabled people to overcome all social differences and gather around the ideas of fighting for their own national freedom. The extent to which this national-liberation platform was accepted, was witnessed by the fact that the Serbian population, regardless of the social differences, took full part in the PLM (People's Liberation Movement).

Talking about the uprising in Srem, Jovan Veselinov said on one occasion:

"People's-liberation struggle in Srem gives us, on a small scale, a clear picture of the armed uprising and revolution of the peoples of Yugoslavia. Srem refuted many attitudes and "theories" on impossibility of waging an armed campaign without the woods and mountains and other "favourable conditions". The small Mount Fruška Gora, woods around the rivers Sava and Bosut made military actions and maneuvering of partisans easier, but these terrains were not essential for our successes. The crucial role was played by the united people"…"Srem in the uprising did not divide into the front and the rear, but was rather a united front against the enemy. Everyone took part in the fight in a certain way, the partisans, those who stayed at home, men, women, even children. The people and the partisans were one – the army of the revolution".

УДК 94(497.11)"12"
94(439)"12"
929.732(497.11)"12"

Ђура Харди
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ГОСПОДАРИ И БАНОВИ ОНОСТРАНОГ СРЕМА И МАЧВЕ У XIII ВЕКУ

Сажетак: На основу публиковане дипломатичке грађе и старије литературе аутор рада настоји да састави хронолошки преглед – списак господара, херцега, владара и банова оностраног Срема или Мачве у XIII веку. Списак има за циљ да разреши питање у ком периоду је ова област била у статусу бановине, односно области са посебним владарским статусом.

Кључне речи: оностарни Срем, Мачва, XIII век, Србија, Угарска.

Оностарни Срем односно Мачва стављени оком историчара у хронолошки оквир XIII века били су заправо много више од тек периферне пограничне области на јужном рубу Панонније. Управо ту, у време када је урушено Византијско царство засвагда напустило обале Саве и Дунава, отпочела је нова епизода у односима између Угарске која је снажно закуцала на врата Балкана и српске државе Немањића у успону.[1] У том светлу српско-мађарски односи оправдано су привлачили пажњу још историчара друге половине XIX века, а ова тема, чини нам се, још увек није исцрпљена докраја. У међувремену, захваљујући пре свега радовима Мора Вертнера, затим Густава Венцела, Михаила Динића, Милована Ристића, Јована Радонића, Всеволода Прокофјева, те у новије време Божидара Ферјанчића, Симе Ћирковића, Ђуле Кришта и Петра Рокаија,

[1] Уп: Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII–XVI века*, Глас СКА 187, 1941, 128 и даље; Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 49–58.

нама су понаособ са свим расположивим детаљима познати „господари" ове области, њихова просопографија и околности њихове везаности за плодну средњовековну (по)крајину.[2] Реч је, дакако, била редом о господи владарске крви – Арпадовићима, Рјуриковићима и Немањићима.

Ипак, хронолошки преглед њихове владавине, нека врста специјалне архонтологије, још увек није састављен на једном месту, у форми посебног чланка.[3] Потреба за таквим радом, међутим, не би представљала пуко резимирање познатих научних резултата, већ би они били полазна тачка за истраживање које стоји пред нама. Наиме, упоредо са познатим господарима оностраног Срема и Мачве током XIII века који су, ваља нагласити, носили посебне титуле, историографија користи и појам Мачванске бановине. Списак који планирамо да саставимо има за циљ да покуша да разреши ову, по нама, посве занимљиву историографску околност. На том послу од велике помоћи биће нам две архонтологије Мачванске бановине – значи посебне управне угарске области – састављене од стране Фрињеша Паштија 1875. године[4], а након њега и темељног Мора Вертнера 1909. године.[5]

Област оностраног Срема за коју ће се средином XIII века паралелно јавити и име Мачва, налазила се између река Саве, Дрине и Колубаре. Њене границе, поготово према југу и истоку, остале су (историчарима) ипак несигурне, а може се претпоставити да су биле и променљиве.[6] Срећом, то није питање које

[2] У даљем тексту, односно у напоменама, биће подробније речи о радовима ових аутора. У сваком случају, они ће нам бити од помоћи приликом састављања списка сремских и мачванских господара и управника.

[3] Оквирни преглед „господара" оностраног Срема и Мачве или макар редослед њихове владавине над овом облашћу више или мање је присутан код скоро свих историчара који су се бавили прошлошћу ових области или пак српско-мађарским односима.

[4] F. Pesty, *A macsói bánok*, Századok (= Sz), 1875, 361–362.

[5] M. Wertner, *Az Árpádkori bánok*, Sz, 1909, 480–482.

[6] Оностран Срем или Мачва у XIII веку су имена за исту област која се пружала јужно од Саве и источно од Дрине, што је у историографији први непобитно доказао М. Динић. Уп. чланке овог аутора: *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, 270–284 и *Из прошлости Срема*, Српске земље у средњем веку, 285–288. Границе области ипак су (за историчаре) остале несигурне. Сем горенаведених студија о овом питању постоји богата библиографија из које издвајамо и: М. Динић: *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 44–54; *Област краља Драгутина после Дежева*, 123–147; *Средњовековни Срем*, 270–284; К. Јиречек, *Историја Срба*, прва књига, Београд 1978, 177; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 127; С. Ћирковића *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77; Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás*

нас овом приликом занима. Почетком двадесетих година XIII века, ониострани Срем био је под угарском влашћу, односно у рукама Андрије II (1205–1235). Тада је угарски краљ ову област уступио рођеној сестри, бившој византијској царици Маргарити. Овај чин имао је своју предисторију. Својевремено је Андријин отац Бела III (1173–1196) склопивши мир са византијским царем Исаком II (1185–1190) удао Маргариту за цара, а недавно освојене територије „вратио" је Царству у виду мираза своје ћерке. У међувремену, крсташи су 1204. године срушили Византију. Бивша царица Маргарита или Марија – како јој беше византијско име, након скоро две деценије претпостављамо узбудљивих животних авантура вратила се у отаџбину и сусрела се с некадашњим својим миразом.[7] Од Маргарите и њене „terre dotis" започиње прича о оностраном Срему, будућој Мачви, као једној посебној области, односно наш списак господара.

МАРГАРИТА, *бивша византијска царица, ћерка Беле III*,
3. март 1229[8] (post quem 30. март 1223, ante quem 1333)

Заправо једини и то посредни помен Маргарите као господарице оностраног Срема односи се на познато писмо папе Гргура IX од 3. марта 1329. године упућено калочком надбискупу.[9] Мада би се том приликом могао очекивати и Маргаритин наслов везан за ову област, он је знаковито изостао и сасвим је могуће да таква околност стоји у вези с тадашњим статусом њеног преко-сремског поседа.[10] У папском писму се ипак јасно говори да је „Soror illustris Regis Ungarie acquisivit quandam terram, que appelatur ulterior Sirmia", те даље произлази да су се на овој територији слушале њене заповести.[11] Историчари

Magyarországon, Budapest 1979, 421; P. Rokay – M. Takács, *Macsó*, Korai magyar történeti lexikon (= KMTL), 421–422.

[7] О Маргарити Арпадовић и њеном миразу: Wertner, *Margit császárné fiai*, Sz, 1903, 593–611; Јиречек, *Историја Срба*, 152–155; Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа*, 49–58.

[8] На првом месту иза имена увек ће бити навођени датуми првог и последњег познатог помена, у загради након тога могуће године држања области.

[9] *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner, tomus I, Romae MDCCCLIX (= Theiner, VMH), 88–89. О писму детаљно расправља Динић, *Средњовековни Срем*, 276 и даље.

[10] Да се Маргарита не наводи као „господарица" ове области скренуо нам је пажњу П. Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, Зборник Матице српске за историју (= ЗМСИ), 27, 1983, 127.

[11] Уп и: Wertner, *Margit császárné fiai*, 595.

Маргаритино стицање оностаног Срема везују за време када је бивша царица била приморана да напусти Солун, посед свог другог тада већ давно умрлог супруга Бонифација Монфератског, и врати се у Угарску (између 1222. и 1224. године)[12]. Једно писмо папе Хонорија III упућено 30. марта 1323. године „нашој ћерци Маргарити некадашњој императорки Константинопоља" садржи врло интересантне податке за ову тему. На молбу своје штићенице папа је тог дана узео под своју заштиту и заштиту светог Петра све њене тадашње поседе (које је, како се даље наводи, она стекла од свог брата Андрије, краља Угарске) као и оне које ће стећи у будућности. Код набрајања поседа у повељи оностарани Срем или неки посед који би могао бити везан за ову област није био поменут. Без обзира на статус и порекло Маргаритинх добара, чини нам се да 30. марта 1223. године она није била ни титуларна господарица земље која се називала „Sirmia ulterior". Што се тиче датума post quem, Маргарита више није била везана за оностарани Срем; најбољи биограф ове бивше византијске царице Мор Вертнер је приметио да након 3. марта 1329. године о њој немамо више никаквих помена. Место и време Маргаритине смрти и покопа остаће непознати и може се тврдити тек толико да је живот окончала као херцегиња оностараног Срема. Могуће је да је Маргарита умрла већ 1229. године и да је њен син Виљем стигао у Угарску око 1231. године, али тек помен Виљема као херцега Срема из 1233. године одређује чврст датум нове промене у редоследу господара области.[13]

[12] О могућој хронологији повратка Маргарите у отаџбину са прегледом литературе: Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа*, 53, 57. Петар Рокаи доста уверљиво њен повратак ставља у 1222. годину, повезујући га са поседима које је она том приликом стекла од брата Андрије II и приликама у Угарској, тј. издавањем Златне буле. П. Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада*, ЗМСИ, 11, 1975, 109.

[13] За смрт Маргарите: Gy. Kristó – F. Makk, *Árpádok 4*, (табла), KMTL, 64. О Виљему подробније у даљем излагању.

ВИЉЕМ (Giletus) ОД СЕНТОМЕРА, „dux Sirmii”,
син Маргарите и грофа Николе од Сентомера,
1233 (1233 – ante quem 29. јануар 1238)

Идентитет Giletus-a, односно Виљема, дефинитивно је разрешио Петар Рокаи идући трагом ранијих генеаолошких истраживања Мора Вертнера. Виљем је био Маргаритин млађи син из њеног трећег брака са Николом од Сентомера, великашем из Солунске краљевине који је пореклом био из Краљевине Сицилије.[14] Виљем се под именом „Giletus dux Sirmii” наводи у списку државних великодостојника састављеном у једној повељи његовог ујака угарског краља Андрије II из 1233. године.[15] На основу упоредне анализе архонтологије series dignitatum из времена Андрије II, Рокаи овај помен ближе одређује између 22. октобра 1232. и 22. августа 1333. године.[16] Мор је сматрао да је Виљем могао доћи из јужне Италије у Угарску око 1231. године да би након смрти своје мајке наследио њене поседе, међу којима су били и овострани и онострани Срем.[17] Када 29. јануара 1338. године први пут сусрећемо другог Маргаритиног сина на месту господара Срема, то је највероватније и датум пред којим (ante quem) је окончано Виљемово сремско кнежевање.[18] Без обзира што је овај великаш умро око 20. априла 1242. године.

[14] Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, 121–127; уп и: Wertner, *Margit császárné fiai*, 602–611; *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 406–412.
[15] Повеља је публикована код S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae*, V, Pestini 1790, 178, 684–685; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829–1844, (= F), III/2, 336.
[16] Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, 122.
[17] Wertner, *Margit császárné fiai*, 609–610.
[18] У списку великодостојника на краљевској повељи публикованој код: F, IV/1, 111; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I–XIV, Zagreb 1904–1916 (= Smičiklas), IV, 50.

КАЛОЈАН АНЂЕО, „Dominus Syrmie”,
син Маргарите и византијског цара Исака II,
29. јануар 1238 – 16. новембар 1242.[19]

Виљема је у поседу оностраног Срема наследио његов старији полубрат Калојан Анђео који се, такође, паметно нашао у отаџбини своје мајке. Идентитет овог царевића добро је познат захваљујући радовима Вертнера, Михаила Динића и Петра Рокаија.[20] Имре Сентпетери, чије мишљење подржава и Рокаи, утврдио је да је Јованов помен из 1235. године као „...Dilecto cognato nostro Calo Iohanne Domino Sirmy et Comite de Kewe” хронолошки погрешан.[21] Стога остаје да Јована Анђела као господара Срема ставимо у временски оквир од 29. јануара 1238. године[22] до 16. новембра 1242. године, када се Маргаритин син последњи пут јавља у изворима.[23] Смрћу Јована Анђела и нешто раније његовог полубрата Виљема изумрла је Маргаритина грана Арпадовића, кнежева и господара оностраног Срема.

РОСТИСЛАВ МИХАИЛОВИЧ, „Dominus de Machou”,
зет угарског краља Беле IV, син черниговског кнеза Михаила Всволодовича,
28. јула 1254 (1247 – године – post quem 13. април 1263, ante quem 15. јул 1264)

Ростислав Михаилович, протерани кнез Галиције, стекао је област оностраног Срема која се уз његово име (по истоименој тврђави) почиње називати Мачвом[24] захваљујући браку са угарском принцезом Аном. Тачније ре-

[19] Wertner, *Margit császárné fiai*, 609–610.
[20] Wertner, *Margit császárné fiai*, 595–600; М. Динић, *Јован Анђел*, *Dominus Syrmie*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига IV, 30; Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, 121–127; Исти, *О једном наслову калојана Анђела*, Зборник радова Византолошког нститута, 19, 1980, 167–171.
[21] F, IV/1, 27; I. Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok magyar okleveleinek kritikai jegyzéke*, I/1, Budapest 1923, 163. Ово мишљење подржава и Рокаи: *Gyletus dux Sirmii*, 127.
[22] Уп. напомену 18.
[23] F, IV/1, 264; G. Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek*, Monumenta Hungariae Historica, *Acta Extera*, I–II, Budapest 1874–1875 (Wenzel, *Acta Extera*), XII, 689; Smičiklas, IV, 157; Wertner, *Margit császárné fiai*, 598; Динић, *Јован Анђел*, 30.
[24] О почецима имена Мачве и њеном протезању у средњем веку: М. Динић, *Западна Србија*,

чено, за свој посед на јужном рубу Панониje кнез Михаилович је могао да захвали вољи свог таста, угарског краља Беле IV (1235–1270).[25] Ростислава као господара Мачве („Ratislaus Dux Gallicie, et Dominus de Machou") први пут сусрећемо у краљевској повељи на списку државних великодостојника 28. јуна 1254. године.[26] Ако изузмемо више помена „краља Мачве" у наративним изворима који се без сумње односе на Белиног зета, можемо констатовати да су наведени датум и ословљавање у повељи вишеструко драгоцени за нашу тему истраживања. То је уједно и terminus ante quem Ростислављевог стицања Мачве. С друге стране, он се 2. јуна 1247. године налазио на месту славонског бана.[27] Између ова два датума свакако би требало ставити Ростислављево стицање Мачве, тј. области која се више или мање поклапала са оностраним Сремом Маргаритиних наследника. Код Стефана Катоне руски кнез се 1247. године међу државним великодостојницима наводи као господар Мачве.[28] Михаило Динић такође сматра да је до оснивања Мачванске војводине дошло већ крајем 1247. године.[29] Ми се независно од ових навода придружујемо таквом мишљењу. Наиме, Бела IV је Ростислава начинио својим зетом 1242. године да би му овај послужио као претендент на Галицију. Али, када је са га-

46–48, и даље.

[25] О Ростиславу и његовој породици постоји богата библиографија: F. Palacky, *O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho*, Časopis Českého Museum, XVI, 1, 1842, 23–41; С. Н. Палаузов, *Ростислав Михайлович, князь Мачвы*, Журнал Министерства народного просвещения, 1851, 8, 27–49; G. Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje*, Budapest 1887, 20–80; M. Wertner, *Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie).* Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie, XXII, 2, 178–194; Berlin 1889, 178-194; Исти, *Az Árpádok családi története*, 463–475; В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михаилович, русский князь XIII века,* Юбил. Сборник Русского Археологического Общества, Београд 1936,131–159; Коначно, и потписник овог рада је аутор две студије које се односе на Ростислава: Ђ. Харди, *О пореклу мачванског „бана" Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива „Срем", 2, 2003, 15–32; *Ростислав Михаилович „Dominus de Machou"*, Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, Svazek 1, Brno 2006, 60–72.

[26] Fejér, *Codex diplomaticus Hung*., IV/2, 218; О Ростислављевом наслову „господар Мачве": Г. Острогорски, *Урум-деспот, почеци деспотског достојанства у Византији*, Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970, 213–215, 218.

[27] F, IV/1, 254; Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 401.

[28] Katona, *Historia critica*, VI, 516, нажалост у тренутку писања рада овај помен нам је доступан само преко Pesty, *A macsói bánok*, 367–368.

[29] Динић, *Јован Ангел*, 30. Динић се приликом изношења тврдње да је Мачванска војводина основана 1247. године позива на A. Huber, *Geschichte Österreichs*, I, 1885, 473. Систематични Алфонс Хубер, међутим, у основном тексту рада о томе не говори експлицитно.

личким кнезом Данилом Романовичем угарски краљ септембра 1246. године склопио мир и династички савез, било је јасно да се за његовог зета Ростислава што пре мора наћи достојна замена за Галицију. Ускоро је то постала Мачва.[30] Ростислав се последњи пут у овоземаљским пословима помиње 13. априла 1264. године, а 15. јула исте године на основу једне папске повеље сазнајемо да несуђени галички кнез, господар Мачве, више није био међу живима.[31]

АНА, „Domina de Mazo”,
ћерка Беле IV и удовица Ростислава Михаиловича,
15. јул 1264 (ante quem 15. јул 1264 – 1270)

Непосредно након смрти Ростислава, Бела IV је Ростислављеве поседе поклонио његовој удовици, својој ћерки Ани, и њеним наследницима. Папа Урбан IV је 15. јула 1264. године Белину даровницу потврдио Ани и њеним синовима Михаилу и Бели. Овом приликом Ана је поред титуле кнегиње Галиције наведена и као „Domina de Bozna et de Mazo”.[32] Белина брига за сигурност поседа своје ћерке проистицала је из сасвим озбиљних разлога. Ана је била миљеница свог оца и главни помагач против његовог необузданог наследника, младог краља Стефана, који се у више наврата устремио на сестру и њену породицу. Када је, међутим, Бела 3. маја 1270. године умро, Ана је с краљевском ризницом побегла пред братом Стефаном V (1270–1272) код своје ћерке, чешке краљице Кунигунде, и зета Отокара

Помен кнегиње Ане, ћерке Беле IV – Илустрована бечка хроника

[30] О овом питању смо детаљно писали: Ђ. Харди, *О пореклу мачванског „бана” Ростислава Михаиловича*, 15–32; *Ростислав Михаилович „Dominus de Machou”*, 60–72.

[31] 13. април 1264: F, IV/3, 197; 15. јул 1264: Theiner, VMH, I, 273.

[32] Theiner, VMH, I, 273.

II Пшемисла. Ово је довело до угарско-чешког рата који је окончан миром у Пожуну јула 1271. године. Том приликом 3. јула, односно 14. јула, 1271. године у дипломатичким изворима је и последњи пут поменута кнегиња Ана.[33]

БЕЛА РОСТИСЛАВИЧ, „Dux de Macho”,
син Ростислава Михаиловича и Ане Арпадовић,
9. април 1269 – 3. јул 1271 (1264? – post quem 6. август 1272, ante quem 1. децембар 1264)

Како већ рекосмо, након смрти Ростислава Михаиловича његова удовица Ана управљала је Мачвом и једним делом суседне Босне вероватно заједно са своја два сина Михаилом и Белом. Однос који је постојао између кнегиње мајке и њених наследника у погледу суштинске власти над областима које су припадале породици овом приликом нећемо разматрати, мада је питање посве занимљиво.[34] Старији Михаило вероватно се већ 23. марта 1266. године није налазио међу живима.[35] Ростислављевог млађег брата Белу његов деда краљ

[33] Theiner, VMH, I, 303–304; За Ану уп: Wertner, *Az Árpádok családi története*, 469–472. О односима у угарској краљевској породици као и о улози породице Ростислава Михаиловича у династичким везама Угарске са Чешком: Palacky, *O Ruském knjžeti Rostislawowi*, 23–41; Gy. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, t. II, Budapest 1899, 277–293.

[34] Сложену тему функционисања власти у областима краљевских херцеговина у доба Арпадовића обрађује Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 26–139; Већ је Палацки сматрао да је након смрти оца Мачвом управљао његов син Бела. Јиречек, на пример, наводи да су Ростислава у његовим областима наследили његови синови Михаило и Бела. Клаић сматра да се Агнеза (Ана) први пут помиње као војвоткиња босанско-мачванска 1264, а да је касније наслеђује њен син. Јован Радонић, међутим, наводи да је уместо малолетног (?) Беле Ростиславича 1268. године Мачвом управљала његова мајка. Коначно, Сима Ћирковић не пропушта да примети да је Ростислава наследила његова удовица Ана-Агнеза. Уп: Palacky, *O Ruském knjžeti Rostislawowi*, 38; Јиречек, *Историја Срба*, 177; Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882, 85; Радонић, *Споразум у Тати*, 127; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 73.

[35] Theiner, VMH, I, 284–287; G. Wenzcel, *Árpád-kori új okmánytár (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus)*, I–XII, Pest-Buda 1860–1874. (= W), III, 129–132; Прокофјев је једини уочио, мада не дајући тачан датум, да приликом склапања мира између Беле IV и његовог сина Стефана, код навођења чланова династије и рођака, за разлику од Ане и Беле, није био поменут Михаило, што га је упутило на логичан закључак да је старији Ростиславич у то време био већ мртав. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 155; Уп и: Palacky, *O Ruském knjžeti Rostislawowi*, 38; Klaić, *Poviest Bosne*, 85; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 473.

Бела IV, 9. априла 1269. године у једној за нас врло занимљивој повељи, назива „nepotem nostrum Belam, Ducem de Macho". Био је то први познати помен Беле Ростиславича као кнеза или херцега Мачве. У самој даровници издатој пожунском жупану Стефану у делу нарације описан је напад српског краља Уроша на Мачву коју је у то време држао Бела (!). Ускоро је Бели стигла снажна угарска помоћ предвођена пожунским жупаном. Угри су тада извојевали победу над Србима.[36] Како на другој страни знамо да је до напада српског краља на Мачву дошло крајем 1267. или почетком 1268. године, то је уједно и најранији податак који се односи на млађег Ростиславича на челу Мачве.[37] Приликом склапања мира са чешким краљем, угарски краљ Стефан V је 3. јула 1271. године у већ помињаној повељи навео међу својим фамилијарима и „Belam, Ducem de Machow et de Bozna".[38] То је и последњи дипломатички извор у којем је сачуван помен и наслов јединог преосталог мушког члана династије Ростиславича. Бела је све до своје погибије 1272. године остао мачвански кнез. Што се тиче наративних извора, код Катоне је сачуван опис Белине смрти преузет из Annales Altahenses. Укратко, након смрти краља Стефана V (6. јун 1272)[39] у време нових комешања утицајни великаш повратник Хенрих Гисинговац изазвао је Белу, „ducem de Marsawe", на двобој који је одржан на Маргаритином острву и ту га је посекао.[40]

РОЛАНД, „Banus de Machow", *великаш из рода Ратот*,
децембар 1272 – 30. март 1273 (1272–1273)

Након изумирања Ростиславича Мачва прелази, или формално гледано бива враћена, у руке угарског краља. На овој територији се први пут појављују банови као државни великодостојници надлежни за област. И док су Ростиславичи уз име носили и наслов господара односно кнежева Босне, током 1372. године, бар што се тиче угарске расподеле достојанстава, ове области бивају раздвојене.

[36] F, IV/3, 490–492; Pesty, *A macsói bánok*, 368.
[37] *Историја српског народа*, прва књига (С. Ћирковић), Београд 2000, 352. Овде уп. преглед литературе о српско-угарским односима 1268. године.
[38] Theiner, VMH, I, 303.
[39] Kristó – Makk, *Árpádok 4.* (табла), KMTL, 64.
[40] Katona, *Historia critica regum*, VI, 626; Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczeg*, 19; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 473.

Роланд из угледног рода Ратот у време свог мачванског банства био је истовремено и угарски палатин. На месту мачванског бана први пут се помиње 1. децембра 1272, а последњи пут 30. марта 1273. године.[41]

ЈАНОШ, „Bano de Machoff”,
27. мај 1273.

Извесни Јанош је, како сматра Вертнер, на положају бана Мачве био тек неколико дана. Његово име је у својству носиоца ове службе забележено на списку државних великодостојника 27. маја 1273. године.[42] Већ следећег дана, по свему судећи, више није заузимао то место.

ЕЂЕД (ЕГИДИО), „Banus de Macho(w)”, *великаш из рода Моносло*,
мај 1327 – 22. септембар 1273 (1273)

Ако изузмемо помен извесног Јаноша од 27. маја, Еђед из рода Моносло уписан је на списку државних великодостојника као бан Мачве и Босне 12. маја, затим 23. маја и коначно 28. маја 1273. године. На том положају последњи пут се помиње 22. септембра 1273. године.[43]

АЛБЕРТ, мачвански бан,
1275.

Извесни мачвански бан Алберт, заједно са сремским бискупом Поком и магистром Леринцом, био је 1275. године од стране краља Ладислава IV Куманца (1272–1290) послат у обилазак једног поседа који се налазио између Дунава и

[41] Wertner, *Az árpádkori bánok*, 480; *Hazai oklevéltár 1234–1536*, Szerk., Deák Farkas és Nagy Gyula. Budapest 1879 (= HOkl), 65; *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, Nagy Imre, ... Ráth Károly és Véghely Dezső. I–VIII. Győr – Budapest 1865–1891 (= H), VI, 193; W, 5; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, I–XII, Pest – Budapest 1871–1931 (= Z), I, 32; F, V/2, 86–87.
[42] Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 480–481; F, V/2, 85; Уп: W, IX, 18.
[43] Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 481; F, V/2, 88, 98, 101/102; H, II, 11; VI, 189; VIII, 152; W, IV, 23, 27; IX, 22; Уп: Pesty, *A macsói bánok*, 369 и Klaić, *Poviest Bosne*, 86.

Саве.[44]

УГРИН, „Banus et Dominus de Macho, et de Bozna", *великаш из рода Чак*, 30. јануар 1279 – 13. март 1279 (1279)

Бан Мачве и Босне, уједно и магистар краљевских таверника, беше током 1279. године Угрин (Угрон) из великашке фамилије Чак.[45] У једној свечаној краљевској повељи из те године Угрин је знаковито на списку краљевских барона био ословљен као магистар таверника, бан и господар Мачве и Босне.[46]

Мор Вертнер, наш главни информатор за архонтологију угарских банова из доба Арпадовића, напомиње да се са Угрином Чаком ипак не завршава списак мачванских банова. Међутим, с обзиром на то да због недоступности извора није могао да провери веродостојност још шест достојанственика Мачве у периоду 1283–1302. године, био је приморан, како нам саопштава, да га стави на списак неодређених и титуларних банова.[47] Вертнеров претходник Фрињеш Пешти се својевремено сусрео са истим проблемом. Он се међу именима мачванских банова почев од 1249. године па надаље сусрео, махом на основу рукописне књиге *Liber Dignitariorum Saeculorum* из Будимског коморског архива, са лицима које није могао да идентификује и да их као такве прихвати. Они су, по њему, остали контрадикторни или непознати због имена, звања или година службе. Сврстао их је стога у напомену свог рада.[48] За нас је стицајем околности овакав став прихватљив. Што се тиче даљег списка (након 1279. године) он је известан:

ЕЛИЗАБЕТА КУМАНКА, „Ducissa de Machou, et de Bozna", *старија краљица Угарске*, *краљица мајка Ладислава IV и удовица Стефана V*, 19. август 1280 – 11. јун 1284 (1280–1284)

[44] Податак преузимамо од Вертнера који се позива на документ из M. Nemzeti Muzem. Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 481.

[45] F, V/2, 492; W, XII, 252; Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 481.

[46] F, V/2, 507; Шиме Љубић погрешно наводи да је овај Угринов помен преузео од Тајнера. (Уп: Theiner, VMH, I, 39). Š. Ljubić, *Opis jugoslovenskih novaca*, Zagreb 1875, 185; Касније се на Љубића позива и Klaić, *Poviest Bosne*, 87.

[47] Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 481–282.

[48] Pesty, *A macsói bánok*, 364–367.

Ладислав IV Куманац је током 1280. године својој утицајној мајци краљици Елизабети уступио значајне области на југу државе, међу којима су биле Мачва, Босна (северни део или могуће Босну као титуларни наслов)[49], Пожешка, Вуковска и вероватно Сремска жупанија.[50] Краљица Елизабета се у једној својој повељи од 19. августа 1280. године ословљава као „E. dei gracia maior Regina Hungariae, ducissa de Machou et de Wazna" те се обавезала да ће предузети мере против јеретика у тим областима.[51] У међувремену краљица мајка је стекла и Славонију. Последњи пут се помиње као херцегиња Мачве и Босне 11. јуна 1284. године. Након овог датума Мачва и Босна ускоро прелазе у руке њеног зета Драгутина.[52]

СТЕФАН ДРАГУТИН, *(бивши) српски краљ, „сремски краљ"*,
1284–1316 (post quem 11. јун 1284 – 1316)

Српски краљ Стефан Драгутин је 1282. године одступио са српског престола у корист млађег брата Уроша Милутина. Као угарски зет и муж краљеве сестре Катарине, Драгутин је већ 1284. године (друга половина те године) стекао од Ладислава IV Мачву и околне области. Мачва се налази у саставу Драгутинове државе све до његове смрти 1316. године. У том периоду област више није ни кнежевина ни бановина већ саставни део државе старијег Немањића који је за савременике био „сремски краљ".[53] Драгутиново „право" на држање ових области ипак изузетно подсећа на права ранијих господара. Драгутинова смрт отворила је ново поглавље у српско-угарским односима у којем су се две државе бориле за превласт над Мачвом током доброг дела XIV века. Драгутинову

[49] Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 74.
[50] Wertner, *Az Árpádok családi története*, 504.
[51] Између осталих ова повеља је публиковнана и код: Theiner, VMH, I, 347–348; F, V/3, 27–39; Smičiklas, VI, 357–358.
[52] H, VIII, 235; Уп: М. Ристић, *Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремског краља Стевана Драгутина 1250–1284*, Београд 1910, 142.
[53] За Драгутинову власт над Мачвом као и хронологију стицања области: Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, 132–133; Исти, *Однос краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова, Српска академија наука, Византолошки институт, 3, 1955, 49–82; Уп и: В. Ћоровић, *Подела власти између краљева Драгутина и Милутина*, *1282–1284. године*, Глас СКА, CXXXVI, 1929, 6–7.

државу запосео је његов брат краљ Урош Милутин, а његовог наследника је затворио. Након једног релативно успешног похода 1319. године против Милутина, угарски краљ Карло Роберт (1301–1342) установљава новоорганизовану Мачванску бановину на чијем челу су краљевски службеници.[54]

Из наведених разлога, као и хронолошких оквира задате теме, списак господара и банова оностраног Срема или Мачве завршили бисмо са именом краља Стефана Драгутина, ако не и раније. Преглед списка, уз све могуће празнине или грешке, отвара једно посве занимљиво историографско питање: да ли је област Мачва у XIII веку по свом статусу била бановина или нешто друго. Још су историчари XIX века увели до данас у историографији распрострањено мишљење да је Мачванску бановину основао угарски краљ Бела IV у склопу политике оснивања бановина на јужним границама своје државе, да би је 1254. године уступио свом зету Ростиславу. Из тога је произашао логичан закључак, контрадикторан по суштини, о постојању Мачванске бановине која је била у поседу чланова краљевске династије и њихових рођака: господара, кнежева, краљица и краљева.[55] Ми смо у једном раду посвећеном Ростиславу Михаиловичу ипак закључили да руски кнез није могао бити бан Мачве, јер за такву тврдњу не постоје извори, чак супротно, да је реч је била о Мачви као посебној династичкој или кнежевској области.[56] У том закључку претеча и узор био нам је рад Всеволода Прокофјева.[57] За почетак, погрешно је изједначавати господаре Мачве са бановима Мачве; једни су доиста били поседници области и редом господа владарске крви, други су ипак само краљевски достојанственици. Изузетак је само један помен великаша Угрина Чака као бана и господара Мачве и Босне из 1279. године. То су, међутим, већ била времена која су наговештавала стварање области моћних олигарха који су крајем XIII века уништили краљевску власт Арпадовића.[58] Коначно, тада се и зачела мисао да

[54] P. Engel, *Az ország újreagzesítése, I. Károly küzdelmei az oligarhák ellen (1310–1323)*, Sz, 1988, 128.

[55] Уп: Pesty, *A macsói bánok*, 362; Klaić, *Poviest Bosne*, 84–85; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 466; Huber, *Geschichte Österreichs*, I, 473; Јиречек, *Историја Срба*, 177; Радонић, *Споразум у Тати*, 127; Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 73; *Историја српског народа*, I, 349.

[56] Харди, *О пореклу мачванског „бана" Ростислава Михаиловича*, 30–31.

[57] Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 147.

[58] Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 139 и даље.

отворимо ову тему, макар са списком господара и банова области.

Анализирајући састављени списак и користећи идеје наших уважених претходника, прихватићемо Вертнерово мишљење да се тек 1372. године може говорити о првим познатим мачванским бановима.[59] У периоду између 1242. и 1254. године, евентуално 1247, доиста је Бела IV, обнављајући своју државу након провале Монгола, могао да образује Мачванску бановину. Ипак, пре пада у очи веза, усудићемо се рећи континуитет присуства, краљевских рођака у тој области, између Маргаритиних наследника и породице Ростислава Михаиловича, поготово што су Јован Анђео и Ростислав носили идентичну титулу „Dominus" Мачве. Михаило Динић је својевремено приметио да је Јован Анђео био претеча мачванских војвода и каснијих банова, односно да је за Ростислава Михаиловича била основана Мачванска бановина. Пре њега Венцел је констатовао да уређење Мачванске територије (бановине) пада у средину XIII века и везује се за Ростислава Михаиловича, али да је до времена када је Мачва позната као бановина протекло више фаза.[60]

Током највећег дела XIII века, Мачва је имала посебан статус као област у поседу блиских сродника породице угарских владара. Да ли је она по свом статусу спадала у ред краљевских вазалних херцеговина (Криштo)[61], била војводство или кнежевина (Динић, Рокаи)[62], посебна династичка област (Ферјанчић, Ћирковић)[63], врста династичке апанаже (Рокаи)[64], или нешто треће – питање је које захтева отварање нове теме и додатна истраживања. У сваком случају, између 1272. и 1280. године о Мачви поуздано можемо говорити као о бановини са службеницима угарског краља на челу.

[59] Wertner, *Az Árpádkori bánok*, 480.
[60] Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczeg*, 10–11.
[61] Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 49–50.
[62] Динић, *Јован Ангел „Dominus Syrmie"*, 30; Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, 124.
[63] Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа*, 55; Ћирковића, *„Црна Гора" и проблем српско -угарског граничног подручја*, 61.
[64] Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, 127.

Đura Hardi
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

RULERS AND GOVERNERS OF SREM BELOW THE RIVER SAVA, AND MAČVA IN XIII CENTURY

SUMMARY

Basing his work on the published diplomatic material and older publications, the author of the paper endeavors to present a chronological review – a list of rulers, dukes, masters, and governors of Srem below the river Sava, or Mačva, in XIII century. The aim of the list is to solve the question of the period in which this region had the status of banat, i.e., of a region with a special governing status. For the greatest part of XIII century, the territory belonged to the families of close relatives of the Hungarian ruling dynasty Arpadović: the former tsarina of Byzantium Margarita and her sons (1223/1229–1242), the son-in-law of the Hungarian king, the Russian prince Rostislav Mihailovič and his family (1247/1254–1272), the Hungarian Queen Mother Elizabeth the Cuman (1280–1284), and, finally, the former Serbian king, the Hungarian son-in -law Stefan Dragutin (1284–1316). Between 1272 and 1280, Mačva certainly had the status of banat governed by the Hungarian king's officials.

УДК 94(=112.2)(497.113)"1918/1941"(093.2)

Михаел Антоловић
Педагошки факултет Сомбор

НЕМЦИ У СРЕМУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА (1918–1941)

Сажетак: У раду се на основу извора и историографске литературе доносе основни подаци о демографском, друштвеном, привредном и просветном положају немачке мањине у Срему између два светска рата. Анализирано је учешће немачке мањине у политичком животу, делатност Културбунда на територији Срема, ширење нацистичке идеологије међу немачким становништвом те деловање Немаца у Срему током Априлског рата.

Кључне речи: Немци, Срем, Културбунд, демографија, привреда, политика.

Прва немачка насеља у Срему настала су након његовог ослобођења од турске власти у XVIII веку да би простор Срема, услед доступности знатно јефтинијег обрадивог земљишта, постао средиште немачког насељавања током наредног столећа. Потомци немачких колониста из Бачке и Баната су се, подстакнути аграрном пренасељеношћу ових подручја, насељавали у Срему све до конца XIX века. Затворени у своје аутаркичне сеоске заједнице или изложени процесима асимилације у градским центрима, Немци су дуго времена највећим делом остали национално несвесни. Преокрет је наступио почетком XX века када је немачко становништво у Срему, по узору на узнапредовали хрватски и српски национални покрет као и асимилационе тежње хрватских власти, започело да се национално организује и укључује у политички живот. У годинама пред Први светски рат немачки покрет у Срему досегао је врхунац оснивањем *Савеза Немаца у Хрватској и Славонији (Bund der Deutschen*

Kroatiens und Slawoniens). Центар овог немачког деловања био је у Руми, а на његовом челу налазио се Фердинанд Ристер.[1]

По окончању Првог светског рата, новопроглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца обухватила је и територију Срема на којој је немачко становништво представљало значајан демографски чинилац. Етничка структура Срема била је хетерогена, при чему су већину становништва сачињавали Јужни Словени – Срби и Хрвати. Немци су у националној структури Срема представљали значајну мањину будући да се услед усељеничког процеса број немачког становништва у Срему константно повећавао, те је уочи Првог светског рата износио 68.086 односно 16,4% од укупног броја становника.[2] Према првом попису становништва у Краљевини СХС из 1921. забележено је незнатно смањење броја Немаца: на подручју Сремске жупаније њихов број износио је укупно 58.133 или 14,9% док је у граду Земуну живело 6.631 лице немачке националности. На територији Срема са Земуном било је укупно 64.764 грађана немачке националности или 15,9% укупног становништва. Немци су били знатније заступљени у Румском и Старопазовачком срезу као и у граду Митровици, док су апсолутну већину имали у општинама: Нова Пазова (96,9%), Инђија (71,3%), Путинци (61,4%), Нови Бановци (59,3%), Рума (56%), Бешка (54,7%) и Бечмен (52,1%).[3]

Срез:	Укупно становника	Немаца	%
Винковци	31.982	5.275	16,1
Вуковар	31.930	4.836	15,1
Жупања	32.691	1.833	5,6

[1] Вид.: Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989; Josef Müller, *Syrmien, Slawonien, Bosnien: Verlorene Heimat deutscher Bauern*, Freilassing 1961; Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Freilassing 1958; Stjepan Matković, *Der Schwabe aus Syrmien: Ferdinand Riester u hrvatskom političkom životu*, Godišnjak njemačke narodne zajednice 2001, Osijek 2001, 35–43; Stjepan Matković, Vladimir Geiger, *Savez Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji*, Godišnjak njemačke narodne zajednice 2004, Osijek 2004, 189–208; Михаел Антоловић, *Политичко организовање Немаца у Срему пред Први светски рат*, Споменица Историјског архива „Срем", 6, 2007, 9–36.

[2] *Popis žiteljstva od 31. 12. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914.

[3] *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС од 31. марта 1921*, Сарајево 1932, 280–288.

Земун	30.597	3.190	10,4
Илок	28.333	3.385	11,9
Ириг	24.424	898	3,6
Митровица	31.093	1.967	6,3
Рума	53.150	16.228	30,5
Стара Пазова	49.194	9.951	20,2
Шид	32.437	2.879	8,9
Град:			
Земун	18.528	6.631	35,7
Винковци	10.160	2.667	26,25
Вуковар	10.242	2.671	26,1
Митровица	11.843	1.664	14,05
Петроварадин	5.115	478	9,3
Сремски Карловци	5.907	211	3,5
Укупно:	407.626	64.764	15,9

Табела 1: Заступљеност немачког становништва у срезовима и градовима у Срему са Земуном према попису из 1921. године[4]

Новом управном поделом Краљевине Југославије 1929. територија Срема је била подељена између Дунавске, Дринске и Савске бановине да би се 1931. нашла у оквиру Савске и Дунавске.[5] Одатле је и попис становништа у Краљевини Југославији из 1931. вршен по бановинама. Ипак, могуће је утврдити да је на простору некадашње Сремске жупаније живео 70.321 припадник немачке националности или 15,7% укупног становништва.[6] Од овог броја, на територији Срема, који је припао Дунавској бановини, било је 47.059 Немаца или 15,45%.[7] Тешкоћу при егзактном одређивању броја грађана сваке појединe националности представља чињеница да је попис евидентирао грађане на основу матерњег

[4] Исто.

[5] Миленко Палић, *Преглед административно-територијалних промена у Војводини 1918–1941*, Зборник МС за друштвене науке, 38, 1964, 142.

[6] Hermann Haller, *Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft*, Lepzig 1941, 78.

[7] Goran Nikolić, *Društvena obeležja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918–1929*, magistarski rad u rukopisu, Pravni fakultet, Novi Sad 1992, 73.

језика а не на основу националне припадности. Одатле постоје одређене разлике у односу на тачан број немачког живља.[8] Ипак, уочљиво је да се, упркос релативном повећању, процентуална заступљеност Немаца у етничкој структури Срема у раздобљу између два пописа 1921–1931. смањила са 15,9% на 15,7%. Смањење немачког становништва у апсолутним бројкама имало је, по свој прилици, узроке првенствено у колонизацији спроведеној након Првог светског рата као и у чињеници да се значајан број Немаца током 20-их година иселио у прекоморске земље и у Немачку.[9]

Срез	Укупно становника	Немаца	%
Земун	35.458	3.890	10,9
Шид (део)	34.353	772	2,2
Стара Пазова	51.686	10.251	19,8
Карловци	5.587	191	3,4
Митровица (град)	13.839	1.753	12,6
Митровица (срез)	33.051	1.982	5,9
Рума	57.645	15.992	27,7
Илок	29.839	2.612	8,7
Ириг	26.912	810	3,0
Земун (град)	28.074	8.269	29,4
Укупно:	304.582	47.059	15,45

Табела 2: Заступљеност немачког становништва у срезовима и градовима у Срему према попису из 1931. године[10]

У конфесионалном погледу велика већина – 70%, немачког становништва у Срему припадала је Римокатоличкој цркви, 27% су били лутерани-евангелици

[8] Ханс-Улрих Велер, ослањајући се на резултате југословенског пописа из 1931. год. објављене у Бечу за време Другог светског рата, износи незнатно другачије податке: на територији источног Срема живело је 49.345 лица којима је матерњи језик био немачки. Међу њима забележено је и 539 грађана јеврејске вероисповести. Hans-Ulrich Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*, Göttingen 1980, 107. Вид. и: Hans Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, München 1989, 577–579.

[9] У раздобљу 1921–1929. у прекоокеанске земље иселило се из Краљевине СХС 26.755 лица немачке националности, док их се између 1924 и 1929. вратило свега 2.299; G. Nikolić, *Нав. дело*, 79–81; H. Haller, *Нав. дело*, 91–92.

[10] G. Nikolić, *Нав. дело*, 73.

док је калвиниста-реформата било свега 3%. Као типична насеља немачких протестаната издвајали су се Нова Пазова, Нови Бановци, Сурчин, Бежанија, Добановци, Бешка, Крчедин, Шидски Бановци и Бечмен.[11]Немци римокатолици били су у саставу сремске дијецезе Ђаковачке бискупије. У католичким насељима са немачком већином миса и веронаук извођени су на немачком језику, док су у црквеним општинама у којима су представљали мањину Немци остајали ускраћени за употребу свога језика у богослужењу и верској настави. Ово је, пак, имало за последицу слабљење религиозног осећања и утирало пут кроатизацији немачког становништва, чему је посредно доприносило и махом хрватско католичко свештенство пропагирајући хрватску националну идеју.[12] За разлику од католика, Немци протестанти – лутерани и калвинисти, били су организовани у своје националне цркве: *Немачку евангеличку хришћанску цркву аугзбуршке вероисповести* и *Реформатску хришћанску цркву хелветске вероисповести*, које су окупљале вернике лутеранске тј. калвинистичке вероисповести на простору краљевине Југославије. *Немачка евангеличка црква* је унутар Хрватско-славонског сениората обухватала немачко лутеранско становништво у Срему док су калвинисти били окупљени у Немачком сениорату *Реформатске цркве*. Заједничка црта обеју протестантских цркава била је изражена у чињеници да се њихово свештенство одликовало израженом немачком националном свешћу. За потребе својих верника Евангеличка црква издавала је у Земуну месечни лист посвећен верским питањима *Нови живот* (*Neues Leben*).[13]

Друштвену структуру Немаца у Војводини карактерисала је чињеница да су они највећим делом – чак 84%, живели у сеоским насељима, при чему је 65% сеоског и 30% градског немачког становништва своју егзистенцију обезбеђивало бавећи се пољопривредом. Друштвена структура Немаца у Срему била је слич-

[11] H. Haller, *Нав. дело*, 83–87.

[12] Zoran Janjetović, *O nacifikaciji vojvođanskih Švaba*, Tokovi istorije, 1–4, 1999, 242; Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001, 132–133; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, 349. О немачком католичком становништву у Срему вид.: Josef Werni, *„Die katholischen Donauschwaben in der Diözese Diakowar 1918-1945", Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945 im Zeichen des Nationalismus*, Freilassing 1972, посебно 277–299.

[13] V. Oberkersch, *Нав. дело*, 340–349; Branko Bešlin, *Nemci u Vojvodini 1918–1941*, Tokovi istorije, 1–4, 1999, 220–221. О Немачкој евангеличкој цркви вид.: Georg Wild, *Die Deutsche Evangelische Kirche im Jugoslawien 1918–1941*, München 1980.

на њиховим сународницима у Бачкој и Банату, с том разликом што је овде чак 47% свих Немаца живело у градовима, при чему се већина њих такође издржавала од земљорадње док се око 40% немачког градског становништва бавило занатством и трговином.[14] Значајна одступања од овог просека била су присутна једино у Земуну где се, према резултатима пописа из 1931, свега нешто мање од 7% немачког становништва бавило пољопривредом, док су у друштвеној структури преовлађивали радници и надничари, ученици и шегрти, чиновници, трговци и занатлије те припадници слободних професија.

Радници и надничари	3.052	25,5%
Ученици и шегрти	2.724	22,8%
Службеници и намештеници	1.830	15,3%
Занатлије и трговци	1.450	12,1%
Слободне професије	934	7,8%
Пољопривредници	828	6,9%

Табела 3: Друштвена структура немачког становништва у Земуну[15]

Међу немачким сеоским становништвом у имовинском погледу преовлађивао је ситни и средњи земљопосед између 5–50 к.ј., обухватајући чак 94,3% сеоских имања, 4,9% сеоских газдинстава располагало је поседима између 50–100 к.ј. док је свега 0,8% немачког пољопривредног становништва имало поседе веће од 100 к.ј. Упркос томе, значајан део немачког сеоског живља није располагао са довољно обрадиве земље неопходне за издржавање својих породица.[16] Одатле су немачки ситни посједници и беземљаши исказивали нарочито интересовање приликом спровођења аграрне реформе. Како се аграрна реформа, упркос формалној равноправности свих грађана Краљевине СХС у праву на експроприсане поседе, у великој мери руководила националним разлозима, додела обрадивог земљишта заобишла је немачко становништво[17] а поде-

[14] H.-U. Wehler, *Нав. дело*, 19; Dušan Biber, *Socijalna struktura nemačke nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–4, 1978, 405.

[15] H. Haller, *Нав. дело*, 41.

[16] H.-U. Wehler, *Нав. дело*, 109–110.

[17] Владајући кругови сматрали су да је, осим бројчане преваге јужнословенског становништва на подручју Војводине, неопходно остварити његову доминацију и у подручју економског и финансијског живота те је овом питању поклањана знатна пажња. У том смислу карактe-

ла великих поседа додатно отежала положај беземљаша и ситних немачких поседника који су своју егзистенцију обезбеђивали управо узимањем у закуп велепоседничке земље. У Срему је такав случај био са Одескалкијевим властелинством чијом је поделом погоршан економски и социјални положај сиромашног немачког становништва.[18] Према подацима из друге половине 30-их година, у власништву Немаца налазило се 23,22% од укупне површине обрадивог земљишта у Војводини при чему је тај постотак био највиши у Бачкој – 50,23%, знатно нижи у Банату – 33,66%, готово занемарљив у Барањи – 3,50%, док је у Срему он износио 9,61%. Укупна површина обрадивог земљишта у немачком власништву на подручју Срема је износила 63.735 катастарских јутара од чега у Земунском срезу 12.369 к.ј., Иришком срезу 2.793 к.ј., Румском срезу 18.313 к.ј., Сремскомитровачком 5.718 к.ј., Сремскокарловачком 15.770 к.ј. и Старопазовачком 8.859 к.ј.[19]

Представници немачког политичког и привредног живота руководили су се мишљу да је неопходно приступити организовању немачке мањине у Краљевини СХС и на привредном пољу како би се заштитили њени економски интереси, те је већ у оснивачком програму Културбунда било наглашено интересовање за унапређење економског и социјалног положаја немачког сељаштва. Наслањајући се на традицију задругарства успостављену још крајем XIX века, у Новом Саду је већ у другој половини 1922. основана централна пољопривредна задруга *Аграрија*. Веома развијени задружни систем који је представљао особеност привредног живота немачког пољопривредног становништва добио је у овој организацији пуни израз будући да је *Аграрија* за кратко време постала водећа установа немачког задругарства у земљи. Међу њеним 14 оснивача четворица су била из Срема и то сви из Инђије: Маркус Кнебл, Себастијан Крафт, Георг Сутор и Георг Ротман. За председника је био изабран др Штефан Крафт који је ту функцију обављао до 1927. године. Основана као ревизијски и пословни савез, *Аграрија* је доживела велику експанзију те је већ 1926. у Срему деловало 10 задруга. Из *Аграрије* се 1927. издвојила

ристичан је пропагандни спис објављен под псеудонимом: Добрурад, *Привредно освајање Војводине. Савремена порука Србима у Војводини*, Нови Сад 1921.

[18] Никола Л. Гаћеша, *Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941*, Зборник за историју Матице српске, 13, 1976, 71–94; H. Haller, *Нав. дело*, 41–45.

[19] Н. Л. Гаћеша, *Нав. дело*, 79–81.

Централна позајмна каса (*Zentral-Darlehenskasse*) преко које се одвијао робноновчани промет свих немачких задруга. Исте године постојало је 76 месних кредитних задруга које су бројале 6.097 чланова. У социјалном погледу, претежни део чланства чинили су добростојећи немачки сељаци. Од нарочитог значаја за економски положај немачког сељаштва биле су и Средишња задруга за свињогојство, Савез немачких одгајивача стоке – Селектор и Средишња задруга за живинарство – Авис. Упркос недаћама узрокованим економском кризом (1929–1933), немачко задругарство је настављало да се развија доприносећи очувању материјалног положаја својих чланова.[20] Важну улогу у привредном снажењу и консолидацији немачког становништва имале су банке и новчани заводи са већинским немачким капиталом. На подручју Срема од посебног значаја су биле *Немачка пучка штедионица* у Земуну и Новој Пазови те *Немачка пучка банка* у Руми која се нарочито истицала финансијском снагом. Међу 26 новчаних завода у Срему 1931. *Немачка пучка банка* у Руми се налазила на седмом месту остваривши исте године 6,4% укупног добитка свих завода и банака, док је, пак, удео сва три немачка новчана завода у укупном добитку износио 324.485 динара или 9,3%.[21]

Током читавог међуратног раздобља вођство немачке мањине је поклањало знатну пажњу школским и просветним питањима.[22] Културбунд се већ 1920. у своме просветном програму заложио за неговање немачког језика и развој немачког образовања затраживши од југословенских власти отварање забавишта, народних, грађанских и трговачких школа као и неколико гимназија. На подручју Срема било је планирано отварање гимназија на немачком наставном језику у Земуну и Инђији и евентуално у Руми.[23] Немачки захтеви остали су неиспуњени будући да су власти убрзо донеле одлуку о подржављењу целог школства. Истовремено, уписивање немачке деце у одељења државних школа на немачком језику било је знатно отежано с обзиром на то да су вла-

[20] *Dokumentation der Vertreibung der Deutshen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schiksal der Deutschen in Jugoslawien*, Unveränderte Nachdruck der Ausgabe von 1961, München 1984, 16–17E; Јован Дурман, *Задругарство Немаца у Југославији до Другог светског рата*, Нови Сад 1954, 117–124; V. Oberkersch, *Нав. дело*, 354–356.

[21] Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad 1998, 286–291.

[22] Z. Janjetović, *Deca careva*, 233–238.

[23] Миховил Томандл, *Културбунд и школско питање Немаца у Војводини*, Нова Европа, књ. I, бр. 10, 1920, 380–382.

сти примењивале метод „анализе имена“, настојећи да на тај начин утврде националност ученика. При томе, иако је било прописано да је за отварање немачких одељења у школама за ниже разреде неопходно 30 а за више разреде 20 пријављених ученика немачке националности, у пракси се често одступало од прокламованог начела па се дешавало да одељења нису отварана ни у случајевима када је било више пријављених ђака. Непосредна последица овакве политике државних власти била је да су током 20-их година у Срему постојале свега три народне школе у којима се настава већином изводила на немачком језику.[24] Незадовољавајућа је била и заступљеност немачког наставничког кадра: док је 1925/26. године у школе у Срему био уписан 3.921 ученик немачке националности, у њима је било запослено свега 15 немачких наставника, односно, на једног наставника долазио је чак 261 ученик.[25] Са завођењем Шестојануарске диктатуре 1929. године, наступиле су промене и у погледу немачког школства на простору Дунавске бановине. Како би обезбедио подршку бројне немачке мањине, режим је, одустајући од праксе анализе презимена и признајући право слободног уписа деце у немачка одељења на основу изјаве родитеља, начинио извесне концесије у погледу образовања на немачком језику. Одатле је већ крајем 1931. у Срему деловао већи број државних народних школа у којима су постојала одељења са немачким наставним језиком: у Бежанији, Бечмену, Добановцима, Обрежу, Сурчину, Бешки, Крчедину, Новим Бановцима, Новој Пазови, Новом Сланкамену, Грабовцима, Инђији, Никинцима, Путинцима, Руми, Хртковцима, Ердевику, Баноштору, Лаћарку и Митровици. Тенденција отварања нових одељења била је настављена током 30-их година[26] те је уочи Другог светског рата немачка мањина у Дунавској бановини, па тако и у Срему, имала изграђен систем школства који се протезао од забавишта преко народних и грађанских школа и гимназија до немачке учитељске школе чије се седиште налазило у Новом Врбасу.[27]

---

[24] V. Oberkersch, *Нав. дело*, 321–323.

[25] У овом погледу ситуација је била неупоредиво повољнија у Банату и Бачкој где је на једног наставника долазило између 37 и 50 ученика немачке националности. Вид.: Младен Т. Берић, *Статистика школа под Министарством просвете: у школској 1925/26 год.*, Београд 1928, 26–27.

[26] Gottfried Fittbogen, *Die Lage der Deutschen in Slawonien und Syrmien*, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem, Jg. XI, Heft 6, 1938, 370.

[27] О немачком школству у Краљевини СХС/Југославији вид.: Josef Volkmar Senz, *Das*

Непосредно након завршетка Првог светског рата немачка мањина у Краљевини СХС је у новим државно-правним околностима започела националну консолидацију оснивајући своја гласила, те културне, привредне и политичке организације. Међу њима су најважнији били Швапско-немачки културни савез (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*), основан у јуну 1920. у Новом Саду као средишња организација Немаца у Краљевини СХС, *Аграрија* и *Немачка странка*. Након истека права за опцију, вођи немачке мањине основали су крајем 1922. на скупу у Жомбољу *Немачку странку* која је до увођења Шестојануарске диктатуре заступала политичке тежње Немаца у Краљевини СХС. Оснивањем ових установа процес немачког мањинског организовања на културном, привредном и политичком плану био је окончан до краја 1922. године. Центар немачког деловања постао је Нови Сад где је било седиште свих организација са немачким националним предзнаком у Краљевини СХС. Истовремено је Срем изгубио некадашњи значај у политичком животу немачког становништва. У том смислу је и некадашње гласило Немаца у Срему *Deutsches Volksblatt für Syrmien*, које је излазило у Руми, након рата премештено у Нови Сад и крајем октобра 1919. почело да излази под називом *Deutsches Volksblatt* као средишњи немачки дневни лист у новој држави.[28]

Политичко организовање немачког становништва у Срему ослањало се на традицију успостављену почетком XX века када се Срем издвајао као једна од покрајина Хабзбуршке монархије у којој је деловао снажан немачки национални покрет. По окончању рата, Немци, попут других мањина несловенског порекла, нису уживали пуна политичка права до истека права опције те стога они нису учествовали на изборима за Уставотворну скупштину у новембру 1920. године.[29] Са стицањем пуних политичких права у другој половини 1922. представници Немаца у Краљевини СХС приступили су политичком организовању. Значајну улогу у политичкој и националној консолидацији немачке мањине у југословенској држави имали су управо немачки прваци из Срема. Приликом оснивања *Немачке странке*[30] у децембру 1922. за њеног председника био је иза-

Schulewesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien, München 1969; О школским приликама у Срему у међуратном раздобљу вид.: Биљана Шимуновић-Бешлин, *Школе у Срему између два светска рата*, Споменица Историјског архива „Срем", 3, 2004, 9–30.

[28] Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941*, Novi Sad 2001, 22.

[29] Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd 1979, 70.

[30] О програму *Немачке странке* вид.: *Политика*, 29. 12. 1922; *Programm der Partei der Deutschen*

бран Лудвиг Кремлинг, адвокат из Беле Цркве, док су за потпредседнике странке именовани др Штефан Крафт[31] из Инђије и др Ханс Мозер[32] из Земуна, обојица правници по образовању. Поред њих, значајне функције у Извршном одбору странке имали су Сеп Милер и Јерг Милер, обојица из Руме, Кристијан Маркс из Ердевика те Франц Мозер из Земуна.[33] Изградивши страначку организацију *Немачка странка* је самостално наступила на изборима 18. марта 1923. године поручујући својим бирачима да се залаже за остваривање пуне равноправности националних мањина са већинским народом, несметано похађање немачких мањинских школа и слободну употребу немачког језика у државној управи, као и за низ социјалних и економских мера којима би се поправио положај сељаштва и радништва.[34] За предизборну атмосферу било је карактеристично и настојање југословенских странака да придобију за себе гласове немачких бирача: Радикална странка је са позиција власти обећавала испуњење немачких захтева док је Демократска странка, одбијајући да призна право страначког организовања националним мањинама, посредством националистичке организације ОРЈУНА вршила константан притисак на припаднике мањина и њихове установе.[35] Истовремено, Хрватска републиканска сељачка странка истицала је своју привржености и залагање за права сељачког сталежа обећавајући пореске и друге олакшице. У циљу ширења своје идеологије међу немачким становништвом и његовог придобијања за своје политичке циљеве, ХРСС је на изборној листи као кандидате истакла Немце: Јакоба Шоблохера у Руми и

des Königsreiches der Serben, Kroaten und Slowenen, H. Rasimus, *Нав. дело*, 625–629.

[31] Штефан Крафт (Stefan Kraft, 1884–1959) је рођен у Инђији. Био је водећа личност у политичком, друштвеном и привредном животу немачке мањине у Југославији између два светска рата. Умро је у Хајделбергу. Mads Ole Balling, *Von Reval bis Bukarest: Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945. Bd. 2: Ungarn, Jugoslawien, Rumänien, Slowakei, Karpatenukraine, Kroatien, Memelländischer Landtag, Schlesischer Landtag*, Kopenhagen 1991, 551–552.

[32] Ханс Мозер (Hans Moser, 1889–1980) је рођен у Земуну. Мозер је, уз Крафта, био један од најзначајнијих политичких представника немачке мањине. Доцније је пришао *Обновитељском покрету*. Током Другог светског рата био је градоначелник Земуна који је тада припадао НДХ. Након рата живео је у Линцу и Хорну, где је преминуо у дубокој старости. M. O. Balling, *Нав. дело*, 549.

[33] Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad 1940, 52.

[34] Исто, 50–52

[35] B. Gligorijević, *Нав. дело*, 140.

Паула Хаука у Вуковару.[36] На немачко радништво и сиромашне сељаке током 20-их година снажан утицај вршиле су и Комунистичка партија Југославије а након њеног стављања ван закона Социјалдемократска партија.[37] Из ових разлога, резултати избора у Срему били су испод очекивања вођства *Немачке странке*: од укупно 99.300 уписаних бирача на изборе је изашло 81.011 грађана од којих је за *Немачку странку* гласало свега 4.010 или 4,9%.[38] На основу оваквих резултата од 10 посланика бираних у Срему, *Немачка странка* није успела да освоји ни једно посланичко место. Ипак, захваљујући повољнијим изборним резултатима у Бачкој и Банату странка је успела да у Народној скупштини буде заступљена са 8 посланичких мандата међу којима су били и четворица народних посланика из Срема: др Штефан Крафт, др Ханс Мозер, Јозеф Тојбел и Самуел Шумахер. Предвођена Крафтом у Народној скупштини, немачка посланичка група, ослањајући се на владајућу радикалску владу, доследно се залагала за поправљање просветних прилика немачке мањине као и за мере које би поспешиле њен економски развој.

Услед нестабилних политичких прилика нови парламентарни избори одржани су 8. фебруара 1925. године. *Немачка странка* је и овога пута изашла самостално на изборе истакавши листу чији је носилац био др Георг Грасл. Упркос деловању милитантних организација ОРЈУНА и СРНАО[39] чије су мете нарочито представљале националне мањине, *Немачка странка* је у Сремском округу освојила 5.137 гласова или 5,5% од укупног броја изашлих бирача.[40]

---

[36] О Шоблохеру и Хауку вид.: M. O. Balling, *Нав. дело*, 572.

[37] У радничком покрету у Срему немачко становништво је имало значајну улогу: уочи забране рада КПЈ крајем 1920. године Немци су чинили чак 70% чланства месног одбора партије у Руми. Истовремено је свих 7 одборника КПЈ у општинском поглаварству Руме било немачке националности. Радисав Ђорђевић, Владимир Томић, Душан Чудић, Радомир Прица, Добривој Митровић, *Рума у средишту Срема*, Нови Сад 1991, 335; Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917–1921*, Novi Sad 1972, 402–403. Уп. са: V. Geiger, *Нав. дело*, 131; Josip Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije (1895–1941)*, Zagreb 1955.

[38] *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године*, Београд 1924, 103–105.

[39] Деловање ОРЈУН-е је у Војводини било усмерено првенствено према националним мањинама несловенског порекла – Немцима и Мађарима. О настанку, структури и деловању ове организације вид.: Branislav Gligorijević, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista – ORJUNA*, Istorija XX veka, V, 1963, 315–393.

[40] О резултатима избора у Срему вид. детаљно: Софија Божић, *Срби у Срему и парламентар-*

И поред већег броја гласова које је освојила на изборима, *Немачка странка* није успела да избори у Срему ни једно посланичко место, док је у Народној скупштини освојила пет мандата. Истовремено је и ХРСС у раздобљу између 1923. и 1925. настојала појачати свој утицај на немачки живаљ те је започела да издаје недељни лист на немачком језику *Freies Heimm*[41] посвећујући нарочиту пажњу подручју Војводине и Срема. У том смислу, као и на претходним парламентарним изборима ХРСС је у Руми и Земуну истакла свога кандидата немачке националности Јакоба Шоблохера. На последњим парламентарним изборима у Краљевини СХС одржаним 11. септембра 1927. листа *Немачке странке*, чији је носилац био Јозеф Вилхелм, у Срему је освојила укупно 6.336 тј. 7,7% гласова грађана који су изашли на биралишта.[42] Захваљујући резултатима избора у другим изборним јединицама, странка је у Народној скупштини овога пута била представљена са шест посланичких места.[43] Почетком 1927. били су одржани и обласни избори на којима је самостално, не улазећи у изборне коалиције, учествовала и *Немачка странка*. На изборима за 40 посланика скупштине Сремске области она је освојила свега 976 гласова, чиме није успела да освоји ни једно посланичко место. Узроке лошем резултату свакако ваља тражити и у чињеници да су водеће странке (РС, ХСС, СДС) на листама истицале угледне кандидате немачке националности и тиме привукле део немачких бирача.[44]

У целини, *Немачка странка* је на изборима за Народну скуштину Краљевине СХС (1923–1927) из године у годину освајала све више гласова. У складу са етничком структуром Срема, највише гласова освајала је управо у Земунском (9,4–9,7%), Румском (9,7–17,2%) и Старопазовачком изборном срезу (10,4–11,3%).[45] Услед изборног система снажење странке у немачком бирачком телу није било праћено адекватним повећањем броја посланика у парламенту. Упркос томе

ни избори у Краљевини СХС, Споменица Историјског архива „Срем", 7, 2008, 18–19.

[41] *Freies Heim. Deutsches Organ der Kroatischen republikanischen Bauernpartei*. Лист је излазио у Загребу, први број је објављен 25. октобра 1923. а последњи 2. јануара 1925. Са стављањем ХРСС под режим „Обзнане" забрањено је издавање овог гласила. Вид.: Suzana Leček, *Freies Heim – Hrvatska republikanska seljačka stranka i Folksdojčeri*, Godišnjak njemačke narodnosne zajednice 2002, Osijek 2002, 201–220.

[42] С. Божић, *Нав. дело*, 21.

[43] B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 238–239.

[44] *Застава*, 19. 1. 1927; *Политика*, 25. 1. 1927.

[45] С. Божић, *Нав. дело*, 16–21.

што на подручју Срема *Немачкој странци* није полазило за руком да освоји број гласова неопходан за посланичко место, у парламенту су као посланици ове странке константно били присутни немачки политичари из Срема попут Штефана Крафта, Ханса Мозера и Самуела Шумахера. Увођење диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. те забрана рада свих странака организованих на националној основи трајно је онемогућила наставак деловања странке Немаца. У време слабљења краљевске диктатуре и обнове парламентаризма током 1931. она није била поново успостављена а центар културног и политичког живота немачке мањине постао је Културбунд.

Оснивање Културбунда 1920. наишло је на позитиван одјек међу немачким становништвом у Срему које је национално буђење започело још почетком XX века. Упркос подстицајима власти у Београду које су потпомагале културно организовање Немаца настојећи да их на тај начин придобију за нову државу као и да ослабе снажан иредентистички набој војвођанских Мађара, изградња мреже локалних подружница Културбунда била је праћена тешкоћама прављеним од стране локалних власти. Ово је нарочито било приметно на подручју западног Срема где се распростирао утицај из Загреба одакле није благонаклоно гледано на организовање немачке мањине. Први одбор Културбунда у Срему био је основан већ 15. августа 1920. у Земуну. На оснивачком скупу говорили су Георг Грасл, савезни секретар Културбунда, Ханс Мозер и Самуел Шумахер, евангелички свештеник из Земуна. Полазећи од принципа слободе, равноправности, самоодређења и демократије, Грасл је присутнима саопштио да је наступило време за несметано национално буђење и свестрани развитак Немаца у новој држави. При томе он је истакао да је циљ Културбунда да окупи све Немце у Краљевини Југославији и омогући њихов културни, просветни и привредни развој у складу са принципом „верност народу и верност држави", одбијајући оптужбе да је Културбунд пангерманска и иредентистичка организација. На оснивачкој скупштини у Културбунд се учланило 550 чланова и изабрано је вођство земунске подружнице са трговцем Мартином Шерером на челу. Процес оснивања месних организација Културбунда започет у Земуну био је настављен те је до средине 1922. у Срему постојало 13 локалних подружница: у Бешки, Бежанији, Чалми, Дреновцима, Гргуревцима, Рачиновцима, Ердевику, Инђији,

Крчедину, Митровици, Новој Пазови, Сурчину и Земуну.[46] Након забране рада Културбунда и заплене његове имовине у априлу 1924. са радом је наставило свега неколико организација.[47] Преокрет у деловању Културбунда наступио је почетком 1927. када су југословенске власти поново омогућиле његов рад. На Главној скупштини Културбунда одржаној 5–6. јуна 1927. у Инђији[48] за новог председника организације био је изабран Јохан Кекс. Изабрани су и нови чланови савезне управе Културбунда. Из Срема су у руководство организације изабрани др Штефан Крафт и др Виктор Ваидл, обојица из Инђије, проф. Јозеф Тојбел из Митровице и Штефан Ташнер из Руме.[49] У року од две године, број месних организација Културбунда порастао је са 29, колико их је било 1927, на 64 у 1929. години.[50] Тежиште обновљених организација било је у Бачкој и Банату, будући да су у Срему рад обновили једино одбори у Инђији и Гргуревцима.[51]

Увођење монархистичке диктатуре 1929. онемогућило је рад странкама и организацијама на „националној и племенској основи" те је даљи рад Културбунда био изнова онемогућен. Међутим, влада Петра Живковића је већ крајем августа 1930. дозволила несметан рад Културбунда да би следеће године дала сагласност и на нови правилник ове организације, чиме су постављене законске основе за њено деловање.[52] Иако је са формалне стране делатност Културбунда била строго ограничена на поље културног рада, он је током 30-их година постао, истовремено, и главни заступник политичких захтева немачке мањине. Непосредно након добијања дозволе југословенских власти, уследила је обнова рада старих као и оснивање нових подружница Културбунда

[46] Wilhelm von Dorotka-Ehrenwall, *Der Schwäbisch-deutsche Kulturbund, II: Der erste Aufbau des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes*, Neusatz 1935, 170–192.

[47] Услед става локалних власти које су наставиле да причињавају знатне сметње деловању Културбунда, рад је наставило свега неколико месних организација – у Новом Саду, Бечкереку, Белој Цркви, Вршцу и Францфелду. O. Plautz, *Нав. дело*, 36. Из расположивих извора чини се да ниједна организација Културбунда на подручју Срема није наставила са радом.

[48] Инђија је била изабрана за место одржавања Главне скупштине с обзиром да је исте године Инђија прослављала стогодишњицу од немачког насељавања.

[49] *Deutsches Volksblatt*, 8. 6. 1927.

[50] O. Plautz , *Нав. дело*, 37–39.

[51] W. von Dorotka-Ehrenwall, *Нав. дело*, IV, 80.

[52] АСАНУ, 14530 – XIV/2 *Статути Швапско-немачког просветног савеза*; O. Plautz, *Нав. дело*, 39–42.

те су до средине 1934. у Срему деловале месне организације у Крчедину, Земуну, Гргуревцима, Сремској Митровици, Чачинцима, Ловасу, Шидским Бановцима, Руми, Новој Пазови, Бешки, Ердевику, Никинцима, Новом Селу и Новом Сланкамену.[53] Пада у очи чињеница да је у Руми, својеврсном центру сремских Немаца са дугом традицијом у националном организовању, месни одбор Културбунда био основан тек 1932, што је, по свој прилици, била последица извесног незадовољства и уздржаности румских Немаца према Новом Саду као новом седишту немачког националног, политичког и културног живота након Првог светског рата.[54]

Након доношења Октроисаног устава у септембру 1931. наступило је обнављање извесних елемената парламентарног живота у Краљевини Југославији. Како је рад странака са националним или регионалним предзнаком био онемогућен, вођи немачке мањине приклонили су се владиној листи генерала Петра Живковића те су у Народној скупштини Немци имали два представника: Штефана Крафта и Ханса Мозера а Георг Грасл био је именован за сенатора. Политичко ослањање на владајућу странку које је на овај начин успостављено остало је трајна одлика немачке мањинске политике све до ступања Југославије у Други светски рат. Истовремено, почетком 30-их година наступила је и диференцијација у политичком животу немачке мањине појавом *Младонемачког покрета* потпомаганог од стране југословенских власти као и пронацистички оријентисаног *Покрета обновитеља* који је углавном окупљао припаднике млађе генерације. Предвођен др Николаусом Хаслингером, *Младонемачки покрет* издавао је од средине 1933. лист *Deutsche Volkszeitung* који је, након неколико бројева, постао службено гласило младонемаца. У вођству *Младонемачког покрета* налазили су се и Ј. Швалд и Јохан Хофман као заступници покрета за Срем.[55]

Како би се стало на пут политици коју су заговарали „обновитељи", руководство Културбунда је крајем 1935. успоставило нову организациону структуру (*Neuordnung*) и започело да распушта све организације које нису биле спремне да прихвате нови курс и дистанцирају се од *Обновитељског по-*

[53] *Aufbau der Ortsgruppen. Stand am 31. Oktober 1934*, Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. November 1933 bis 31. Oktober 1934, Neusatz 1934.
[54] Р. Ђорђевић, В. Томић, Д. Чудић, Р. Прица, Д. Митровић, *Нав. дело*, 337.
[55] *Југословенски дневник*, 11. 9. 1934.

крета. У исто време, југословенске власти су и саме забрањивале рад оним одборима Културбунда који су јавно испољавали привржености идејама националсоцијализма те је на подручју Дунавске бановине до краја 1935. било распуштено чак 14 месних одбора од којих се ниједан није налазио на подручју Срема.[56] С друге стране, руководство Културбунда наставило је да оснива нове организације у Срему које су крајем 1937. биле подељене у 6 округа: округ Београд са месним групама Београд, Земун и Бежанија, са Штефаном Крегом из Земуна на челу; округ Инђија са месним групама Нови Бановци, Нова Пазова, Инђија, Бешка, Крчедин и Нови Сланкамен, са Вилхелмом Швајцером из Нове Пазове на челу; округ Рума са месним групама Путинци, Рума, Хртковци, Никинци, Грабовци и Кленак, са Карлом Хоршицем из Руме на челу; округ Сремска Митровица са месним групама Кукујевци, Ердевик, Чалма, Лаћарак, Митровица и Гргуревци, са Петером Фатом из Ердевика на челу; округ Илача са месним групама Товарник, Бапска Новак, Ловас, Томпојевци, Берак, Илача и Нијемци, са Хансом Ориолдом из Илаче на челу.[57] На тај начин, немачко становништво у Срему нашло се обухваћено разгранатом мрежом локалних подружница Културбунда унутар којих није било простора за агитацију „обновитеља". Упркос томе, идеје *Обновитељског покрета* су у другој половини 30-их година наилазиле на широк пријем и на подручју Срема делећи немачко становништво и „изазивајући расцепе у општинама па чак и у породицама".[58]

Преокрет у деловању Културбунда наступио је током 1939. доласком др Сепа Јанка на чело ове организације, чиме су у њој доминантан утицај остварили припадници нацистичког *Обновитељског покрета*. Ново руководство Културбунда је, у складу са својим политичким погледима, започело да спроводи процес нацификације својих сународника користећи сва средства која су овој организацији стојала на располагању. Политика нацификације немачке мањине дошла је до изражаја у низу манифестација одржаних током маја и јуна 1939. године: у Инђији је 4. јуна одржан скуп сремских Немаца којем је присуствовало око 5.000 лица као и 27 делегација из различитих немач-

[56] *Дан,* 22. 12. 1935; *Die Arbeit des Kulturbundes vom 15. Dezember 1935 bis 20. November 1936*, Neusatz 1936, 8–9.
[57] *Die Arbeit des Kulturbundes. Tätigkeitsbericht vom 20. November 1936 bis 20. November 1937*, Neusatz 1937, 15.
[58] Р. Ђорђевић, В. Томић, Д. Чудић, Р. Прица, Д. Митровић, *Нав. дело*, 340.

ких насеља.[59] Настојећи да унутар мреже својих организација обухвати све немачко становништво ново нацификовано вођство Културбунда је започело акцију уписа чланова у своје редове која је спровођена под паролом „ко није члан Културбунда, тај не може бити ни добар Немац". Резултат ове акције довео је до тога да се уочи Априлског рата у редовима Културбунда налазило око 95% немачког живља.[60] Осокољена спољнополитичким успесима Немачке и њеним победама по отпочињању Другог светског рата, немачка мањина у Срему у великој мери се идентификовала са нацистичком идеологијом, чему је снажно допринео процес „глајхшалтовања" спровођен од стране нацификованог вођства Културбунда. Посредством одговарајућих одељења Културбунд је вршио системску индоктринацију немачког становништва на принципима нацистичког *Weltanschaung*-а: филмска пропаганда, брошуре, леци, омладинска и женска удружења, музичке и књижевне приредбе, спортске манифестације и логоравања немачке омладине коришћени су у сврху снажења јединства „немачке народне групе". У том смислу Немци у Срему су дали свој допринос и у прихватном логору устројеном у Земуну током лета 1940. ради пресељења бесарапских Немаца у Трећи рајх. Истовремено су поједини грађани немачке националности одлазили у Трећи рајх где су били подвргавани војној обуци и обавештајном раду.

Уочи напада Немачке на Југославију у априлу 1941. у појединим немачким насељима биле су организоване полувојне формације тзв. „грађанске страже". Током Априлског рата ове паравојне јединице учествовале су у прикупљању обавештајних података о кретању и бројчаном стању југословенске војске приступајући њеном разоружању. На територији Срема забележени су напади немачких паравојних група на јединице југословенске војске у Вуковару, Бешки, Инђији, Новој Пазови и Бежанији док су Немци из Руме и Путинаца, након проглашења НДХ, између 10. и 11. априла напали и разоружали 1.500 југословенских војника и запленили већу количину муниције и војне опреме. У Земуну су припадници локалних немачких одреда заузели аеродром да

[59] Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966, 199.

[60] Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, 58. Истовремено, део немачког становништва, нарочито припадника старије генерације, упркос формалном приступању Културбунду, није прихватио нацистички поглед на свет остајући веран својим традиционалним вредностима; Z. Janjetović, *O nacifikaciji vojvođanskih Švaba*, 255–259.

би га, потом, предали немачким окупационим јединицама. У целини, немачко становништво је поздравило улазак немачке војске у Срем изражавајући своје одушевљење које је у појединим случајевима попримало облик еуфоричне атмосфере и општенародне прославе. Истовремено је дошло и до протеривања колонистичког становништва као и напада на Јевреје, скрнављења њихових верских објеката и развлачења имовине у поседу грађана српске и јеврејске националности. Коначно, по доласку немачке војске прваци месних организација Културбунда приступили су преузимању локалних власти у селима и општинама где су били у бројчаној већини.[61] Став немачке мањине у данима Априлског рата злослутно је наговестио држање њених припадника током свих година ратног сукоба означавајући, у исто време, и крај једне епохе у историји немачке мањине не само на просторима Срема већ и у читавој југоисточној Европи.[62]

[61] *Dokumentation der Vertreibung*, 47–48E; *Живот, рад и држање домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације. Елаборат Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини*, Нови Сад 1946, 65–73.

[62] Вид. стандарно дело о овој теми: Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, Belgrade 2005.

Mihael Antolović
Faculty of Pedagogy, Sombor

GERMANS IN SREM BETWEEN THE TWO WORLD WARS (1918–1941)

SUMMARY

The German minority in Srem between the two wars constituted a significant demographic factor in the economic, cultural, and political life of Srem considering that according to 1921 and 1931 censuses 64,764 and 70,321 citizens of German nationality were registered respectively, constituting 15.9, and 15.7% of the entire population. As to religious denominations, a great majority – 70% of German population in Srem belonged to the catholic church, 27% were Lutheran-Evangelicals, whereas there were only 3% of Calvinists-Reformers. The social structure of the German population in Srem was characterized by the fact that 47% of the German minority members lived in cities where majority of them lived off agriculture, whereas 40% of the German city population worked in crafts and trade.

After the World War I, Novi Sad became the centre of German activities. Novi Sad seated headquarters of all organizations with the German national prefix in the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes, whereas Srem lost its former significance in the political life of the German population. Despite all this, representatives of Srem Germans took active part in establishing German cultural, economic, and political organizations – Kulturbund, Agraria, and the German Party. The most important among these representatives were certainly Dr. Štefan Kraft and Dr. Hans Mozer. At the same time, these German organizations were active in the Srem region. During the 1920's, the German Party was the backbone of the German minority's political life in Srem, as it was in the whole of the Kingdom. After the party was abolished

during the 6th January Dictatorship, Kulturbund de facto became the political representative of the German population. For this reason, the number of Kulturbund's affiliates constantly grew in Srem in the 1930's, in an attempt to encompass the majority of the German population. Significant changes in activities of the German minority took place during 1939 when the process of its Gleichschaltung (coordination) began, thus creating foundations for disloyal attitude of a part of the German population during the April War.

УДК 32:929 Вукајловић Ј.

Радомир Поповић
Историјски институт Београд

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ЈЕЛИСЕЈА ВУКАЈЛОВИЋА

Апстракт: У овом раду, на основу српске изворне грађе и литературе, откривени су мање познати детаљи о Јелисеју Вукајловићу, рођеном у сремском селу Маркушици 1808, секретару Управе вароши Београда (1842–1848), који је погинуо у борби са Мађарима код Футога 1848. године. Његов немерљив допринос је у оснивању Читалишта у Београду 1846. Био је новинар и преводилац са немачког.

Кључне речи: Јелисеј Вукајловић, Маркушица, Срем, Читалиште, Београд, Српски покрет, Војводина.

Јелисеја Вукајловића, секретара вароши Београда, једног од оснивача Читалишта београдског и привржeника уставобранитељског режима, широј читалачкој публици представио је политичар и историчар Јован Ристић. Пишући о улози Србије у српском покрету у Јужној Угарској 1848. године, Ристић за Вукајловића вели да је „један од напреднијих људи свога времена", који је члановима Читалишта у Београду на почетку револуције 1848. године у Аустрији објашњавао да реформе нису потребне Србији и да Кнежевина већ ужива све оне повластице за које се боре народи у Западној Европи.[1] Тек узгред и користећи поменуте наводе Јована Ристића, о Вукајловићу пишу Драгослав Страњаковић, Радослав Марковић, а нешто више његово име се на-

[1] Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, прва књига 1848–1860*, Београд 1887, 9.

води у литератури посвећеној оснивању и раду београдског Читалишта.[2] Ко је та заборављена личност, која је имала, код Срба, необично и ретко име старозаветног пророка? Иако се сам потписивао као Елисей Вукайловић, дакле Јелисеј, у литератури је његово име погрешно навођено као Јелисије, и ређе Елисеј.

Једина досад објављена биографија о Јелисеју Вукајловићу је она у *Српском биографском речнику*. Писана на основу постојеће историографске литературе, која је, као што смо видели на почетку, оскудна, том биографијом није разрешена непознаница Вукајловићевог порекла, датума рођења, образовања и кретање кроз службу у Србији.[3]

Јелисеј Вукајловић је рођен у западносремском српском селу Маркушици, недалеко од Винковаца, 1808. године. Завршио је основну школу, вероватно у месту рођења, и гимназију у Сремским Карловцима.[4] Нажалост, о његовом животу до преласка у Србију готово да више ништа не знамо: ни где је живео нити којим се пословима бавио. Уочљиво је то да је, иако скромног формалног образовања, знао немачки, италијански, француски и мађарски језик.[5]

Вукајловић је у Србију прешао из Земуна 1838. године. На основу молбе коју је поднео, препоручујући се за војну службу, може се претпоставити да је у Аустрији једно време био у војсци. Будући да није имао код себе ника-

---

[2] Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека (1801–1850)*, Београд 1963; Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*, Београд, 1984.

[3] „Вукајловић Јелисеј/Јелисије, чиновник, новинар, преводилац (? – Футог, Бачка, 11. јул 1815)

Био је секретар Управе града Београда. Као члан трочлане делегације упућен је 1848. у Италију фелдмаршалу Радецком, а потом у Инзбрук надвојводи Францу Карлу. Задатак делегације био је да тражи ослобођење од службе пуковника Стевана Шупљикца како би могао да заузме главнокомандујући положај над српском војском у Војводини. Био је дописник *Српских народних новина* из Београда и сарадник *Подунавке* 1847. С немачког је превео дело *Исход Јевреја* 1840. Био је члан тајног панславистичког друштва у Београду и велики противник илирства. Један је од покретача Читаоничког друштва у Београду и главни оснивач Читалишта београдског 1846. Учествовао је у изради Правила Српског читалишта. Славеносербској библиотеци у Земуну и библиотеци Лицеја у Београду приложио је књиге. Дописивао се са Милованом Видаковићем. Пренумерисао се од 1843. до 1848. на 22 књиге. Погинуо је код Футога на бојном пољу" (*СБР*, 2, Нови Сад 2006, 402–403).

[4] Архив Србије (даље: АС), Министарство унутрашњих дела, полицајно одељење (даље: МУД-п), 1844, II, 22.

[5] АС, МУД-п, 1844, II, 22.

кву потврду о завршеним школама, полагао је неку врсту испита.[6] Кнежевина Србија у четвртој деценији XIX века била је привлачно средиште за многе Србе из Аустрије који су у њу прелазили да потраже ухљебљење у државној служби. Потреба за школованим људима била је велика првенствено због малог броја школованих људи у Кнежевини. Крај 1838. и почетак 1839. године, када је Вукајловић дошао у Србију, било је повољно време за добијање службе. Наиме, крајем децембра 1838. године у Цариграду је усвојен Устав Србије а организација власти према Уставу започета је већ у фебруару 1839. године. Указала се потреба за практикантима, протоколистима, канцелистима, архиварима, секретарима и другим врстама чиновника у министарствима, окружним начелствима, судовима и карантинима. Вукајловић је указом министра унутрашњих дела Ђорђа Протића 2. априла 1839. постављен за практиканта у „Главном одељенију" Министарства унутрашњих дела.[7] Неколико месеци приљежне службе у Министарству унутрашњих дела били су довољни да стекне поверење надлежних, па да 2. јула исте године буде препоручен за писара у карантину у Радујевцу.[8] Међутим, тек га је Намесништво указом од 28. августа 1839. године поставило за сталног писара у поменутом карантину.[9] Вукајловић на тој дужности није дуго остао. На његово место је већ 14. маја 1840. постављен Михаило Димчоглић.[10] По природи напрасит и нагао, Вукајловић се сукобио са Матијом Христићем, директором радујевачког карантина. То да је имао за околину не баш пријатан темперамент сазнајемо из кондуит-листе,[11] где је на-

[6] Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1938, 57, 60, 64, 76; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Бранислав, први југословенски илегални лист 1844–1845*, Београд 1968, 55.

[7] АС, Министарство унутрашњих дела, внутрено одељење (даље: МИД-в), 1839, VI, 15. Заједно са Вукајловићем именовани су као практиканти и Алекса Дилберовић, Љубомир Јовановић и Павле Ђелмаш. Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару.

[8] Министарство унутрашњих дела, препоручујући Вукајловића за писара у поменутом карантину, истиче да је „приљежно" обављао службу практиканта у Министарству унутрашњих дела „од половине марта". У рубрици „свега године у служби проведене", подвучена је црта, што значи да је тек ступио у службу (АС, МИД-в, 1839, VI, 13).

[9] Истим указом у карантину у Радујевцу постављен је осмотритељ Јован Анастасијевић (АС, МИД-в, 1839, VI, 13).

[10] Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851, поводом стогодишњице оснивања Архива Србије*, Београд 1999, 114; *Српске новине* (даље: СН), бр. 19, 11. мај 1840.

[11] Кондуит-листа је званични документ у који претпостављени бележи квалификације, радну способност и понашање службеника.

ведено да је нагао и да не уме да се уздржава, те да „има [...] и претераности душевне".[12] Позадина Вукајловићевог сукоба са директором карантина у Радујевцу није позната. Изгледа да је у спору на име накнаде добио извесну суму новца, али је остао без службе.[13]

Уследио је тежак период у Вукајловићевом животу. Од маја 1840. до октобра 1842. године био је изван државне службе. Живео је у Београду. Сместио се у кафану Цинцарина Зиса Дијамандија, која се налазила у Савамали где је боравио осам месеци. Због неплаћеног рачуна власник кафане га је тужио Суду вароши Београда.[14] Довијао се на различите начине да заради новац, па је у децембру 1841. године за потребе сајџијског еснафа саставио статут.[15]

Вукајловић се у сукобу уставобранитеља и кнеза Михаила који је кулминирао у лето 1840. године, у време мисије Портиног комесара Муса-паше, ставио на страну уставобранитеља. Тиме је обезбедио свој чиновнички положај у будућности. Али, до преврата 1842. године морао је да поднесе још доста личне жртве. У августу 1840. године секретар Начелства Београдског округа Јован Печеновић га је, као присталицу уставобранитеља, без судског налога држао неколико дана у затвору. У јесен 1840. године га Јован Николић, начелник Полицијско-економског одељења Министарства унутрашњих дела, „како сам, тако и посредством свог ћирице, тукао, аљине му поцепао и у апс метнути дао".[16] У мају 1842. године два пута је привођен у Суд вароши Београда због „изречени скаредности" против кнеза Михаила, због чега је у јуну 1842. затворен.[17] Судска документа о суђењу Вукајловићу нису сачувана, па није познато колико дуго је био у апсу.

---

[12] АС, МУД-п, 1844, II, 22.

[13] АС, МИД-в, 1841, I, 179.

[14] У тужби коју је поднео Министарству иностраних дела 26. априла 1841. године Зиса Дијаманди наводи да је Вукајловић код њега „у кафани осам месеци пребивао 1679 гроша и 33 пара дужан остао поради препитанија". Молио је да му се сума надокнади од Вукајловићевих сто талира депонованих у Министарству унутрашњих дела, а које је Јелисеј добио у спору са Матијом Христићем, директором радујевачког карантина (АС, МИД-в, 1841, I, 179).

[15] *Живети у Београду 1837–1841, документа Управе града Београда*, Београд 2003, 223–224. Занимљива је тужба коју је Суду вароши Београда поднела Смиљана, удовица А. Тодоровића, против Вукајловића 17/29. маја 1843. „за неки сат њен, који је под видом да га оправи однео и више га не повраћа" (ИАБ, Суд вароши Београда, Деловодни протокол, 1418).

[16] АС, МИД-в, 1840, ДП, 1305, 2021.

[17] Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Суд вароши Београда, Деловодни протокол (даље: ДП), 550, 835, 1051, 1091, 1131.

Преокрет у Вукајловићевој каријери наступио је непосредно после Вучићеве револуције у септембру 1842. године. У том догађају не само да је спроведена смена на кнежевском престолу Србије, када је уместо кнеза Михаила Обреновића изгласан Александар Карађорђевић, него је први пут у Србији дошло до значајне смене чиновништва. Уместо присталица династије Обреновић, тзв. обреновићеваца, у државну службу су примана она лица која су подржавала новоуспостављени режим.[18] Пошто је место секретара Управе вароши Београда било упражњено хапшењем Недељка Одабашића, обреновићевца, Вукајловић је постављен на то место. Члан Привремене владе и командант Београда Стефан Стефановић Тенка је осталим члановима владе 12. октобра 1842. године предложио Вукајловића за привременог секретара Управе вароши Београда:

„Високородном привременом правелнију познато је да се у Управитељству вароши ове због садашњи обостојателстава млоги послови налазе, који се због недостатка вештог секретара лако и затрпати могу. Онде треба да буде секретар способан и да зна добро немецки, као и то да буде при садашњем обстојатељствима обозиритељан. Бринући се о избору једног оваквог лица, који би предреченом опредељенију у пуној мери соотвестовати могло, ја нисам могао никог другога за ту потребу изабрати, кромје Јелисеја Вукајловића човека способна и у знању немецког језика, који је на оном месту необходимо нуждан, искусан, а у полицајној струки вешт. Премда је речени Вукајловић човек такав који доста границе учтивости прекорачава, ништа мање ја га при свем том из преднаведени побуђенија [...] представљам [...] за секретара при Управитељству вароши Београда." Истог дана Привремена влада је именовала Вукајловића за привременог секретара Управе вароши Београда.[19] У звање сталног секретара потврђен је 9. јануара 1843. године и ту функцију обављао је до трагичног краја живота 1848. године.[20]

Вукајловић је као секретар полиције у Београду имао широк делокруг рада. Водио је рачуна о јавном реду и миру у Београду, мотрио је на рад еснафа, трговаца, кореспондирао је са аустријским властима о лицима која су из Аустрије

[18] Радомир Ј. Поповић, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854*, у: Мешовита грађа (Miscellanea), XXIV, 2005, 75–163.
[19] АС, МИД-в, 1842, IV, 201.
[20] Љ. Поповић, *Нав. дело*, 53.

долазила у Србију и из Кнежевине у суседну Монархију и тако даље. Нарочито је мотрио на кретање Обреновића и њихових присталица у Аустрији. Опасност од упада обреновићеваца у Србију била је изражена у раздобљу од јесени 1842. до јесени 1844. године. Вукајловић у писму од 2. априла 1843. године, не баш бираним речима, извештава Стевана Петровића Књићанина, који се тада налазио у Крагујевцу, о кретању чланова породице Обреновића. „Кад Вас лично посјетити не могу, а ја узимам себи ту слободу да Вас писмено походим. Познато Вам је из Новина [*Српске новине* – прим. Р. П.] да је србска Јерина [кнегиња Љубица Обреновић – прим. Р. П.] Земун са свима својима оставити морала и кренула се у Нови Сад. Јован [Обреновић, брат кнеза Милоша – прим. Р. П.] са чопорчићем у Иригу обитава, зато јер је тамо јефтин комбос, а и тако је ускршњи пост, даклем ове посте са малим трошком у малом месту провести може. [...] Милош се по Бечу својој фамилији свети, а ми се овде веселимо."[21]

Од 1845. године у Србији је, поред поделе на уставобранитеље и обреновићевце, међу уставобранитељима настала нова линија раздвајања на *кнежевце*, оне који подржавају кнеза Александра Карађорђевића, и на *вучићевце*, присталице Томе Вучића Перишића. Вучић се у спољној политици ослањао на Русију, залагао се за протеривање странаца из државне службе у Србији и фаворизивање *домородаца*, људи из Србије. Иако формално у врху власти, Вучић је током 1846. и 1847. године постао опозиција режиму. Вукајловић, као Србин из Аустрије у државној служби у Србији, требало је да буде на удару критике *вучићеваца*. Међутим, он је постао ватрени заговорник идеја које је пропагирао Вучић. Тешко је за сада одговорити на кључно питање да ли је на такво његово опредељење утицао страх од протеривања из Србије, или је оно засновано на искреним уверењима. Један догађај најбоље илуструје поменуто Вукајловићево политичко опредељење. Наиме, он је у децембру 1846. године у кући уредника *Српских новина* Милоша Поповића пред британским конзулом Фонбланком и домаћином изјавио да је влада у Србији „растројена" због тога што је Вучић од ње одбачен. Већ сутрадан је лично Милош Поповић против Вукајловића под-

[21] АСАНУ у Београду, 7051/37; Вукајловић у писму од 13/25. фебруара 1842. године извештава Књићанина о вестима да обреновићевци намеравају да покрену буну у Крагујевачком округу: „него позор, позор, позор; и нека се Обреновићи спрдају колико им је драго. Ми знамо шта знамо за сад је наше Царство, само да гледамо да нам се свет као њима не смеје" (АСАНУ, 7051/4).

нео доставу председнику владе Авраму Петронијевићу, па је Вукајловић изведен пред посебно образовану комисију којој је требало да објасни свој став. Некако у исто време је управник пошта Урош Боришев, такође Вучићев присталица и човек пореклом из Аустрије, пред Вукајловићем и још неколико чиновника, рекао за председника владе Аврама Петронијевића да је „шерет". Вукајловић је доставу против Боришева лично поднео Петронијевићу. Наредних месец дана трајало је претресање та два случаја.[22] Вукајловић је пред комисијом и у суочењу са Поповићем побијао све наводе изнете у достави и позивао се на сведочење Фонбланка. Међутим, британски конзул се није појављивао пред комисијом, позивајући се на дипломатски имунитет. Комисија је на крају ослободила Вукајловића оптужби, јер је наводно „из неразудности" вређао кнежеву личност.[23]

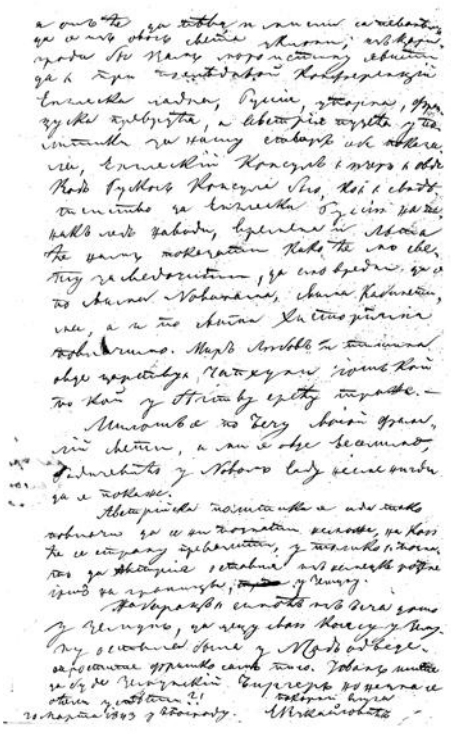

Рукопис Јелисеја Вукајловића из његовог писма Стевану Књићанину 20.3.1843.

Ако се зна наведено Вукајловићево политичко опредељење, постаје разумљивије његово ангажовање у покретању Читаонице у Београду (Читалишта београдског) 1846. године. Наиме, Београд је од 1842. до 1848. године био стециште различитих идеја које су са Запада ишле према Истоку. Многи јужнословенски интелектуалци, поборници илиризма, видели су Србију као средиште будућег јужнословенског уједињења и многи су долазили у српску

[22] АС, МУД-п, 1846, XI, 149.

[23] Међутим, Боришев је најпре, уживајући Вучићеву заштиту, одбијао да се појави пред комисијом. Када се коначно одазвао, признао је да је увредио кнежевог представника и сматрао да ако треба да одговара, онда пристаје да се појави пред судом, а не пред комисијом (АС, МУД-п, 1846, XI, 149).

престоницу, неки у њој заувек и остали. Пријатељи илирства састали су се у Београду у „Зданију код Јелена", названом по слици јелена на прочељу зграде која се налазила у близини Саборне цркве, а познатом и као Старо зданије или Касина. Према казивању Милана Ђ. Милићевића, против илирства 1845. године у Београду се подигла „жива опозиција", а најжешћи противник био је управо Јелисије Вукајловић.[24] Поједини савременици, попут Милићевића и извесног А. П., а касније и истраживачи Љубомир Дурковић Јакшић, Десанка Стаматовић и други, истичу да је иницијатор оснивања Читалишта београдског, управо, Вукајловић.[25] Крајем 1845. године основан је Иницијативни одбор а 1. јануара 1846. године Министарству унутрашњих дела и Министарству правде поднета молба за оснивање Читалишта. Отварању Читалишта у Београду у фебруару 1846. године присуствовали су Петронијевић, Гарашанин, митрополит Петар, свештенство, нижи чиновници и страни конзули. Читалиште је с временом постало место окупљања панслависта, а Касина илираца.[26] Уочљиво је да Вукајловић, иако један од иницијатора оснивања Читалишта у Београду, није имао значајнију функцију у тој установи. Председник је био трговац и дародавац Миша Анастасијевић а потпредседник Радован Раја Дамјановић, управитељ вароши Београда и једно време Вукајловићев непосредно надређени.[27] Такође, Вукајловић на почетку званично није имао ни формалну функцију у гласилу Читалишта *Новинама Читалишта београдског*.[28] Међутим, у марту 1848. године изгледа да је био коуредник са Петром Радовановићем. То се најбоље види из писма које су њих двојица 25. марта 1848. године упутили Барлтану Семереу, мађарском министру унутрашњих послова, молећи за дозволу да се *Новине* дистрибуирају у Угарској. Унапред свесни да су *Новине* биле исувише либералне за строгу аустријску цензуру, није тражена дозвола за њихову

[24] М.Ђ. Милићевић, *Цртице за ранију слику Српске Престонице*, Годишњица Николе Чупића, XXII, 1903, 52–54.

[25] Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека*, 60, 116, 118, 142; Д. Стаматовић, *Нав. дело*, 87, 139–140.

[26] Д. Стаматовић, *Нав. дело*, 87; СН, бр. 16, 26. фебруар 1846; Љ. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије*, 48, 53, 114; Љ. Дурковић-Јакшић, *Бранислав*, 50.

[27] Још пре оснивања Читалишта у Београду, Вукајловић је био дародавац библиотеке у Лицеју (Д. Стаматовић, *Нав. дело*, 41–43).

[28] *Новине читалишта београдског* уређивао је Павле А. Поповић, а после њега Петар Радовановић (Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд 1984, 64).

дистрибуцију до марта 1848. године. „Но сада како је цензура код вас двигнута и како је слобода печатње проглашена и примљена пожелели смо да се ове новине наше и у мађарској држави читају, да се тиме у духу спознамо и да на слободи човечества основано слободно мишљење један другом саобштавамо и соседства саобраштај отворимо".[29] Не знамо ко је састављао писмо; оно је интересантно јер показује да су Вукајловић и Радовановић, одражавајући став јавног мњења у Београду, недвосмислено истакли да у Србији постоје веће слободе него у Аустрији.

Колико смо могли да утврдимо, Вукајловић је у *Новинама Читалишта београдског* објавио два, својим именом потписана, чланка. Први, у рубрици Смесице, априла 1847. године, био је превод из неких немачких новина о извесном доктору Франку који је случајно открио лековитост памучних завоја и барута.[30] У другом, објављеном 28. априла 1848. године, обавестио је читаоце о дару Стојана Симића који је уочи Васкрса, преко њега, као секретара београдске полиције, даровао београдској сиротињи десет форинти. „Овај случај не би описиво не из тог узрока зато што би дароватељ желио да буде похваљен, не из тог узрока", завршио је поучно Вукајловић тај новински допис, „него ствар треба с друге стране узети: са подобним поступцима побуђују се и друга лица, којима је Бог пун астал даровао, да се и ове бедне сиротиње опомену, која бедно за празном софром чами".[31]

Вукајловић је био један од сарадника *Српских народних новина* које је у Пешти уређивао и издавао Теодор Павловић, коме је слао дописе из Србије. О приликама у Кнежевини писао је 1843. године и за *Хрватске народне новине*, које је уређивао Људевит Гај.[32]

У књижевности се огледао као преводилац. Још 1840. године превео је са немачког језика невелику књигу *Исход Јевреја*.[33] Шест година касније у

[29] *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, серија I, књига I, март–јун 1848, Београд 1952, 100–101 (Даље: *Грађа за историју српског покрета*).

[30] *Новине читалишта београдског*, бр. 15, 11. април 1847.

[31] Исто, бр. 17, 16. април 1848.

[32] Два Вукајловићева дописа чувају се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду: 29. март 1843 (бр. 3905) и 3. октобар 1840 (бр. 3906). (Петар В. Крестић, *Пречани и Шумадинци, Теодор Павловић и „Сербске народне новине" о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд, Нови Сад 1996, 125). Вукајловић је послао допис из Србије 1/13. децембра 1843. године(Љ. Дурковић Јакшић, *Бранислав*, 55).

[33] *Исходъ Еврея. Едно сказыванъ по коптическомъ приповъданю. Изъ читаемы плодова пре-*

књижевном листу *Подунавка* објављен је још један његов превод са немачког, *Нашто о господичној Ленорман*.[34] Вукајловићево интересовање за књижевност може се пратити и кроз пренумерацију на књиге штампане од 1842. до 1848. године, дакле у раздобљу када је био секретар вароши Београда. Као претплатник, сакупљач других пренумераната или купац књига за читалишта у Београду, Неготину, Смедереву уписан је 23 пута у 18 књига.[35]

Вукајловић је имао запажену улогу у Српском народном покрету 1848. године, о чему се мало и фрагментарно зна. Учествовао је на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. године и од тада је био у сталној служби српском народу у Војводини. На саветовању код митрополита Рајачића одржаном уочи почетка рада Сабора, срчано се залагао да се Вучић изабере за војводу.[36] Као

вео съ немецкогъ Елисей Вукайловићъ. У Београду, печатано у Кньигопечатньи Княжества Србског, 1840; стр. [4] + 41; 8°.

[34] *Нашто о господичној Ленормань (изь Хамбуршких оригиналия)*, Подунавка, бр. 48, 1846, 187–188; бр. 49, 1846, 191–192; бр. 50, 1846, 195–196; бр. 51, 1846, 198–199. Вид. у: Бранка Булатовић, *Летопис културног живота 1791–1849*, Београд 1997, 304.

[35] Као пренумерант јавља се у следећим књигама: 1843: А. Николић, *Народне србске приповетке*, св. II; пренумерант и сакупљач; Тома Живановић, *Часови одмора. На ползу и увеселеніе прибавлъни юности србской из разны немецки ауктора од Томе Живановића*; 1844: Петар Радовановић, *Краткое сочинение Антропологие или Наука о човеку. Са упоствованѣмъ къ содржанію здравля. Полезна наука за Учителѣ и Ученике при явнымъ насленіяма и за приватно поученіе[...]*; Сима Милутиновић, *Тројебратство, то естъ родъ, путъ и наадъ мужа*; Ален Рене Лесаж, *Жилъ Блазъ Сантиланацъ*. Съ немачкога превео Лазо Зубанъ. Част осма; пренумерант и скупљач; Лукијан Мушицки, *Стихотворения*, књига трећа, Нови Сад 1844; 1845: Аугуст Коцебу, *Піяница. Шаљива игра у два дѣйства*, Сегедин 1845; Јован Петровић, *Збирка разны полезны предмѣта. Частъ IV*, Београд 1845; 1846: Димитрије Давидовић, *Дѣла Димитрія Давидовића. Печатана у Віени године 1821. Књ. 1*, Београд 1846; Јован Петровић, *Збирка разны полезны предмѣта*. Частъ IV, Београд 1845; Тома Живановић, *Часови одмора. На ползу и увеселеніе прибавлъни юности србской из разны немецки ауктора од Томе Живановића II*, Београд 1846; Јован Петровић, *Збирка разны полезны предмѣта*. Частъ V, Београд 1846; 1847: Димитрије Михајловић, *Смилъ*, Нови Сад 1847; Ј. Петровић, *Збирка разны полезны предмѣта*. Частъ VI, Београд 1847; Јоксим Новић Оточанин, *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака на видовдан 1389 године*, Сегедин 1847 /претплатио се за Београдску, Крагујевачку, Неготинску и Смедеревску читаоницу/;Урош Милинковић, *Просвѣта човека и образованіе естезтва*, Беч 1847; Урош Миланковић, Наше време, Београд 1847; 1848: Јован Миловановић, *Кньига Синдипе философа персійскога*, Београд 1848; Јевстатије Михајловић, *Здравый разумъ или Разсужденія о бытю Божіемъ, станю човѣческомъ, души, и нѣномъ безсмертію*, Нови Сад 1848.

[36] Радован Мићић, *Мајска скупштина у меморским казивањима њених учесника*, у: *Српски по-*

што је познато, за војводу је изабран Стеван Шупљикац, пуковник у аустријској војсци који је у то време ратовао у Италији. Вукајловић је изабран за члана депутације, у којој је било око 60 угледних личности и која је требало да закључке Скупштине у Сремским Карловцима поднесе аустријском цару и Хрватском сабору. Вукајловић је са делегацијом паробродом из Земуна кренуо на пут 26. маја 1848. године. Из Загреба, где је стигао 29. маја. 1848. године, јављао је непознатој личности у Београду „да депутација није тако сјајно дочекана". После сусрета са Људевитом Гајем уверио се да смештај за српско изасланство није припремљен, „него су људи тражили квартира по бирцузима, који су тешко налазили, а код толике вароши нису приватни људи наше људе у куће примали као што ми радимо. Сад видим да смо луди. У Карловци је било 10 000 људи, па су сви имали своје квартире. Сад судите како је овде."[37] Вукајловић се у Загребу задржао до почетка јуна, када је са Тодором Јовановићем и Марком Дракулићем послат војводи Шупљикцу у Италију. Наиме, иако није било одлучено да се Шупљикац позива у Војводину док се не види реакција Бечког двора на одлуке Мајског сабора, у Загребу је, изгледа на иницијативу Константина Пејчића, ипак одлучено да се трочлано изасланство упути у Италију.

Вукајловић је о разговору са Шупљикцем у италијанском месту Роверету обавестио Стефана Стефановића Тенку 18. јуна 1848. године. Шупљикац је био за помирење Срба и Мађара „али наравно да ови буду обавезни нашу народност совршено признати и привилегије уважити. ... шта више вели да неће дугом војводом бити, ако цар и одобри, јер жели у миру дане свога живота да оконча." После састанака са војводом, депутате је примио и аустријски генерал Радецки, који је обећао да ће Шупљикца отпустити из војске чим за то добије одобрење из Беча.[38]

Са италијанског фронта Вукајловић је отишао у Инзбрук где су били остали чланови депутације. Извештавајући С. Стефановића Тенку, министра правосуђа и просвете, о аудијенцији код цара Фердинанда I, Вукајловић наво-

---

крет у револуцији 1848–1849, Зборник радова са научног скупа, Нови Сад 2000, 282–283.

[37] Миховил Томандл, *Улога Константина Пеичића у српском покрету 1848–1849 године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 18, 1957, 61–62.

[38] József Thim, *A magyarorszagi 1848–49-iki Szerb fölkelés törtènete II kötet*, Budapest 1930, 422; *Грађа за историју српског покрета*, 415; Миховил Томандл, *Војвода Стеван Шупљикац као главнокомандујући српских војних снага у Војводини 1848. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 27, 1960, 33–34.

ди да је „депутација ладно Царем примљена" и да је цар у припремљеном одговору Србе упутио на мађарску владу. Нешто боље депутате су примили херцог Франц Карл и царев брат Јохан.[39] Вукајловић се у Инзбруку, на иницијативу Фрање Кулмера, састао са Милошем Обреновићем. Наиме, он је у том сусрету био сведок разговора Кулмера и кнеза Милоша поводом кнежевих оптужби да му је Људевит Гај изнудио новац за ослобођење из заточеништва у којем је био у Загребу.[40]

Крајем јуна 1848. године Вукајловић се из Инзбрука, преко Беча и Загреба, са осталим депутатима вратио у Војводину.

После повратка из те мисије Вукајловића је задесила смрт. Нејасне су околности које су довеле до његове погибије. Наиме, још пре него што је почео отворени сукоб Мађара са Србима поставило се питање одбране Срема од упада мађарске војске из Бачке. Дуж Дунава, са сремске стране, подигнути су војни логори у Карловцима, Каменици, Черевићу и Баноштору, Илоку и другим местима.[41] У Баноштору Вукајловић је командовао четом добровољаца који су дошли из Србије.

Тачан датум Вукајловићеве смрти може се, за сада, само посредно утврдити. Наиме, у Прогласу Главног народног одбора од 11/23. јула 1848. године наведено је да је битка Срба и Мађара у Футогу вођена „пре недељу дана", дакле, 4. јула по старом, односно 16. јула по новом календару. Међутим, у јединоме некрологу поводом Вукајловићеве смрти, објављеном крајем јула, наведено је да је погинуо „прошлог месеца". Пошто је наведени проглас временски ближи догађају, а самим тим веродостојнији, као тачан датум Вукајловићеве смрти може се узети 16. јул 1848. године. Ево шта о том догађају пише у Прогласу Главног народног одбора од 23. јула 1848. године:

„Пре недеље дана ударе мађарске катане на Футок, место које је у миру пребивало и своје летине гледало, не умешавши се ни у каково војено предпријатије. Како у Футок уђу, одма на цркву српску ударе, стану цркву пљачкати, из пушака у престолне иконе пуцати, свете књиге црковне цепати и палити, и *Свјатаја Божија* просипати и газити, па онда и у село ударе и по селу триста чуда чи-

[39] J. Thim, *Нав. дело*, 452–453.

[40] Исто.

[41] Славко Гавриловић, *Срем пре и у току српског народног покрета 1848–1849*, Београд, Ваљево 1997, 203, 232, 237.

НОВИНЕ
ЧИТАЛИШТА БЕОГРАДСКОГЪ.

Година II. У Београду Јулія 23. 1848. године. Число 31.

Србія.

Војводовина Србска.

Некролог Јелисеју Вукајловићу објављен у Новинама Читалишта београдског 10/23. јула 1848.

нити стану. У оваковој нужди Футожани брже боље поруче преко Дунава у Баноштар својој браћи, који су се ту једва 200 људи скупили били, и које је Јелисеј Вукајловић предводио, те и ови у Бегеч одма оданде Футоку окрену. Друмом сретну се с катанима и одма се побију. Вукајловић се храбро показао; с барјаком у руци ступао је напред и своје храбрио. Катане су непрестано измицале, док нису на своје с 500 пешака заузете бусије навели, те сада ватру на наши мало число оборе и живо се туђи стану. Жестока је борба ту била, и катане су се јако разредиле биле, но несрећно тане пушчано удари храброга Вукајловића, и к земљи га обори, и наши лишени свога врстног предводитеља принуђени буду натраг вратити се и преко Дунава на сремску страну прећи. Сада по окончаном сраженију катане сву своју зверску јарост на Футожанима излију (...).”[42] Вукајловићеву смрт у тим бурним данима рата и политичких напетости некрологом су обележиле и обзнаниле *Новине Читалишта београдског*.[43]

[42] Василије Ђ. Крестић, *Леци на српском језику (1848—1849)*, Нови Сад 1998, 170–171.

[43] „На бојном пољу код Футога, у Бачкој у Аустрији, где су Срби над Мађарима победу одржали, пр[ошлог] м[есеца] после дугог јуначког и примерног борења, окончао је јуначкиј

Јелисеј Вукајловић погинуо је у четрдесетој години живота. Није се женио. У Србији је живео непуних десет година, а у државној служби био је око седам година. Припадао је нараштају Срба пореклом из Аустрије коју су дали немерљив допринос унапређењу културе у Србији. Несумњиво, његов најзначајнији допринос је у покретњу Читалишта у Београду 1846. године, које је довело до отварања низа читаоница у Србији. Само је нагла и прерана смрт спречила да „редки родољубац и ревностни Србин" остави дубљи траг у Српском покрету у Војводини.

свој живот, редки родољубац и ревностни Србин Јелисеј Вукајловић, који није мого равнодушно оностранску браћу своју, за слободу и право борећу се гледати, да и он с њима не учествује. Млоге уздисае српски прсију дају одјек над гробом његовим искрене туге и жалости пријатеља његови. А време и даљно потомство, подигнуће му споменик безсмертија! Он се је латио био оружја за свето дело и пао онда жертва кад се Срби у Аустрији за своју слободу и неправедно одузета права са своји непријатељи борити почели. Лака му земљица! Вјечна памет!!!" (*Новине Читалишта београдског*, II, бр. 31, 31. јулија 1848). Управа вароши Београда известила је Министарство унутрашњих дела 3. августа 1848. године о смрти Јелисеја Вукајловића и на његово место предложила Димитрија Т. Миланковића (*Живети у Београду 1842–1850, документа Управе града Београда*, Београд 2004, 55).

Radomir Popović
Belgrade Historical Institute

CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAPHY OF JELISEJ VUKAJLOVIĆ

SUMMARY

Jelisej Vukajlović (Markušica 1808 – Futog 1848) was born in the village of Markušica in Srem in 1808. He worked as a civil servant in Serbia from 1839 to 1848 with interruptions, mainly as the secretary of Administration of the city of Belgrade. He was a supporter of the Constitution Defenders, and had great respect for Toma Vučić Perišić. Although he graduated only from the Karlovci grammar school, he could speak several languages (German, French, Italian, and Hungarian), and he was also a translator for the German language. He translated the book the *Epilogue of Jews* and several articles from German newspapers. He wrote instructional and politically engaged articles in Pavlović's *Serbian People's Newspaper*, Gaj's *People's Newspaper* and *Podunavka*. As a future opponent of the Illyrian Movement, he advocated founding of the Belgrade Library, which became a gathering place for panslavists in Belgrade. After the May Congress in Sremski Karlovci in 1848, he took an active part in the Serbian movement. He was a member of the deputation sent to the Austrian tsar in Innsbruck. He was also a member of the mission which, from the Italian front, called upon duke Stevan Šupljikac to take command of the Serbian Army. He died fighting Hungarians on 16 July, 1848 near Futog.

УДК 94(497.11)"13"
271.222(497.11)-523.6-735:347.23"13"

Снежана Божанић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

СПОРОВИ ОКО ЗЕМЉИШТА И МЕЂА У ОБЛАСТИ КОНСТАНТИНА ДРАГАША

Сажетак: У области господина Константина Драгаша, на ширем подручју око реке Струмице, вођено је неколико спорова око земљишних међа у току 6884 (1375. септембар 1 – 1376. август 31, индикт XIV) године. Сачувана је исправа о четири спора и начину њиховог решавања у његовој области. Спорови су вођени између Хиландара и руског манастира Св. Пантелејмона или Русика, манастира Хиландара и властелина Војина Радишића, манастира Хиландара и Богослава, господара села Нежичино. Четврти саставни део исправе односи се на утврђивање међа села Просеникова.

Кључне речи: господин Константин Драгаш, манастир Хиландар, манастир Св. Пантелејмона, Војин Радишић, село Нежичино, село Просениково, стариници, пристав, кефалија, челник.

После битке на Марици 1371. године и смрти деспота Јована Угљеше, на територији Мрњавчевића никла је нова феудална област. Њени господари били су Јован и Константин Драгаш, синови деспота Дејана. У оквиру земаља којима су они управљали налазили су се бивши поседи деспота Јована Оливера, потом на северу Славиште, Прешево, Врање и Иногоште.[1]

[1] К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 7, 24–25, 285, 319, 320–321, 329, 338–340, 346, 358, 364, 371, 401–402; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 7–8, 21–23, 34–35, 37, 41, 43, 53–55, 110, 112, 114, 158, 262. Градови Штип и Струмица, примера ради, где су браћа најчешће издавала повеље, налазили су се изван некадашње области деспота Дејана коју су његови синови удвостручили.

У области господина Константина Драгаша,[2] на ширем подручју око реке Струмице, вођено је неколико спорова око земљишта и међа у току 6884 (1375. септембар 1 – 1376. август 31, индикт XIV) године. Сачувана је исправа о четири спора и начину њиховог решавања, у његовој области. Спорови су вођени између Хиландара и руског манастира Св. Пантелејмона или Русика, манастира Хиландара и властелина Војина Радишића, манастира Хиландара и Богослава, господара села Нежичино. Четврти саставни део исправе односи се на утврђивање међа села Просеникова.[3]

Први у низу спорова који се спомиње у сачуваној исправи избио је између Хиландара и руског манастира Св. Пантелејмона или Русика. Манастир Хиландар је имао земљишне поседе на подручју Струмице које му је даровао ћесар Хреља.[4] Између осталог, ћесар Хреља је поклонио Хиландару и земљу коју су до тада држали византијски пронијари Тутко Асан и Ласкар Сидерофаг. Земља споменутих грчких пронијара простирала се највероватније између Секирника и Штуке, на једној страни, те села Макријева и Мокрани, на другој страни. Хрељине поклоне посебном повељом потврдио је и краљ Душан.[5]

Господин Константин Драгаш даровао је села Макријево[6] и Мокрани[7] манастиру Св. Пантелејмона (Русик) у периоду између 1372. и 1375. године, као земљиште које су својевремено држали Тутко Асан и Ласкар Сидерофаг. Ако се има у виду чињеница да су у кратком временском размаку два манастира добила једно те исто земљиште, избијање спора било је неизбежно.

Спор је, дакле, избио око припадности земљишта двојице бивших грчких

---

[2] Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, ЗФФ у Београду, VII–1, 1963, 277–294.

[3] *Actes de l' Athos, Actes de Chilandar II (ed. L. Petit et B. Korablev)*, Петроградь 1915, 533, № 59 (извод); А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 169–171, № 84; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10, Београд 1999, 92–93, оригинал (?) се налази у АХС под бр. 98, топографска сигнатура А 7/1. Крст на почетку и пре потписа, иницијал и потпис, исписани су црвеним мастилом.

[4] Вид.: С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ XXI, 1982, 103–117.

[5] С. Новаковић, *Законски споменици*, 410–411, № 21; М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предање*, ЗРВИ 9, 1966, 95–118.

[6] С. Новаковић, *Законски споменици*, 511 (II); 513 (VI); М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, Годишњак СФФ IV, 2 1939–1940, 1940, 115.

[7] С. Новаковић, *Законски споменици*, 511 (III); 513 (VI); М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, 118.

пронијара Тутка Асана и Ласкара Сидерофага. Предмет спорења били су и земљиште и црква попа Симона Прће а требало је утврдити и од којег се земљишта узимао десетак. Поп Симон Прћа имао је земљу која се налазила код потока Крњаче, јужно од села Макријево и Мокрани.

Обе супротстављене стране биле су позване да изађу пред суд Константина Драгаша. Господин Константин Драгаш донео је одлуку да на терен изађу струмички (водички) епископ Данило, велбушки (бањски) епископ Григорије, Станко, пристав струмичког кефалије Дабижива, и 9 старинаца из села Зубова. Нису били присутни представници странака које се парниче, манастира Хиландара и Русика. С обзиром да су предмет спорења били и земљиште и црква попа Симона Прће, суђење је из тог разлога, највероватније, препуштено водичком и бањском епископу.

Пристав Станко као особа која ужива јавну веру могао је увек да посведочи шта је све доказано и пресуђено.

Каква је била улога пристава у историји средњовековног српског права и судског поступка? Пристав[8] је стални јавноправни орган српског средњовековног суда који је имао одређене помоћне и извршне функције у судском поступку.[9] То је један од најзначајнијих помоћних органа у средњовековном судству. Колики су били улога и значај пристава у средњовековној Србији најбоље сведочи чињеница да је њему било посвећено, чак, осам чланова Душановог законика (56, 91, 104, 107, 108, 162, 163, 178). На основу тих законских чланова може се створити јаснија и прецизнија слика о раду пристава у средњовековној Србији у то време. Суд, тј. јавне власти уопште, шаље пристава да под ауторитетом своје вере врши тзв. завођење граница земљишних поседа. У средњем веку, готово као по правилу, није било земљишних књига па је лако долазило до спорова око граница неког земљишног прилога. Заинтересоване странке у таквим случајевима тражиле су од судова, тј. јавних власти, да им, на основу доказа, писмених или усмених, дају пристава, који ће снагом своје јавне вере извршити завођење граница. Пристав се службено могао налазити како на двору владара тако и на двору судијином, дакле у оба седишта ондашњег државног суда, одакле га је владар, односно судије, слао „на работу", тј. да врши

[8] V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik II*, Zagreb 1908–1922, 1149–1155.

[9] *Лексикон српског средњег века* (даље *ЛССВ*), приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 587 (А. Веселиновић).

помоћне судске функције.[10]

Приликом расправљања ове парнице стариници су обилазили земљиште, а читала се и „хрисовуља цара Стефана".[11] Они су били упознати са садржином хрисовуље цара Душана и под заклетвом су дали изјаву да се од три њиве, које су записане у хрисовуљу, никада није давао десетак. Потом су утврђене нове међе које су записане у повељи.

Наведена су и имена девет стариника и сви они су били из села Зубова.[12] Један од њих био је поп Давид. Интересантно да је овом приликом ангажовано 9, а не 12 или 24 стариника, колико се обично среће приликом „тесања" међа.

Ко су били стариници у средњовековном српском праву? То су биле особе које полажу заклетву и потврђују чињенице битне за спор. Њиховим исказима се безусловно веровало.[13] Они се сусрећу и под именом *клетвеници, старци, душевници* и *сведоци*. Стариници су честити, непорочни и угледни људи из неког краја, области или места, који су сведочили приликом утврђивања међа.[14] Уживали су поштовање и опште поверење. Њихови су искази били доказ од пресудног значаја.

Епископи и 9 стариника потом су утврдили да земља пронијара Ласкара Сидерофага и Тутка Асана никада није била у саставу села Макријево и Мокрани, па према томе није ни припадала манастиру Св. Пантелејмона. Утврђено је, дакле, да ни у „грчке дане" а „ни у време цара Стефана" земља поменутих пронијара није била повезана са селима Макријевом и Мокрани, и то је уписано у повељу.[15]

У овом случају имамо и изношење доказа, што је веома интересантно са правног аспекта. Као главно доказно средство да није било никакве заједнице послужио је начин плаћања приселице и вражде у доба цара Душана.

За време владавине цара Душана на овом земљишту почињено је

---

[10] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, IV, *Историја судског уређења и поступка*, приредио Раде Михаљчић, Београд 2002, 552, 561.

[11] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169.

[12] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170, погрешно чита да су стариници били из села „Убова"; М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, 96. То је данашње село Зубово код Новог Села, у близини Струмице.

[13] Б. В. Марковић, *О доказима у кривичном поступку*, Београд 1921², 53–56.

[14] *ЛССВ*, 701–702 (Р. Михаљчић).

[15] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170.

разбојништво. Разбојници су у том крају отели цареве коње и „избили" људе који су их чували тј. „узе гуса коње цареве и људе избише".[16] Главни доказ налазио се у чињеници да је манастир Хиландар платио „приселицу", као надокнаду за коње, и „вражду", као надокнаду за побијене људе.[17]

Поводом овог немилог догађаја огласила се „властела и хора" тј. властела и народ из околине који су посведочили да поменута земља припада манастиру Хиландару јер ју је добио од ћесара Хреље и да је то записано у хрисовуљи коју је цар Душан издао Хиландару.[18] На основу ове изјаве одговорност је пребачена на манастир Хиландар и његова села, те су они били у обавези да плате приселицу и вражду.

На основу изнетих доказа у исправу је записано да земљиште Ласкара Сидерофага и Тутка Асана треба да припада хиландарском властелинству.

Господин Константин Драгаш је наредне године издао повељу којом није поштовао донесене одлуке и села Макријево, Мокране и земљу „Туткову и Сидерофака" приложио Русику. Према мишљењу С. Ћирковића „остаје у сфери нагађања зашто је Константин Драгаш тако поступио" и као највероватнија чини се претпоставка да је Хиландар добио обештећење на другој страни.[19]

Пред господином Константином Драгашем водио се и спор између Хиландара и властелина Војина Радишића о земљи црквеној „на Пачкове".[20] У конкрет-

[16] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170.

[17] Приселица је према мишљењу старије историографије обавеза давања хране владару, његовој пратњи и службеницима, властели и посланицима, који се налазе на пропутовању кроз Србију. У новије време под приселицом се подразумева обавеза надокнаде причињене штете од разбојника и лопова. Манастирска властелинства била су, у начелу, ослобођена од плаћања приселице, али је ослобађање било условно. Манастирска властелинства не учествују у надокнади штете са целом жупом, нити пак са суседним селима, али зато плаћају приселицу ако је разбојништво, или крађа, учињено на територији властелинства. У таквом случају зависно становништво на манастирским поседима било је дужно да у целини надокнади причињену штету трговцима и другим путницима. М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ XVIII, 1971, 165–188; У Душановом законику реч гуса означава разбојништво. ЛССВ, 611–612 (Б. Марковић).

[18] О властели погледати са литературом: *ЛССВ*, 87–89 (Р. Михаљчић); Хора (hora, χώρα) је израз који се у византијским текстовима употребљава са основним значењем – земља, област крај. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 31; *ЛССВ*, 776 (Љ. Максимовић).

[19] С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 114.

[20] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170.

ном случају, спорна је била међа између црквеног и световног земљопоседа.

„И зато расудив" господин Константин послао је епископа струмичког (водичког) Данила, велбуждског (бањског) епископа Григорија, струмичког кефалију Дабижива Спандуља и челниника Теријана којима су придодати и „старци" из „околине" да реше овај земљишни спор.

Број стариника за овај спор није тачно наведен. У спору који је пред Константином Драгашем вођен између Хиландара и Русика било их је 9, а у спору који је вођен пред истим господарем између Хиландара и Богослава, господара села Нежичино, била су ангажована 4 стариника. Можда се само може претпоставити да их је и у овом случају било 4, јер је као и у случају спора између Хиландара и Богослава, господара села Нежичино, спорно било земљиште између црквеног и световног земљопоседа.

Сасвим се јасно из текста повеље види да су са „старцима" да утешу међе на терен изашла два епископа и два члана државне управе.

Требало је да челник[21] Теријан са „старцима" изврши разграничење, односно утврди спорну међу између црквених и световних земљопоседа. М. Благојевић сматра да су „челници утврђивали и међе новостечених црквених поседа, вероватно у случајевима ако су се црквени земљопоседи међили са световним земљопоседима".[22]

Приликом утврђивања спорних међа био је ангажован и струмички кефалија[23]

---

[21] Челник је заповедник или старешина мање или веће групе људи који обављају послове различите садржине. Они се појављују у улози судија или извршитеља владаревих одлука, када су у питању спорови између цркве и властеле. Челник Градислав је 1327. године имао извршну власт која му је омогућила да на основу изјава „стариника" спроведе разграничење између хиландарских земљопоседа и земљопоседа њихових суседа. Челници су и у доба цара Душана учествовали у „тесању" међа манастирских земљопоседа. О функцији челника опширније погледати: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, I, Историја државног права, 16, 178, 203, 218; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, IV, Историја судског уређења и поступка, 534, 562; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 271, 425; II, 97, 359–362, 366, 367; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21–34; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 204, 205, 308, 309, 313, 337–339, 354, 361, 367–371, 375–378, 402, 410–415, 487, 680.

[22] М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 224–225. Учествовање челника у пословима око утврђивања спорних међа треба пре свега везати за стечена права цркава да су црквени земљопоседи неповратни и да се налазе под непосредном заштитом владара. У овој врсти послова владара је без сумње заступао његов челник.

[23] Кефалија је највиши представник локалне управе у граду и околини. Његове надлежно-

Дабижив Спандуљ.[24] Он је био присутан зато што се водио спор о земљишту које се налазило у „жупи" Струмичкој, док је челник био владарев изасланик, односно представник централне управе, која штити манастирске интересе. У крајевима које је освојила Византија за време краља и цара Душана, кефалије су по свој прилици задржали оне компетенције које су припадале кефалијама у Византији.

Господин Константин је утврђивање спорних међа поред „стараца" поверио струмичком епископу Данилу[25] и бањском епископу Григорију,[26] а од представника државне управе били су присутни струмички кефалија Дабижив Спандуљ и челник Теријан. Присуство двојице високих црквених достојанственика и двојице представника државне управе приликом решавања овог спора упућује на закључак да је у питању „мешовити суд", тј. да су у питању „васељенске судије" које су постојале у Византији и у области деспота Јована Угљеше.[27] Састав „мешовитог суда"[28] у држави господина Константина, који чине два

сти су широке и разноврсне, пошто он стоји на челу војних и цивилних послова у повереном му граду и подручју. Они се јављају у улози судија, о чему на посредан начин сведочи чл. 194 Душановог законика. Овим чланом је било регулисано право убирања судских глоба од зависних људи потчињених црквеним установама, када они излазе пред мешовити суд и бивају кажњени. У улози судија појављују се представници црквених установа и кефалије. Пред њим се воде прави судски спорови, па је често присутан приликом решавања имовинско -земљишних потраживања. Штитио је земљишну својину, како појединца тако и сеоских заједница и црквених установа. Кефалије су са својим помоћницима, на основу показаних исправа, владаревих наређења или судских одлука, вршили тесање сеоских међа око спорних земљопоседа. О надлежностима кефалије исцрпније погледати: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, I, Историја државног права, 16, 63, 98, 191, 206–213, 216, 220, 229; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, IV, Историја судског уређења и поступка, 528–529, 536, 538, 543–558, 560, 566, 570–571, 591; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 71–100; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 246–285.

[24] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170, у свом издању повеље је забележио да су у утврђивању спорних међа поред двојице епископа учествовали и „кефалија Струмички Дабижив, Спандуљ и Теријан". Он је од кефалије Дабижива Спандуља направио две личности, Дабижива и Спандуља, ставивши зарез у свом издању између ова два имена. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 224, нап. 78, уочио је ову неправилност.

[25] М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Скопље 1937, 36.

[26] Исто.

[27] М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник Матице српске за историју, 71/72, 2005, 20.

[28] О раду „мешовитог суда" погледати опширније: Т. Тарановски, *Историја српског права*

епископа, кефалија и челник, у потпуности одговара саставу „васељенских судија" у Византији и у Серској области.[29]

У Серску државу византијска институција васељенских судија продрла је из Византије. Реформом цара Андроника III 1329. године створен је у Византији врховни суд тзв. „васељенских судија Ромеја", који се састојао од четири члана, по правилу два духовна и два световна, и њима је било поверено судство у грађанским и кривичним делима.[30]

Установа васељенских судија уведена је у Серу тек под српском влашћу, и тек када је Сер постао престоница посебне државе, тачније, не од самог почетка постојања те државе него са њеним поступним изграђивањем, јер старији серски документи не знају за васељенске судије. Са сигурношћу се може извести закључак да васељенске судије у Серској држави нису имали онај суверени положај који је био одређен васељенским судијама Ромеја реформом Андроника III. Међутим, ни у Византији васељенске судије нису тај положај задржале до краја.[31]

Теодор Тарановски је изнео чињеницу да су освојени грчки градови добијали од српских владара потврду својих закона и привилегија, које су им биле додељене од византијских царева и по којима им се допуштало да живе и надаље.[32]

у Немањићкој држави, IV, Историја судског уређења и поступка, 536–537; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, 139–150; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 79–83.

[29] А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, ГСНД, 7–8, 1930, 147–162. Базирајући се на судским актима града Сера из 1360, 1365. и 1366. г., Соловјев је извео закључак да је у Серу радио мешовити суд, чији састав су чинили шест чланова клера и два световна властелина, од којих је један био градски кефалија, а други бивши кефалија; или виши црквени достојанственици и три световна властелина, од којих је један био кефалија, други заповедник војске, при чему се двојица називају „васељенске судије", и трећи опет кефалија.

[30] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 82–91. Васељенске судије Ромеја имали су веома широке компетенције, суверено су доносили судске одлуке и потписивали их сами, њихове пресуде су биле коначне и неопозиве.

[31] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 87, упозорава да се поред „васељенских судија у Цариграду" појављују и „посебне васељенске судије у Солуну, Трапезунтском Царству, на Лемносу и Мореји. Појављују се и у Серу". Васељенске судије у Серу појављују се тек када се Сер нашао под српском влашћу.

[32] Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, I, Историја државног права, 89–90. Није ту била у питању права аутономија, као код приморских градова, него одржавање старих локалних административних власти и самосталног судства, у којем је значајну улогу

Када се говори о институцији „васељенских судија", свакако треба поновити чињеницу да је област браће Драгаш настала после битке на Марици (1371) и то добрим делом на простору који је до тада држао деспот Јован Угљеша. Сасвим је извесно да су браћа Драгаш наследила и прихватила институцију „васељенских судија" која је ту већ постојала.

Трећи у низу спорова вођен је око међа између манастира Хиландара и Богослава, господара села Нежичино, пред господином Константином. Требало је да се прецизно утврди шта припада селу Борујеву,[33] односно властелинству манастира Хиландара, а шта припада селу Нежичино,[34] односно господару овог села Богославу.

Пред струмичким епископом Данилом и бањским епископом Григоријем заклели су се „страшном заклетвом" старинци – поп Златко, Захарије, Добрета и Оливер, који су били мештани тј. „топици тогози места", да ће тачно показати међе.[35] Интересантно је да су овде убележена само 4 старинка од којих је један био поп. Дакле, број старинка је знатно смањен у односу на њихов уобичајени број са којим смо се сусретали у исправама из претходних деценија. Можда смањење броја старинка стоји у директној вези са смањењем њиховог значаја у области браће Драгаш, која се налазила под снажним византијским утицајем.[36]

Овај спор је решаван без присуства странака. Целим послом руководио је челник Теријан, који је био у служби браће Драгаш од 1376. године а можда и раније.[37] Он је учествовао у решавању спорних земљишних међа између црквеног и световног земљопоседа.

Старинци су тачно утврдили границе које су записане у исправи и на крају су поставили на међи „три камена" који су водили „од пута до луга".[38]

играло и свештенство. Питање о сталешком и класном саставу грчких градова није проучено, те се не може дати тачна правна карактеристика тога грчког грађанства.

[33] С. Новаковић, *Законски споменици*, 410 (II). Борујево је село струмичког властелина Рудла које је краљ Душан 1343. године потврдио Хиландару; М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, 65.

[34] М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, 120.

[35] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 170–171.

[36] М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 21.

[37] М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 222–223.

[38] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 171.

Целокупном поступку присуствовао је и Станко, пристав струмичког кефалије Дабижива. У исправи стоји: „А тому приставу Станко вишеписани".[39] М. Костренчић бележи да овај кратак извештај „нам као блесак осветљава таму која нас окружује".[40] Установа пристава је, дакле, продрла далеко на југ, где се сусрећемо са јаким византијским утицајем. Упркос чл. 162 Душановог законика може се закључити да се и даље сусрећемо са приставом као лицем јавне вере.[41] Он се у конкретном случају „даје на утврђивање граница, а не исправа".[42]

Спор између Хиландара и Богослава, господара села Нежичино, веома је занимљив са правне стране јер се јасно уочава смањен број старинка. У улози судија појављују се два епископа и челник а ангажован је и пристав као лице које ужива јавну веру.

Пред господином Константином утврђиване су и међе села Просеникова.[43] Стумички епископ Данило заклео је „страшним заклетвама бољаре" града Струмице да тачно покажу и утврде међе поменутог села.[44] Они су се заклели „сви до једнога" и „указали" су на праву међу.[45] Била су ангажована четири старинка: поп Гаврило Дикјео, поп Семо, Рамата и Станиша. Они су били мештани тј. „топици тогози места".[46] Евидентно је да је у области браће Драгаш дошло до смањења утицаја старинка јер се њихов број свео, и у овом случају, на четири.

---

[39] Исто.

[40] М. Костренчић, *Fides publika (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 59.

[41] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 2004, чл. 162, стр. 244–245: „Пристави без књиге судијине никуда да не иду" а куда год би их послао судија „да им напишу наредбу".

[42] М. Костренчић, *Fides publica*, 59.

[43] М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, 132. Данас истоимено село код Струмице.

[44] Бољар је повремени назив за властелина у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Као повлашћен сталеж озакоњени су велика властела, властела и властеличићи. *ЛССВ*, 56 (Р. Михаљчић).

[45] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 171.

[46] Исто.

Snežana Božanić
History department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

DISPUTES OVER LAND AND BOUNDARIES IN THE REGION UNDER THE RULE OF KONSTANTIN DRAGAŠ

SUMMARY

After the battle at the river Marica in 1371 and the death of the despot Jovan Uglješa, a new feudal region emerged on the territory belonging to the Mrnjavčević family. Its rulers were Jovan and Konstantin Dragaš, the sons of the despot Dejan. The land they ruled over included lands formerly belonging to despot Jovan Oliver, and, to the north, Slavište, Preševo, Vranje, and Ignotište.

In the region belonging to Konstantin Dragaš, in the wider area around river Strumica, there were several disputes over land and boundaries during 6884 (1 September 1375 – 31 August, 1376, indiction XIV). Records were saved of four disputes in the area and the manner in which they were resolved. The disputes arose between the monastery Hilandar and the Russian monastery of St. Pantelejmon or Rusik, the monastery Hilandar and the feudal lord Vojin Radišić, the monastery Hilandar and Bogoslav, the ruler of the village of Nežičino. The fourth integral part of the record pertains to determination of the boundaries of the village of Prosenikovo.

When it comes to court proceedings in brothers Dragaš region, small differences can be noticed compared to earlier periods. The number of "stariniks" was decreased compared to their usual number in the earlier period. Perhaps, the decreased number of "stariniks" is directly related to their diminishing significance in brothers Dragaš region which was under a strong Byzantine influence. It is quite certain that brothers Dragaš inherited and accepted the institution of Ecumenical Judges which existed in Byzantium and was not typical for Serbia during the rule of the Nemanjić dynasty.

УДК 353.2(497.1)"1929/1941"
94(497.1 Дунавска бановина)"1929/1941"

Предраг М. Вајагић
Бачка Паланка

ФОРМИРАЊЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

Сажетак: У раду се даје приказ околности везаних за формирање Дунавске бановине. Посебна пажња посвећена је атмосфери која је пратила ток догађаја, ставовима појединих политичких странака према увођењу бановинског система као и организацији бановинске администрације.

Кључне речи: краљ Александар I Карађорђевић, Дунавска бановина, попис становништва, Федор Никић, Станоје Станојевић, Дака Поповић, Вељко Петровић, националне мањине, политичке партије, Банска управа, Банско веће, Банска палата, окружни инспекторати.

На Бадњи дан, 6. јануара 1929. године, краљ Александар I Карађорђевић укинуо је Видовдански устав, распустио Народну скупштину и завео личну власт у држави. Новим законима био је забрањен рад свих политичких странака и свих удружења која су имала „верска или племенска" обележја. Проглашена је јединствена југословенска нација у недељивој краљевини. Краљ Александар је своју одлуку о укидању уставно-правног поретка и преузимању целокупне власти у краљевини у својој прокламацији народу образложио чињеницом да је страначко-парламентарни живот запретио да уништи саму државну заједницу. У прокламацији је као основни циљ истакнуто очување државног и народног јединства, стварање државне управе и уређења које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима.[1]

[1] *Службене новине Краљевине СХС*, 6. I 1929. Прокламација *Моме драгом народу, свима Србима, Хрватима и Словенцима*; Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, II, Загреб 1961, 7–8; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, I, Београд 1988, 176–182; Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, III, Нови Сад 2001, 137–141.

Осим краљеве прокламације, истог дана, ступило је на снагу неколико законских текстова који су са правне стране утемељили ново политичко стање. *Закон о краљевској власти и врховној државној управи* учинио је краља носиоцем „све власти у земљи". *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави* заоштрио је своје одредбе, док је *Законом о штампи уведена цензура. Закон о изменама и допунама Закона о општинским и обласним самоуправама* укинута је самоуправа у општинама и областима.[2] Чланом 3. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави забрањене су и растурене све политичке странке које су носиле верско или племенско обележје.[3] Овим чином стављена је тачка на десетогодишња дешавања у држави која су протекла у знаку политичких и социјалних сукоба, националних и културних супротности и привредне стагнације. Нову владу, састављену 6. јануара краљевим указом, сачињавале су личности изван странака као и политичари који су се одрекли партијске припадности.[4] За премијера и министра унутрашњих послова именован је командант Краљеве гарде, генерал Петар Живковић, официр од утицаја на двору и вођа официрске групе зване „Бела рука".

Функционисање диктатуре захтевало је развијен апарат који је требало да замени забрањене политичке партије. Постојећи чиновнички апарат Живковић је устројио слично војничкој организацији. Бројно и гломазно чиновништво се одмах приклонило диктатури, између остало и због очувања свог привилегованог положаја у друштву.[5] У првој изјави за штампу као председник владе Живковић је посебно нагласио да „Краљевска влада има за циљ да заведе потпуни ред и пуну дисциплину у државној администрацији",[6] дајући тиме на знање да ће привржености диктатури бити основни критеријум за вредновање рада службеника.

У данима после увођења диктатуре могле су се чути незваничне информације да се планира брзо спровођење реформе којом ће се установити четири, шест, дванаест или петнаест територијално-управних јединица у држави.[7] Међутим,

[2] Исто.
[3] Исто
[4] *Југословенски лист*, 11. I 1929.
[5] Број државних чиновника у Краљевини СХС износио је 183.000. *Југословенски лист*, 12. I 1929.
[6] *Политика*, 14. I 1929.
[7] *Нова подела земље на области*, Југословенски лист, 12. I 1929.

о процесу настанка *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја* познато је мало историјских чињеница. Идеја о подели земље подударала се са начелима децентрализације о којима је краљ Александар разговарао приликом посете Француској у новембру 1928. године.[8] Закон се у тајности припремао током лета 1929. године и јавност је само наслућивала да предстоје крупне промене. Значајну улогу у његовом формулисању имао је министар правде Милан Сршкић. У службеним информацијама истицана је велика улога председника владе Живковића у доношењу закона.[9] Писци овога закона давали су му огроман значај јер је он спроводио у живот југословенски национални унитаризам прокламован шестојануарским Манифестом краља Александра.

Влада је на поподневној седници, 3. октобра 1929. године, по кратком поступку примила на знање од стране председника Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, који је краљ одмах потписао и који је објављен у *Службеним новинама*.[10] Првим чланом тога Закона дотадашњи назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је промењен у Краљевина Југославија, док је државна територија подељена на девет управно-територијалних целина – бановина. Променом назива државе идеологија југословенства требало је да добије своју потврду и на манифестном нивоу. Службено образложење Закона изнео је председник владе, генерал Петар Живковић, истакавши том приликом да је код одређивања граница бановина примаран био економско-саобраћајни критеријум. Називи бановина су узети према именима већих река које кроз њих протичу. Оваквом поделом настојало се да се изврши растерећење централне власти те да се администрација смањи и поједностави.[11]

У складу са идеологијом интегралног југословенства, приликом формирања бановина није се водило рачуна о ранијим историјским целинама. Оне су, по угледу на француска решења унутрашње управе, носила, као и француски департмани, имена река. Словенија је, у целини, била у саставу Дравске бановине са седиштем у Љубљани, Хрватска је подељена на Савску, са седиштем у Загребу, и Приморску бановину, са седиштем у Сплиту. Приморској бановини (није било довољно велике реке за збирно име) додат је и део западне Херцеговине,

[8] Тодор Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969, 79.
[9] *Проглашење Краљевине Југославије*, Југословенски лист, 4. X 1929.
[10] *Службене новине Краљевине Југославије*, 4. X 1929.
[11] *Политика*, 4. X 1929.

Босна је подељена на Врбаску и Дринску бановину (са додатим срезовима из Србије). Источна Херцеговина, са Дубровником и Метохијом, укључена је у састав Зетске бановине са седиштем на Цетињу. Западни делови Србије ушли су у састав Моравске бановине, Војводина с делом Србије у Дунавску бановину, а по обиму највећа била је Вардарска бановина, с Македонијом, Косовом и делом данашње јужне Србије.

Дунавска бановина захватала је североисточни део државне територије, и то Војводину (Банат, Бачку и Барању), источни Срем и део северне Србије. Површина бановине износила је 30.158 км², што је представљало 12,1% укупне територије државе. У административном погледу Бановина је била подељена на 10 самоуправних градова, 48 срезова и 768 општина.[12] Средишта срезова Дунавске бановине налазила су се у: Алибунару (Алибунарски), Апатину (Апатински), Аранђеловцу (Орашачки), Бачкој Паланци (Бачкопаланачки), Бачкој Тополи (Бачкотополски), Батини (Батински), Белој Цркви (Белоцрквански), Београду (Врачарски), Великој Кикинди (Великокикиндски), Великом Бечкереку (Великобечкеречки), Великом Орашју (Орашки), Великом Градишту (Рамски), Вршцу (Вршачки), Горњем Милановцу (Таковски), Гроцки (Грочански), Дарди (Дарђански), Жабарима (Моравски), Жабљу (Жабаљски), Земуну (Земунски), Илоку (Илочки), Иригу (Иришки), Јаши Томићу (Јашатомићки), Ковачици (Ковачички), Ковину (Ковински), Крагујевцу (Гружански и Крагујевачки срез), Кули (Кулски), Лазаревцу (Колубарски), Младеновцу (Младеновачки), Новом Бечеју (Новобечејски), Новој Кањижи (Новокањишки), Новом Саду (Новосадски), Оџацима (Оџачки), Панчеву (Панчевачки), Пожаревцу (Пожаревачки), Рачи (Лепенички), Руднику (Качерски), Руми (Румски), Сенти (Сенћански), Смедереву (Подунавски), Смедеревској Паланци (Јасенички), Сомбору (Сомборски), Сопоту (Космајски), Сремској Митровици (Сремскомитровачки)[13], Старој Пазови (Старопазоваčки), Старом Бечеју (Старобечејски), Тополи (Опленачки), Тителу (Тителски), Умки (Посавски) и Шиду (Шидски).[14] Статус самоуправног града имали су Нови Сад, Бела Црква, Велика Кикинда, Велики Бечкерек,

[12] Виктор Манакин, *IV Јубиларни свезак Алманаха Краљевине Југославије*, Загреб 1931, 1.

[13] Уредбом од 14. септембра 1931. Дунавској бановини су придодата два сремска среза Сремскомитровачки и Шидски.

[14] Мирко Радукин, *Речник места и административна подела Дунавске бановине*, Нови Сад 1932, 7–8.

Вршац, Сента, Сомбор, Сремски Карловци, Стара Кањижа и Суботица.[15]

За основни принцип исцртавања граница бановина усвојена је национална превага становништва у којој већину треба да чине Срби, Југословени или Словени, односно православни. То се могло остварити једино ревизијом историјских, етничких, економских и природногеографских целина. По том принципу дошло је до издвајања Шумадије из целине Србије, и њеног укључивања у Дунавску бановину, чиме је српско и православно становништво постало већинско, наспрам Мађара, Немаца и Румуна који су у великом броју насељавали Војводину.[16] Бановински систем је својом организацијом требало да онемогући било какав вид национално-историјског организовања и да према економским критеријумима обликује бановине у веће целине.[17]

У новијој историографији изнет је став да је ради остварења ових принципа Србија била жртвована како би се омогућило распарчавање њој суседних територија. Хрвати су сматрали да су границе бановина повучене тако да су у свакој, с изузетком Дравске и Савске, Срби чинили већину становништва, док су се Срби жалили да је некадашња Краљевина Србија сада раздељена између четири бановине.[18]

Попис становништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца извршен је 1921. године. За статистичку ознаку при одређивању народности узет је као и код ранијих пописа матерњи језик.[19] Попис становништва спроведен током 1931. године није вршен према критеријуму матерњег језика јер то није било у духу прокламованог југословенства, већ само по вероисповести.

ВЕРОИСПОВЕСТ	СТАЊЕ 31. III 1931.		СТАЊЕ КРАЈЕМ 1939.	
ПРАВОСЛАВНИ	1.364.710	58,8%	1.507.100	60,3%
РИМОКАТОЛИЦИ	748.806	32,2%	778.200	31,1%

[15] В. Манакин, *Нав. дело*, 7.
[16] Миленко Палић, *Преглед административно-територијалних промена у Војводини од 1918. до 1941. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 38, 1964, 125–163.
[17] Ранко Кончар, *Опозиционе партије и аутономија Војводине 1929–1941*, Нови Сад 1995, 63.
[18] Душан Т. Батаковић, *Нова историја српског народа*, Београд 2000, 303.
[19] *Претходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС 31.01.1921*, Београд 1924, 4–33.

ЕВАНГЕЛИСТИ	162.071	7,0%	166.010	6,6%
ОСТАЛИ[20]	47.415	2,0%	48.490	2,0%
УКУПНО	2.323.105	100,0%	2.499.100	100,0%

Попис становништва Дунавске бановине из 1931. године према вероисповести[21]

ВЕРОИСПОВЕСТ	СТАЊЕ 31. III 1931.		СТАЊЕ КРАЈЕМ 1939.	
ПРАВОСЛАВНИ	674.560	41,5%	732.800	42,7%
РИМОКАТОЛИЦИ	742.998	45,7%	772.000	45,0%
ЕВАНГЕЛИСТИ	161.882	10,0%	165.750	9,6%
ОСТАЛИ	46.002	2,8%	46.950	2,7%
УКУПНО	1.625.382	100,0%	1.717.500	100,0%

Попис становништва територија које су у саставу данашње АП Војводине са источним Сремом и Барањом из 1931. године према вероисповести[22]

У Банату су православни (углавном Срби и мањински део Румуна) чинили апсолутну већину становништва, око 58%, док су католици, са 34%, и евангелисти, са 6,5%, били у мањини. У Бачкој је већина становништва била римокатоличке вероисповести – 58% становништва. Православци су били заступљени са 26%, док је евагелиста било 12%. У Барањи је потпуно преовлађивала католичка вероисповест (66%), док су православци (22%) и евангелисти (11%) представљали мањину становништва. На простору источног Срема ситуација је била другачија будући да је становништво православне вероисповести било у апсолутној већини (66%), али је био и знатан број католика (23%) и евангелиста (10%). Шумадијски део Дунавске бановине са 99% православног становништва представљао је хомогену област, која се одликовала много развијенијим ната-

[20] Под осталим су обухваћени грко-католици, муслимани, Јевреји и друге вероисповести.
[21] *Претходни резултати пописа становништва од 31. III 1931. у Краљевини Југославији*, Општа државна статистика, Београд 1931, 6–29.
[22] Исто.

литетом и природним прираштајем него Војводина.[23]

Формирање бановина било је поздрављено са одушевљењем у једном делу јавности. Штампа је била пуна изјава водећих културних и научних личности у којима је дата подршка новом уређењу земље.

У Новом Саду је 5. октобра одржан велики народни митинг у знак подршке краљевој одлуци да се земља подели на бановине. Поворка коју су поред народа чинили војници, соколи, чланови Народне одбране продефиловала је улицама града, крећући се од Николајевске порте до Градске куће. Из масе се клицало краљу Александру, Краљевском дому, Југославији. Са балкона Градске куће окупљеном народу су се обратили др Тома Јовановић, соколски старешина, и др Игњат Павлас, у име Народне одбране. У њиховим говорима истакнуто је задовољство што је Нови Сад постао бановински центар, те да његови грађани имају високу свест о државном и народном јединству које је постигнуто стварањем Краљевине Југославије.[24]

У Суботици, највећем граду Дунавске бановине[25], манифестација у част новог државног уређења одржана је 13. октобра. У јутарњим сатима у свим храмовима одржана су благодарења, а затим је у Градској кући одржана свечана седница на којој су говорили градоначелник Селимир Остојић и папски викар Блашко Рајић. После свечане седнице одржан је велики митинг на Позоришном тргу на којем је присуствовало више од 20.000 људи. На митингу је усвојена поздравна резолуција која је одаслата на адресе краља, председника владе и бана Дунавске бановине.[26]

Преласком на бановински административно-територијални систем унутрашњег уређења требало је да нестану разлике и поделе међу Србима. Један од највећих заговорника те политике био је Федор Никић[27], професор на

[23] Михаило С. Радовановић, *Становништво Дунавске бановине*, Српски књижевни гласник, књ. LXII, бр. 5, 1941, 389.

[24] *Политика*, 6. X 1929.

[25] Суботица је по броју становника била већа од Новог Сада и према подацима из 1930. године имала је 100.015 становника, док је бановински центар Нови Сад имао тек 64.000 становника.

[26] *Политика*, 14. X 1929.

[27] Федор Никић, професор на Правном факултету у Суботици, присталица потребе ревизије државне политике према Војводини. Покретач листа *Дневник* 1929. године, који ће променити име у *Југословенски дневник*, чија је програмска оријентација била пропагирање јединства

Правном факултету у Суботици. Још пре увођења шестојануарске диктатуре, он је указивао да узрок кризе у држави лежи у Народној скупштини, која је постала место за партијска и лична обрачунавања, свађе и туче. Како се страначка политика свела на остваривање племенских и покрајинских циљева, Никић је поставио питање да ли се то стање може изменити новим изборима или, пак, изменом менталитета.[28]

Поводом десетогодишњице ослобођења и присаједињења Војводине Србији Никић је у *Летопису Матице српске* указао на потребу промене у политици коју је држава водила према Војводини. Та потреба је произлазила из чињенице да Војводина није дала пун допринос државној целини, у смислу њених културних и привредних потенцијала. Он је указао на потребу за новим политичким правцем који би концентрисао националне снаге у позитивном раду за нацију и државу. Гесло под којим би се то окупљање одиграло гласило је: „Нација и држава пре партија и изнад партија: рад и љубав за нацију и државу изнад свега".[29] Промену државно-правног уређења Никић је поздравио са великим одушевљењем, поздрављајући је у име Војводине, јер је њена вековна тежња била да се административно споји са Шумадијом. Њихово спајање у виду Дунавске бановине он је сматрао природним, будући да је на Војводину гледао као на саставни део Србије. Одатле је Никић био мишљења да је нови бановински систем најпотпуније решио административно припојење Војводине областима бивше Србије и то на следећи начин: Војводина је потпуно нестала, јер је њена мисија и улога у српском племену и југословенском народу извршена са пуно части; нестало је ранијег груписања покрајина на историјској и племенској основи, а тиме и могућности за постојање тзв. пречанских фронтова; Подунавска бановина представљала је једну целину која је пружала најбоље и најповољније услове за њен даљи развој. Имајући све то у виду, Никић је закључио да је Војводина довршила своју историјску мисију и да може часно да сиђе са историјске позорнице.[30]

Војводине и Шумадије, као и Југославије као јединствене државе. За своју делатност имао је подршку краља Александра. Био је на положају заменика министра просвете током 1931. године, касније биран за народног посланика.

[28] Федор Никић, *Садашња криза и Народна Скупштина*, Нови Сад 1928.

[29] Федор Никић, *Ревизија наше политике у Војводини*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 2, 1929, 252–261.

[30] Федор Никић, *Ново стање. Опроштај са Војводином*, Летопис Матице српске, књ. 322, св.

Повезивање Војводине са Шумадијом наишло је на повољан пријем међу Војвођанима у Београду. Угледни историчар Станоје Станојевић, рођени Новосађанин, у свом чланку објављеном у *Политици* оштро је критиковао ставове дела војвођанске интелигенције која је са омаловажавањем гледала на Србију и остале српске покрајине, сматрајући Војводину за културно-аристократску провинцију. Према том мишљењу, они који су створили заједничку државу били су на нижем степену културе од Војвођана. Станојевић је саветовао честите Војвођане да не замерају другима оно у чему сами нису бољи.[31]

Почетком 1930. године краљ Александар примио је у аудијенцију депутацију Дунавске бановине у којој се налазио и истакнути књижевник Вељко Петровић. Том приликом он је у свечаној дворани Београдског универзитета прочитао своју расправу *Шумадија и Војводина* у којој је истакао значај везе војвођанских Срба и Шумадије, односно Србије као судбоносне за словенски југ.[32] Петровић је истакао да Војводина и Шумадија представљају истоветну целину, и да је њиховим стапањем у Дунавску бановину остварен историјско-културни процес. Истом оном срчаношћу којом се стварала како на њеном северу тако и на југу, она мора да настави ка следећем циљу: стварању једне, јединствене, велике, човечанске, југословенске просвећености.[33]

Ставови грађанских партија у Војводини према увођењу диктатуре били су различити. Политички погледи радикала у Војводини подударали су се са новом ауторитативном влашћу, од које су очекивали јачање својих економских позиција. Део чланства окупљен око Вење Вукићевића[34] пасивизирао се задржавајући резервисан став према новом режиму. Из овог крила касније се појављују прве идеје о стварању једног, војвођанског, вишестраначког блока који би ушао у састав ширег опозиционог фронта у држави.[35]

Чланови Демократске странке у Војводини су се такође поделили на при-

2, 1929, 161–167.

[31] Станоје Станојевић, *Срамота!*, Политика, 5. IX 1929. Повод за овај оштар чланак уперен ка војвођанској интелигенцији били су сукоби унутар Матице српске који су кулминирали тучом на њеној Главној скупштини.

[32] Радован Поповић, *Воћка на друму. Живот Вељка Петровића*, Сомбор 2007, 71.

[33] Вељко Петровић, *Шумадија и Војводина*, Гласник Историског друштва, књ. 3, св. 2, 1930, 185–197.

[34] Вења Вукићевић, бивши председник владе Краљевине СХС у два мандата.

[35] Р. Кончар, *Нав. дело*, 56–57.

сталице режима и део који је остао веран вођству странке, које је покренуло иницијативу за окупљање странака и појединаца у Србији против режима.[36] Највиши степен јединства показала је Самостална демократска странка у Војводини која је јасно иступила против краљеве интервенције, међутим, за остале странке била је неприхватљива њена концепција о аутономији Војводине, што је оцењивано као цепање српства. Везе ове странке са ХСС, у оквиру Сељачко-демократске коалиције, наилазиле су у Војводини на негодовања.[37]

Расположење и ставови мађарске и немачке националне мањине биле су у знаку апсолутне пасивности према дешавањима везаним за увођење диктатуре. Немачка национална мањина, у целини узевши, сматрана је нелојалном у односу на југословенску државу. Међутим, власти су процењивале да немачка заједница солидно доприноси привредном унапређењу земље, а посебно Војводине. Имовинско-поседовни односи код Немаца били су нешто повољнији него код осталих народа. Они су већином важили за напредне ратаре и добре пореске платише.[38]

Новим административним уређењем Краљевине Југославије, немачко становништво на подручју Барање, Бачке, Баната и Срема нашло се уједињено у оквиру Дунавске бановине. Немачко јавно мњење у Војводини примило је суздржано прелазак на вануставни режим владавине, исказујући уверење да се забрана рада политичких странака неће односити на странке националних мањина. У прилог оваквим очекивањима изношена је аргументација да странке националних мањина нису политичке странке у правом смислу, будући да се не занимају темељним државним проблемима. Доследно оваквом становишту, Немачка странка представља првенствено „средство за очување животних интереса свих немачких грађана наше земље без обзира да ли су они политички активни или нису. Дакле, она је само инструмент заштите мањине што, такође, произилази из њеног програма као и да се она уопште на занима питањима државно-правне природе. Стога је постојање Немачке странке оправдано све док у земљи постоји немачка мањина чија права, потврђена међународним

[36] Т. Стојков, *Нав. дело*, 90.
[37] Р. Кончар, *Нав. дело*, 57–58.
[38] Шандор Месарош, *Мађари у Војводини 1929–1941*, Нови Сад 1989, 27–28; Зоран Јањетовић, *Духовни профил војвођанских Шваба*, Токови историје, бр. 1–2, 2000, 55–68.

Карта Дунавске бановине

уговорима, нису законски стварно осигурана."[39] Међутим, већ 26. јануара 1929. године и Немачка странка била је распуштена, а њен рад је, попут других грађанских странака, био забрањен. Врло брзо показало се да влада Петра Живковића има разумевања за немачке захтеве. Наиме, након својеврсног затишја у политичком животу немачке мањине, који је наступио након гашења Немачке странке, прваци ове странке почели су са обновом свог политичког деловања, додуше, не у форми страначког организовања већ путем непосредног контакта са представницима власти.[40]

[39] *Deutsches Volksblatt*, 12. I. 1929.

[40] Михаел Антоловић, *Политика немачке мањине у Дунавској бановини (1929–1941)*, магистар-

Положај мађарске националне мањине био је одређен мађарско -југословенским међудржавним односом, који је био оптерећен стремљењима мађарске стране за ревизијом Тријанонског уговора. У првом периоду после увођења шестојануарске диктатуре власти су предузимале мере да осујете мађарску обавештајну службу на подручју Војводине. У извештајима су више пута наглашени пасивно држање мађарске интелигенције и њен став ишчекивања даљег расплета у унутрашњој политици.[41] Став власти према лојалности Мађара у Војводини остао је сумњичав уз констатацију, у појединим извештајима, да је мађарска национална мањина у политичком погледу мирна, али да на економском пољу показује завидан напредак. Економска иницијатива Мађара биће често спречавана, при чему се посебна пажња обраћала на то да обрадива земља не пређе у руке припадника националних мањина. Ово се нарочито односило на земљиште у пограничној зони, па је тако од новембра 1930. године Мађарима била забрањена куповина земљишта у њој.[42]

Законом о банској управи[43], који је донет 7. новембра 1929. године, уобличена је организација државне управе сачињена од бановина, срезова и општина, при чему се управно подручје бана назива бановина, а надлештво – Краљевска банска управа. Бан је постављан краљевским указом, на предлог министра унутрашњих послова и у сагласности са председником Министарског савета, представљајући на тај начин краљевску владу у бановини.

Банска управа била је подељена на одељења са начелницима на челу. По закону установљено је укупно осам одељења:

1. Опште одељење, које је сређивало послове секретаријата и персоналног одсека. Секретар је отправљао послове које му је одређивао бан. Персонални одсек водио је послове за службенике Банске управе и службенике подређених установа у бановини. Овом одељењу били су прикључени и послови главне писарнице за вођење унутрашњег техничко-манипулативног и економског пословања Банске управе.
2. Управно одељење, у чији делокруг послова су спадали сви из ресора

ска теза у рукопису, Нови Сад 2008.

[41] Ш. Месарош, *Нав. дело*, 29.

[42] Архив Војводине, Фонд Дунавске бановине Ф.126/II 60/1834.

[43] *Службене новине Краљевине Југославије*, 7. X 1929.

Министарства унутрашњих послова. У саставу одељења постојала су три одсека: Општи управни, Јавна безбедност и Самоуправни.

3. Пољопривредно одељење обављало је послове унапређења ратарства, воћарства, виноградарства и повртларстава, као и надзор над извршењем свих закона који се односе на унапређење пољопривредне производње.
4. Просветно одељење бавило се пословима који су се односили на оснивање, уређење и рад народних, основних, грађанских и државних школа. Такође, вршило је надзор над културно-просветним задужбинама и културно-спортским друштвима на територији бановине.
5. Техничко одељење имало је надлежности послова пројектовања и грађења свих државних путева и мостова, као и њихово одржавање, пројектовање и одржавање државних зграда, уређење водних токова, канализације, снабдевање водом и искоришћавање водених снага, као и мелиорацију.
6. Одељење за социјалну политику и народно здравље, у делокругу својих послова имало је бригу о ратним инвалидима и сирочадима, издавање радних дозвола страним држављанима, управљање бањама и лечилиштима, болницама, дечјим и другим хуманитарним установама.
7. Финансијско одељење обављало је рачуноводствене и благајничке послове целокупне бановинске управе и њених установа, као и све послове око израде и извршења буџета.
8. Одељење за трговину, обрт и индустрију издавало је дозволе за занатску делатност, дозволе за приватне радње и јавне агенције, решавало је жалбе приспеле против одлука Трговачко-индустријске и занатске коморе. Водило је контролу трговине и извоза. Бринуло је о рударским концесијама и таксама.[44]

Као саветодавни орган бана формирано је Банско веће, чије чланове је постављао министар унутрашњих послова. Чланови Банског већа били су дужни да прате економски, социјални и културни развитак срезова и градова (вароши) у име којих су постављени. Банско веће састајало се редовно, једанпут годишње, на позив бана и то најкасније месец дана пре коначног утврђивања бановинског буџета. Веће је обавештавало бана о најхитнијим

[44] Виктор Манакин, *Алманах Краљевине Југославије*, свеска IV, Општа државна управа, Загреб 1932, 8–16.

потребама у срезовима и градовима (варошима), а од финансијских могућности зависило је шта ће од тога бити остварено.[45] У пракси, бански већници су стављали примедбе и подносили предлоге, при чему су пред бана, углавном, изношене представке о потребама њиховог краја и ситницама које је било потребно решити. Ретко се дешавало да је структура буџета бановине била критикована, или да је приликом усвајања буџета неко гласао против.

Дака Поповић, први бан Дунавске бановине

У Банској управи основана су и четири окружна инспектората са центрима у Великом Бечкереку, Крагујевцу, Смедереву и Сомбору. У надлежности окружних инспектората била је контрола личне и имовинске безбедности, јавне безбедности и државне заштите, а своје извештаје су подносили бану. Такође, они су имали задатак да врше надзор над подручним властима и органима; да би им се дало више ауторитета, имали су право да изричу казне подређеним чиновницима.[46]

Првог бана Дунавска бановина је добила 9. октобра 1929. Указом краља Александра на то место је постављен угледни Новосађанин Дака Поповић.[47] По занимању је био грађевински инжињер, бивши радикалски посланик и министар за аграрну реформу у влади Антона Корошеца 1928. године.[48]

Нови бан, у својој изјави датој *Политици*, најавио је да ће у новој администрацији око себе окупити најбоље сараднике који ће чинити стуб Бановине. Као главне задатке своје администрације Дака Поповић је истакао даље развијање пољопривреде као главне привредне гране, рад на водоодбрамбеном систему и унификацију привредне организације.[49] Важним питањем

[45] *Правилник о организацији и раду банских већа*, Службене новине Краљевине Југославије, 4. VII 1930.

[46] *Решење Министра унутрашњих послова о установљењу Окружних инспектората*, Службене новине Краљевине Југославије, 25. X 1929.

[47] *Политика*, 10. X 1929.

[48] Трива Милитар, *Инж. Дака Поповић*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 47, 1967, 161–162.

[49] На територији Дунавске бановине постојало је пет трговачких комора

сматрао је и реорганизацију општинских управа које се морају организовати по новом систему са већим делокругом послова који ће им бити поверени. Такође, као приоритетан посао одредио је градњу путне мреже у Бановини за коју је пољопривредно становништво показивало највише интересовања. Поповић није нарочиту пажњу посвећивао националним мањинама, сматрајући да је ово питање законски уређено будући да су сви грађани равноправни и уживају исте дужности и права.[50]

Поводом постављења Даке Поповића за првог бана Дунавске бановине, у Новом Саду формиран је Одбор за организацију његовог дочека, у чему су узели учешћа представници свих градова и општина у Бановини. Програмом је било предвиђено да се бан дочека на железничкој станици, где би одржао поздрави говор, а затим да у четворопрегу прође кроз улице Новог Сада на којима би га поздравио окупљени народ. За привремено седиште Бановине одређена је зграда општине.[51]

За организацију дочека бана, Даке Поповића, Финансијско-економски одбор града Новог Сада издвојио је 50.000 динара.[52] Међутим, истога дана председник владе, генерал Петар Живковић, заказао је велики народни збор у Пожаревцу полазећи у посету свом родном крају, те је наређено да се среским начелницима јави да врате делегације које су кренуле ка Новом Саду, а Поповићу је наложено да одложи свој повратак. У Нови Сад се слегло око 60.000 људи из свих крајева Бановине, депутације су чекале у хотелу „Слобода", по граду је свирала музика и играла су се кола, али бан тај дан није стигао, што је оставило веома лош утисак.[53]

На положају бана Дака Поповић се задржао тек три месеца и већ 16. јануара 1930. поднео је оставку. Као разлог оставке наведена је немогућност постизања сагласности са вишим факторима у вези са неколико питања која су се односила на Дунавску бановину.[54] Присталице Даке Поповића тврдиле су да је оставку поднео јер није желео да се подвргне режиму диктатуре који је од њега захтевао да буде послушан извршилац захтева и наредаба које су му стизале од

[50] *Политика*, 11. X 1929.
[51] Исто.
[52] Исто.
[53] Душан Поповић, *Летопис о Влаовићима*, књ. I, Нови Сад 2006, 402–403.
[54] *Политика*, 17. I 1930.

стране виших власти.[55] Према записима унука Даке Поповића, оставку је изазвала афера са Пожаревачким железницама које су имале велике финансијске обавезе према страним повериоцима. Нови бан је обуставио даље исплате, после чега је стављен пред алтернативу: потпис или оставка.[56] Овакав расплет догађаја везан за првога бана наговестио је честе смене на челу Банске управе. Током 12 година постојања Дунавске бановине на њеном челу ће се сменити чак једанаест банова, а посебан куриозитет представљала је чињеница да су током 1930. године чак три личности носиле титулу бана.[57]

Одмах по формирању бановина, свака од њих је донела одлуку о градњи палата у којој ће бити смештена њихова администрација. Конкурс за идејни пројекат за Банску палату у Новом Саду објављен је 7. априла 1930. године. Оцењивачки жири се на крају одлучио за пројекат београдског архитекте Драгише Брашована, иако он првобитно није био међу награђеним ауторима. Изградња је започета 1. августа 1936. године а 25. септембра 1939. године зграда је освећена, после чега је у њу пресељена бановинска администрација.[58]

До промена у територијалном распростирању Дунавске бановине дошло је у другој половини 1939. услед формирања Бановине Хрватске: Шид и Илок, који су пре тога припадали Дунавској бановини, припојени су новоформираној бановини.[59] За време Другог светског рата Силе осовине су окупирале Дунавску бановину. Бачка и Барања су припојене Мађарској, а Срем Независној Држави Хрватској. Остали део Дунавске бановине (који је укључивао Шумадију и Браничево) опстао је као део од стране нацистичке Немачке окупиране Србије, од 1941. до 1944. године са Смедеревом као административним центром, док је Банат претворен у аутономну област под управом немачке народоносне групе.[60]

Регија је обновљена 1945. године, као покрајина Србије, у оквиру Југословенске федерације. Уместо имена Дунавска бановина, покрајини је дато име – Војводина, са Новим Садом као главним градом. Нова покрајина се

[55] Т. Милитар, *Нав. дело*, 161–162.
[56] Д. Поповић, *Нав. дело*, 405–407.
[57] Током 1930. године на положају бана Дунавске бановине смењивали су се Дака Поповић, Радослав Дуњић и генерал Светомир Љ. Матић.
[58] Донка Станчић, Мишко Лазовић, *Бановина*, Нови Сад 1999, 18–39.
[59] *Политика*, 27. VIII 1939.
[60] Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, 113–114.

састојала од Срема, Баната и Бачке. Барања је укључена у Народну Републику Хрватску, док су Шумадија и Браничево враћени у оквир територије Народне Републике Србије.

Зграда Дунавске бановине

Стварањем Дунавске бановине спојене су две историјске области: Војводина и Шумадија. Бановина је добила име по реци која је њену територију и физички делила. Критеријум по којем су исцртане њене границе уклапао се у покушај да се брисањем граница историјских области зауставе дезинтеграциони процеси који су захватили југословенску државу. Циљ који се желео постићи био је да се бановине успоставе као политички, економски и саобраћајно јаке целине, способне за самосталан живот у оквиру заједничке државе Краљевине Југославије. У стварности је било другачије јер су централизам и краљевска власт спречавали да бановине остваре аутономију због које су и створене.

Predrag M. Vajagić
Bačka Palanka

FORMATION OF THE DANUBE BANOVINA

SUMMARY

The Danube banovina was a legal and self-governed territorial unit in the Kingdom of Yugoslavia from 1929 to 1941. It was established on the third of October 1929, by the decree of King Aleksandar Karađorđević.

It included Vojvodina - Banat, Bačka and Baranja and the greater part of Srem, and also the entire Šumadija, Požarevačka Morava and Stig. The capital city of the Danube banovina was Novi Sad, and the seat of its administration was in Banska palace.

The formation of banovina did not satisfy any of the political forces which requested a non-administrative regionalization, but rather the creation of historical federal units which included Vojvodina. However, connecting Vojvodina and Šumadija faced a favorable reception, especially among the Vojvodinian in Belgrade (Veljko Petrović and Stanoje Stanojević). It was considered that if the Banovina implied just the territory of Vojvodina, Serbs would not have the absolute majority.

The executive authority was in the hands of ban who was the holder of the royal government, but in reality, his powers were weakened because of the centralism in the State administration.

Creating Banovina represents an attempt to stop the disintegration of the state. The new administrative-territorial division was derived in the Yugoslavian spirit proclaimed by dictatorship.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

УДК 271.222(497.11)-523.6(497.113)"1914"(093.2)

Душко М. Ковачевић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

МАНАСТИР КРУШЕДОЛ 1914. ГОДИНЕ,

ПРЕТРЕС МАНАСТИРА И ХАПШЕЊЕ МОНАХА ОД СТРАНЕ 32. МАЂАРСКЕ ПУКОВНИЈЕ

Сажетак: Настојатељ манастира Крушедола архимандрит Анатолије Јанковић упутио је 12/25. новембра 1914. извештај епископу пакрачком Мирону Николићу, који је, после трагичне смрти патријарха Лукијана Богдановића, вршио дужност администратора ,,обудовеле'' Карловачке митрополије. Архимандрит Анатолије у извештају говори ,,о свему што се у манастиру догађало од 1. августа'', то јест од почетка Првог светског рата када се и манастир Крушедол нашао на удару власти, односно војске Аустроугарске монархије, која је прво извршила претрес, а потом и похапсила његове монахе, под оптужбом да су ради тајног договора усмеравали ,,рефлекторско светло према Србији''. Српски манастири у Фрушкој гори, мада су се налазили под окриљем Монархије, доживели су готово исту судбину: оптужени су за велеиздају државе с тим што је највише страдао манастир Фенек чија је црква била девастирана.

Кључне речи: манастир Крушедол, архимандрит Антоније, епископ Мирон, претрес, хапшење, манастирски иметак.

Извештај приређујемо поводом петстоте године од оснивања Крушедола, са намером да покажемо да је, иако је манастир релативно ,,мирно преживео Први светски рат'', тадашње страдање фрушкогорских манастира и њихових монашких заједница представљало само оквир за потоње брутално уништавање у току Другог светског рата у најмонструознијој државној творевини Независној Држави Хрватској. Документ се чува у Архиву САНУ у Сремским

Карловцима, у фонду Президијала под сигнатуром 1914/354 и гласи:

Архимандрит Анатолије Јанковић – епископу пакрачком Мирону Николићу

Ваше Високопреосвештенство!

На високоцењени отпис Вашег Високопреосвештенства од 18. септембра (1. октобра) о. г. бр: 282/през. арх. ех 1914. част је управи овој поднети у прилогу – % извештај о свему, што се у манастиру догађало од 1. августа о. г. до данас, као и о материјалном стању манастира, те молим, да Ваше Високопреосвештенство благоизволите узети тај извештај на повољно знање.

У манастиру Крушедолу 12/25. новембра 1814.

Извештај.

Управе манастира Крушедола на бр: 282/през. арх. ех 1914. о свему што се у манастиру догађало од 1. августа о. г. до данас, као и о материјалном стању манастира.

Дана 7. августа у јутро између 7. и 8. сати опколили су манастир војници од 32. пуковније у друштву са хусарима мађарскима, и где су кога од укућана манастирских затеки, задржали су свакога на том месту, и нису од њих никога пустили натраг у манастир, а у исто време обављао је јеромонах о. Арсеније и јерођакон Мирон сарану на гробљу прњаворском, камо су и војници стигли, те све учеснике на сарани мушког рода дотерали пред манастир, и ту их пред пецаром и шталом манастирском држали под стражом заједно са свом чељади манастирском до 3. сата по подне. – Када су се тако осигурали, да у манастиру нема никога, осим архимандрита-настојатеља и његовог послужитеља, ушао је у манастир мађарски оружнички капетан са једним кадетом, оружничким стражмештером и неколико војника, затим општинским бележником и начелником села Крушедола, и дошао у собе настојатељеве, где се истоме представио са изјавом, да имаде налог, да претражи цркву, торањ и манастирске просторије, не би ли у њима нашао штогод сумњивога, и по томе је послао оружничког штражмештра са војницима и послужитељем настојатељевим, да обаве преметачину, а сам са осталим горе наведеним лицима остао је у соби

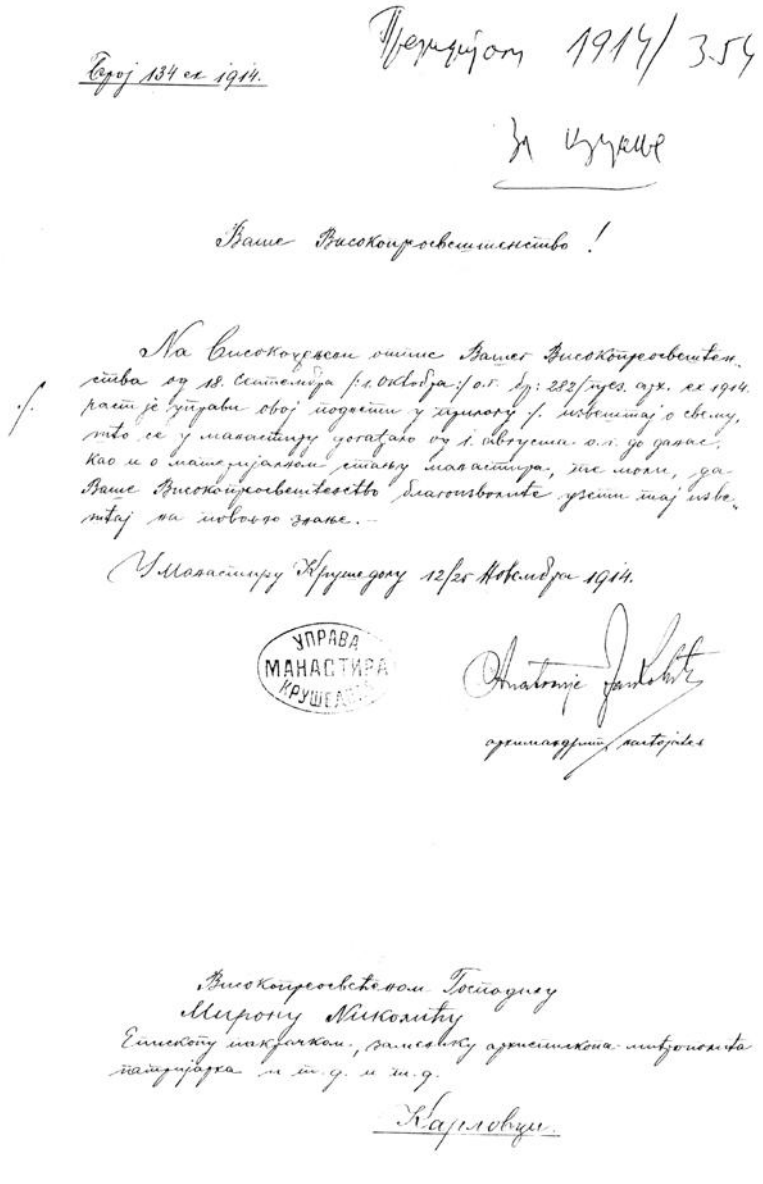

Број 134 ех 1914.

Примљен 1914/ 3.5ч

За Србију

Ваше Високопреосвештенство!

На Високоуредном допису Вашег Високопреосвештенства од 18. септембра р.г. оквира у о.т. бр: 282/пред. арх. ех 1914. рад је затражи овој подноси у кратком / извештај о свему, што се у манастиру догађало од 1. августа о.г. до данас, као и о материјалном стању манастира, те моли, да Ваше Високопреосвештенство благоволите узети тај извештај на новоје знање.

У Манастиру Крушедолу 12/25 Новембра 1914.

УПРАВА МАНАСТИРА КРУШЕДОЛ

Архимандрит Анатолије Јанковић

Високопреосвештеном Господину Мирону Николићу Епископу шабачком, замјеснику архиепископа митрополита пајурјака и т.д. и т.д.

Карловцу

Писмо архимандрита Анатолија Јанковића администратору Карловачке митрополије епископу Мирону Николићу

настојатељевој и саопћио му, да се је синоћ т. ј. 6. августа у вече око 10. сати видело у околини крушедолској рефлекторско светло према Србији, а одакле

опет да је исто око 10 ½ враћено натраг и у томе да се види давање неких знакова и договарање са непријатељем, те позвао настојатеља да се изјасни, шта му је о томе познато? Настојатељ му је одговорио, да о томе незна ништа, нити да може знати, шта се догађа у 10. сати ноћи, јер да је он сваку вече у 9. сати већ у кревету свом. – Даље га је питао да ли му је штогод познато о неком аутомобилу који да је синоћ око 9. и 9 ½ сати дојурио из Ирига, па да није стим донето светло и у 10. сати бачено према Србији, и да се исти аутомобил одма око 9 ½ сати натраг вратио према Иригу брзином таквом, да га се није могло суставити, мада је исти капетан са војском био на салашу манастирском „Максимовцу''. Настојатељ му је одговорио и на то питање, да обзиром на ту околност, што је у 9 сати био већ у кревету свом, није могао видети аутомобил, који опет да није могао ући у манастирско двориште с тога, што је капија манастирска већ у 6 ½ сати у вече закључана била. – На то је дао довести и све калуђере у собу, те је и њих преслушао о горњем преко настојатеља, па и они изјавише сагласно са настојатељем да им није ништа познато ни о светлу, ни о аутомобилу. – Капетан је на то казао, да се мора пронаћи једно и друго, јер да се светло видело или од прве куће у прњавору, или од последње у селу Крушедолу, или из манастира, и да је то не само он, него и сви они што су били шњим на салашу видели, и ако се онај, који је то радио, нејави добровољно, да ће сваког другог у оба села и у манастиру дати стрељати. – У то је дошао један војник из цркве са изјавом да би требало отворити гробницу кнегиње Љубице и краља Милана, и кад је настојатељ објаснио капетану, с каквим је тешкоћама отварање гробнице скопчано, одустао је исти од отварања, и војника отправио натраг у цркву с поруком, да недирају у гробницу. – После је доша оружнички штражмештар са два војника и јавио капетану, да нису ни у цркви, торњу, ни у манастирским просторијама нашли ништа сумњивога, нашто се капетан опростио са настојатељом речима: да је морао добивени налог извршити, и да се радује, што није у кући нашој није ништа сумњивог пронађено и отишао је од настојатеља пред манастир, где је преслушавао ноћне стражаре и чуваре, пољаре и оне, који су са овцама целу ноћ на паши. – После тога дошао је један војник по настојатеља и позвао га, да по налогу капетана сиђе доле пред манастир, и кад је исти сишао, наређено му је, да се оданле не сме уклонити, а и сви су калуђери били већ пред манастиром. – Затим је један детектив с оружничким стражмештром и војницима отишао у манастир, у ком није било ни живе

душе, да по други пут преметне целу кућу, и где су нашли ормане закључане, обили су их, а у откључанима поразбацали све ствари, и кад су се после ½ сата вратили пред манастир видели смо да су држали са собом једну малу ацетиленску светиљку и доглед (Орелндискел) што су нашли у намесниковој соби, и један мали револвер са куглама, што су нашли у настојатељевом отвореном ноћном ормарићу. – Када су ове ствари предали капетану, он се са детективом удаљио из манастира, а један часник од војске казао нам је, да се спремамо и понесемо са собом, што нам је нужно, јер дањемо нас четворица са настојатељем заједно бити одведени у Петроварадин у затвор, а кад смо га запитаи за разлоге, одговорио нам је, да је такову заповед примио. – Ми одосмо сваки у своју ћелију у пратњи војника да се спремимо, а тако исто отпраћен је и настојатељ у своје собе са два војника, од којих је један и српски говорио, те исти казао настојатељу, нека се не боји ништа, јер да нам се неће ништа догодити и да је њима (т.ј. војницима) горе, неголи нама, и да су они пошли синоћ т. ј. у четвртак 6. августа у вече из Ст. Пазове. у 9 сати, да буду сведоци ономе што ће се исто вече тек у 10 и 10 ½ сати ноћи у околини крушедолској догодити, и да су око 2 сата у јутро стигли на салаш. – Кад смо тако спремљени за пут дошли пред манастир чекали смо још до 3 сата по подне пред манастиром, док се није спремио ручак за војнике, а и сами смо јели пресне шунке, јер куварица и сви остали млађи морали су стајати пред кућом од 7 ½ сати у јутро до 3 сата по подне. Изложени тако самовољи војске замолио је настојатељ капетана за дозволу да може пролазећи кроз Карловце сићи, и јавити заменику митрополита-патријарха шта се снама десило и умолити га, да се побрине за кућу и за нас, но капетан му је одговорио да има времена до Карловаца споразумети се о томе, и по томе смо закључили, да ће нас капетан у сва војска пратити у Варадин као што је заиста и било.

У три сата по подне поседасмо у двоја манастирска кола настојатељ и нас четири брата, те се кренусмо у пратњи 12. кола, натрпаних с часницима и војницима, који су се и пред нама и за нама возили, а на манастирским колима био је уз кочијаша смештен и по један војник, а уз кола по два коњаника у Петроварадин. – Стигавши пред Карловце по највећој прашини, стадоше сва кола пред Рудолфовом ћупријом, и дође до кола, у којима се настојатељ са намесником возио, један кадет са поруком од капетана, да неможе дозволити, да настојатељ сиђе у Карловцима, него ако има штогод да каже, нека напи-

ше, и да ће кадет однети у патријаршијски двор. – Настојатељу не преостаде друго него, на комадићу папира напише Високопреосвећеном Господину Мирону неколико речи, и преда кадету с молбом, да однесе у двор; и заиста, кад смо стигли на пијацу карловачку, видели смо, да је кадет у пратњи једног војника отишао према патријаршијском двору, а кола се војничка и наша даље кренуше до иза пиваре, где смо стајали дотле, док се кадет није вратио, и кад је дошао, јавио је настојатељу, да је цедуљу предао, и по томе кренусмо до Петроварадина. – Стигавши у Варадин око 6 сати увече одвезоше нас пред канцеларију festungs-komandanta, где је дошао један мајор (platzkomandant), те нас је под јаком пратњом војничком отправио пешке у војнички затвор, где смо добили сваки своју ћелију у којој смо најпре телесно претражени, да ли немамо са собом оружје, а претражене су и наше путничке торбе, и по томе закључани. – То вече поступало се снама као са највећим злочинцима тако, да смо морали из ћелија својих износити у авлију и прати собне нужнике. – Други дан т. ј. у суботу 8. августа после подне око 5. сати преслушани смо код војног суда, где су нас питали о горе наведеним стварима, што су у кући нашој пронађене, зашто их имамо, и чему нам служе, па кад смо им одговорили, да нам те ствари служе једино за кућну и економску потребу, и ни за што друго, и кад су и сами суци по свој прилици стекли уверење, да се са оном малом светиљком не може давати светло, нити знакови какви у Србију, пустили су нас 9. августа о подне као некриве кући. – Кад смо 10. августа дошли кући, чули смо, да је у суботу т. ј. 8. августа у одсутности нашој била опет једна преметачина на торњу цркве наше, изјутра рано око 4. сата под водством једног поручника, а за време нашег боравка код куће па до данас било је осим горњих преметачина још 6. а пригодом једне такове, која је обављена 5. септембра под водством неког стражмештра прве усташке хондведске пешачке пуковније именем Чапо-а однесена је из ризнице наше и сабља генерала и војводе нашег Шупљикца, која нам је међутим под 18. XI о. г. враћена без портепса. –

2/15. августа одведен је брат наш о. хаџи Арсеније за таоца, одакле се вратио кући тек 7/20. октобра. –

Све преметачине свршиле су се без успеха, и није при ниједној нађено ишта од онога, што се је тражило, само су приједној т. ј. 9/22. септембра детективи однели служебнике, у Русији штампане, но и ти су нам одмах други дан враћени, иначе није ништа ни у цркви ни у кући повређено, или однесено,

само што су се војници при првој преметачини у цркви непристојно понашали, улазећи и излазећи на царске двери под капом, пушком и бајонетом, те у разговору употребљавали у цркви богумрске клетве и непристојне речи, но није ни чудо, што су се тако понашали прости војници, који су чисти Мађари, и који незнају ни да постоји у Аустро-Угарској монархији православна српска црква, а још мање знају за српске манастире и сврху њиову, али чудити се капетану њиовом, који их је опомињао, да нестоје под прозорима манастирским, јер да би могао когод из соба их поубијати! Шест недеља стајала је у близини манастира војничка стража, која се свака 24. сата мењала, и коју смо за цело то време опскрбљивали са дневним оброцима јела и пића у јутро, о подне и у вече, а 6/19. септембра, у 11 сати ноћи дошао је један поручник са детективом и војницима и тражио, да у манастиру преноће, што им је и учињено по вољи; – Па и данас још дневно долазе војничке опходње, не ради претраживања манастира, него да једу и пију. –

Стање манастирске касе наше јест данашњег дана следеће:

а) прихода имали смо до данас ..... 98.916 К. 76 п.
б) расхода имали смо до данас ..... 91.533 К. 66 п.
те по томе са преосталом готовином од ... 7.383 К. 10 п.

издржаваћемо кућу и њене потребе до конца године, а ако и тада преостане какав вишак унећемо га у благајницу срп. нар. фондова као и до сада, што смо радили. – Дужни нисмо у већим свотама никоме ништа, осим што ће бити текућих издатака на шпецерај, месо и разне занатлије, а примити имамо 1. јануара 1915. другу полу аренде за земљу, која је приспела 1. октобра о. г. но сбог ратних прилика дозволили смо арендатору нашем „Савезу српских земљорадничких задруга у Загребу'' да нам тада исплати само половицу, а другу полу 1. јануара 1915. са 6% каматима у износу 13.114 К. 89 п. – Порез, једначак и општински намет плаћен је до конца године. –

Прошле јесени узели смо од оне манастирске земље, што су ју до тада имали у аренди житељи прњавора Крушедолског 62 јутра у властиту режију обрађивања, те смо добили

жита ..... 153 МТЦ 65
зоби ..... 171 МТЦ 69
јечма ..... 32 МТЦ 82
кукуруза незрелог посеченог у клиповима от прилике .... 306 МТЦ

Од жита је до сада потрошено и то

на рис.....	12,80 мтц
и машину	6.91 мтц
самлевено за кућу	12,28 мтц
на сејање	24.30 мтц
депутат кочијашу на 3 месеца по 50 клгр	1.50 мтц
на расип	0,65 мтц
	58.44 мтц

те по томе имамо данас на магазину 95 мтц. 21 К.

од зоби је потрошено на рис	15.60
на машину	8.58
на коње	40.41
	64.59

те по томе имамо данас на магазину 107 мтц. 10 К.

од јечма је потрошено на рис	2.98
на машину	1.64
на свиње	18.05
	22.67

те по томе остаје још 10 М 15 К.

вина старог од прошли година	87 хкл 21 л
и новог бербом добивеног	264 хкл 53 л
	352 хкл 74 л

ракије комовице старе .... 17 хкл
и шљивовице испечено ... 28 хкл
45 хкл

коња има манастирских 8 ком. неваљалих
крава ..... 3 ком
јуница ..... 2 ком
магарца ..... 1 ком
свиња пољских .... 21 ком
рањеника ..... 12 ком

Сена за купљењо за сенокос од полит, опћине крушедолске ливаде и из наших шљивика добили смо 26. возова, а граорице 14. возова свега 40. возова, а дрва имали смо 90 хвати, од тога смо дали истестерисати за кућу 45. хв. а толико исто остало је за идућу годину, те овогодишње једно јутро сече у шуми нашој нисмо ни посекли, јер нисмо имали с ким.

У манастиру Крушедолу 12/25. новембра 1914.

Георгије Бојанић,
јером. нам.
Хаџи Арсеније Јеремић
јеромонах
Софроние Живковић
јеромонах
Мирон Босак јерођакон

Анатолије Јанковић
архимандрит, настојатељ

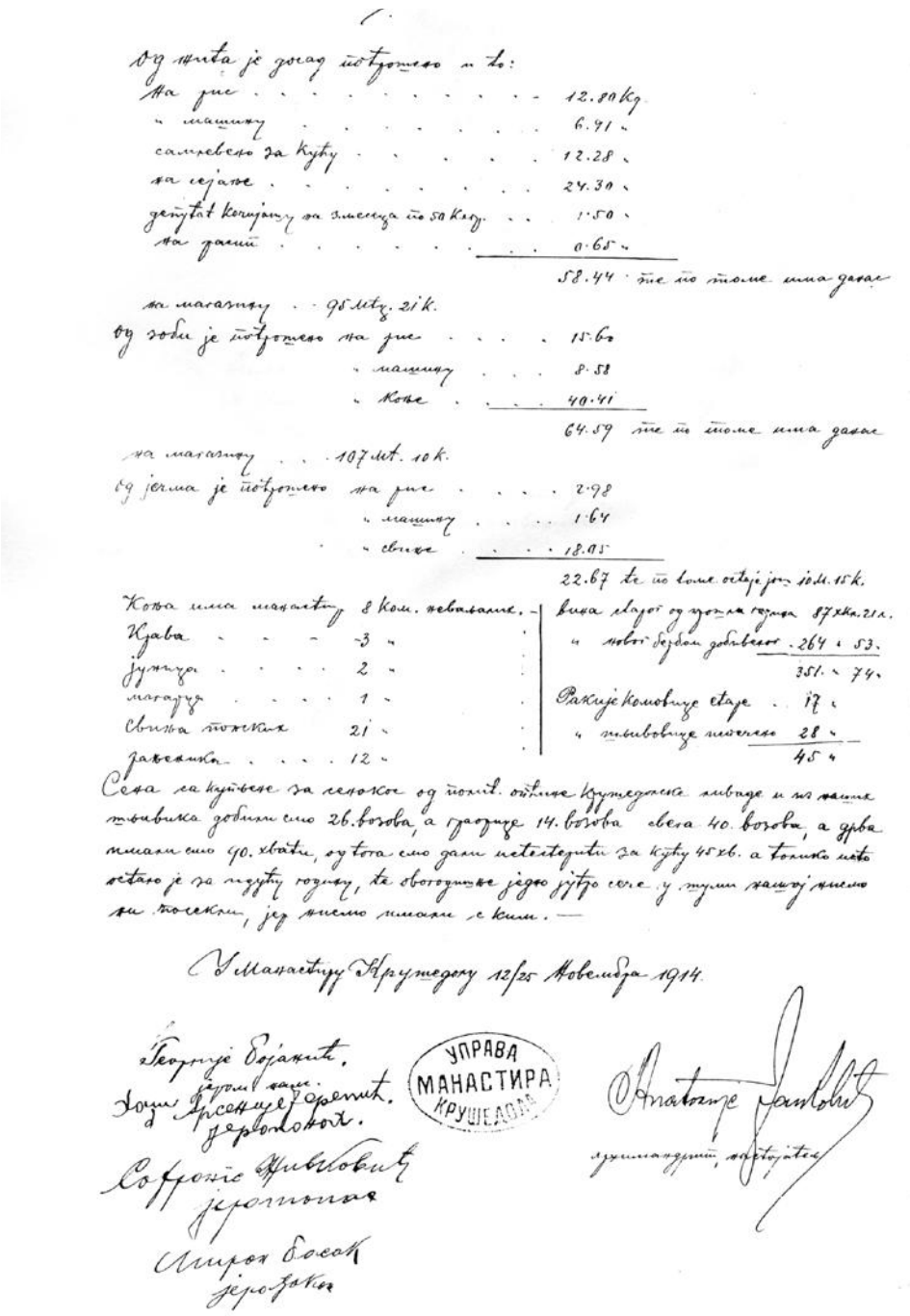

Од жита је досад пољопривредо и то:

На јесен	12.80 Kg
„ машину	6.71 „
сачуваво за кућу	12.28 „
на сејање	24.30 „
депутат кочијашу за зимница по 50 Kg.	1.50 „
на дашак	0.65 „
	58.44 што по томе има дати

на магазину 95 Mtz. 21 k.

Од зоби је пољопривредо на јесен 15.62
„ машину 8.58
„ Коње 40.41
64.59 што по томе има дати

на магазину 107 Mt. 10 k.

Од јечма је пољопривредо на јесен 2.98
„ машину 1.64
„ свиње 18.05
22.67 те по томе остаје још 10 M. 15 k.

Коња има магацину 8 Ком. невољаше.

Крава 3 „	Вина старог од прошле године 87 хл. 21 л.
јунчића 2 „	„ новог бербом добивеног 264 + 53.
магарца 1 „	351. „ 74.
Свиња пошених 21 „	Ракије Комовице старе 17 „
дивљака 12 „	„ шљивовице млађе 28 „
	45 „

Сена за куповање за чељаке од пошт. општине Крушедолске сливаде и по нашим њивицама добили смо 26. возова, а гајдуце 14. возова свега 40. возова, а дрва имали смо 40. хвати, од тога смо дали натеретити за кућу 45 хв. а толико нам остаје за наредну годину, да свегодишње једно једно сеоце у туђи хатар немамо да тосемо, јер немамо имати с чим. —

У Манастиру Крушедолу 12/25 Новембра 1914.

Георгије Бојанић,
Јован Арсенијевић, ерођак.
Серафим Живковић
јеромонах
Амфилохије Босак
јеродјакон

УПРАВА МАНАСТИРА КРУШЕДОЛА

Архимандрит, настојатељ

Последња страница извештаја о догађањима у манастиру Крушедолу 1914. године са потписима архимандрита и монаха

Duško M. Kovačević
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

KRUŠEDOL MONASTERY IN 1914,

RAID OF THE MONASTERY AND THE ARREST OF MONKS BY THE 32ND HUNGARIAN REGIMENT

SUMMARY

This paper publishes the report of Krušedol monastery's abbot, archimandrite Anatolij Janković, which the he sent on 12/25 November 1914 to the bishop of Pakrac Miron Nikolić, who, after the tragic death of the patriarch Lukijan Bogdanović, performed the duty of the administrator of the Karlovac metropolis. Archimandrite Anatolije writes in his report about everything that happened in the monastery from 1 August, 1914, i.e., from the beginning of the World War I when Krušedol monastery as well suffered repression from the authorities, i.e., from the army of the monarchy of Austria-Hungary, which first performed a raid, and then arrested the monastery's monks, charging them with directing "a spotlight towards Serbia" due to secret agreement. The Serbian monasteries on Mount Fruška Gora, although well within the monarchy, suffered an almost identical fate. They were charged with high treason, where Fenek Monastery suffered the most, its church being utterly destroyed.

УДК 271.222(497.11)-523.6-526.7(497.113)"1919"(093.2)

Мирослав Павловић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

О ПРЕНОСУ ДЕЛА МОШТИЈУ СВЕТОГ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА ИЗ МАНАСТИРА ШИШАТОВАЦ У ПАШТРОВИЋЕ 1919. ГОДИНЕ

Сажетак: Парохијална црква у Бечићима затражила је део моштију св. Стефана Штиљановића од братства манастира Шишатовца. Братство је надлежном епископу послало одговор на молбу, уз одговарајући записник са седнице Сабора манастирског братства од 26. јуна/9. јула 1919.

Кључне речи: манастир Шишатовац, свети Стефан Штиљановић.

Манастир Шишатовац подигнут је 1520. на темељима цркве Св. Николе покрај села Велика Ремета. У турским документима помиње се већ 1546, а у дефтерима из 1566/7. забележено је име манастира са тачном локацијом.[1] Доста рано, од 1545. када су пренете мошти Стефана Штиљановића, манастир се повезује са његовим култом. Штиљановић је рођен у Витовом Долу у Паштровићима, а преминуо у Барањи, у Шиклушу, и сахрањен на оближњем брду Ђунтиру око 1540. У историографији је остао забележен као ситни властелин, који се истакао у пограничним борбама са Турцима. Усмено предање доделило му је улогу народног заштитника, милосрдног, храброг и чести-

[1] Олга Зиројевић, *Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века*, Манастир Шишатовац, зборник радова, Београд 1989, 327–328; Иако се нешто разликује датовање, вид.: Emilij Laszowski, *Izvadci turskih isprava odnosećih se na fruškogorske manastire u Sriemu*, Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, Zagreb 1899, 43; о топониму Ремета: Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950, 8.

Манастир Шишатовац

тог, повезујући га са дељењем жита народу током неродних година.[2] У XVII веку манастир постаје значајно седиште српске писмености, када су забележени први преписи рукописних књига. То је и век честих визитација патријараха и митрополита, у циљу учвршћења култа светитеља. Тако манастир посећују патријарси Пајсије I 1631. и Максим 1666, београдски митрополит Пајсије 1680. Патријарх Пајсије I Јањевац у манастиру је написао повест о светом Стефану Штиљановићу. У XVIII веку манастир посећују Арсеније Црнојевић 1702, Мојсије Петровић 1726, Вићентије Јовановић 1733, Павле Ненадовић чак три пута и др.[3] О раширености култа св. Стефана сведочи и његово житије настало у манастиру али и један текст у *Даници* из 1868, непознатог аутора. У другој половини XVIII века, 1778, манастир добија монументалну барокну цркву, а нешто раније, 1741, Христофор Жефаровић по наруџбини Вука Исаковића израђује бакрорез са ликом св. Стефана Штиљановића. Исаковић је подигао и звоник исте године.[4] Успон просветно-духовне улоге манастира

[2] Мирко Тишма, *Култ Св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање*, Фрушкогорски манастири, зборник радова, Нови Сад 1990, 88–89; Радослав Павловић, *Култ Св. Стефана Штиљановића код Срба у Барањи и Славонији*, Манастир Шишатовац 334–335; Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 155–161; У манастирској трпезарији Арса Теодоровић је 1821. на позив Лукијана Мишицког насликао Стефана Штиљановића у тренутку док дели храну гладној сиротињи, вид.: Дејан Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 149.

[3] Мирослав Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, Манастир Шишатовац 345–353

[4] Динко Давидов, *Стилски преображај фрушкогорских манастира*, Манастир Шишатовац, 45–54; Војислав Матић, *Архитектура Фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 98. Осим Исаковића, и Монастерлије и Витковићи су били шишатовачки ктитори. Јован Монастерлија и Секула Витковић су овде и сахрањени: Димитрије Руварац, *Опис Фрушкогорских манастира 1753. год*, Сремски Карловци 1903, 131; Оливера Миановић Јовић, Петар Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1988, 90; Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905. год*, Сремски Карловци 1910, 179; Мирјана Лесек наводи да

Шишатовца нарочито је евидентан за време управе архимандрита Лукијана Мушицког. За његово име везује се оснивање библиотеке и изградња конака. Манастир су посетили или у њему боравили Вук Караџић, Павле Шафарик, епископ Платон Атанацковић.[5]

По завршетку Првог светског рата на челу манастира нашао се др Петроније Трбојевић,[6] богослов, правник и филозоф, за чијег управитељства је стигла молба из Бечића да им се, као завичајном месту светитељеву, уступи део светих моштију. На уступљену молбу надлежног епископа, братство манастира је, на основу документа (који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Президијал архидијецезе 1919/305, од 6/19. јуна 1919) дало следећи одговор:

Управа Манастира Шишатовца

Бр. 73 из 1919.

Ваше Високопреосвећенство!
Милостиви Архипастиру!

На високи позив Вашег Високопреосвећенства од 6/19. Јуна о.г. бр. 9 през. арх. из 1919. да управа овог манастира извести, да ли би овај манастир какову успомену од св. Стевана Штиљановића могао уступити за филијалну цркву св. Стевана Штиљановића у Бечићима, част ми је поднети следећи извештај:

Високи позив Вашег Високопреосвећенства саопћио сам са братством ове

је црква подигнута ктиторством вршачко-карансебешког епископа Викентија Поповића, а да је само смрт епископа и сликара спречила Теодора Крачуна да ослика цркву, вид.: Мирјана Лесек, *Уметничка баштина у Срему*, Нови Сад 2000, 364–365.

[5] Амфилохије Радовић, *Социјално-културно и просветно значење шишатовачког општежића*, Манастир Шишатовац, 60–61; Чедомир Денић, *Библиотека манастира Шишатовца, од Лукијана Мушицког до краја XIX века*, Манастир Шишатовац, 398

[6] Пре монашења Петар Трбојевић. Рођен је 13. фебруара 1876. у Госпићу. Отац Јова, мајка Ангелина, рођена Тесла, рођена сестра Николе Тесле. Замонашио се у манастиру Бездан марта 1907, затим три године био подбележник у Темишварској конзисторији, наредних десет година провео је у парохијској служби. Управитељ Шишатовца од 1919. до 1923, када одлази у Врдник. У Шишатовац се враћа 1925. и у њему остаје до смрти 1933. Вид.: Владислав Вулевић, *Братство манастира Шишатовца*, Манастир Шишатовац, 395–396.

св. обитељи, те смо закључили, да претходно обавимо преглед св. моћију. Овоме делу приступили смо са највећим страхопоштовањем. У среду 26. јуна (9. јула) о.г. после обављене вечерње обукли смо се у епитрахиљ и фелон нас тројица: ја, о. Арсеније (еклизиарх) и о. Неофит (намесник), те смо уз возглас: „Благословен Бог наш" окадили св. моћи, три пута пред њима метанисали и целивали их, те смо по том са највећим страхопоштовањем предузели преглед св. моћију. Дотле је остало братство појало канон Светитељу. Код прегледа установили смо, да св. моћи нису потпуне (комплетне), јер фале на ногама стопала. Осим тога установили смо, да мања цеваница од десне ноге (остранења, која се у листу налази), не стоји у контакту са осталим св. моћима. Та је честица дуга 40 цм., а имају на њој трагови од св. тела. По завршеном богослужењу опет смо са највећим страхопоштовањем и душевном потресеношћу три пута метанисали и целивали св. моћи.

Непосредно после тога држали смо братску седницу, те овопредметни братски закључак од 26. Јуна (9. јула) о. г. бр. 26. слободан сам у оверовљеном препису овде % приложити. Братство ове св. обитељи жели са највећом предусретљивошћу удовољити молби филијалне цркве у Бечићима (Паштровићи) родном селу Светитељеву. У томе настојању руководи нас братска љубав према српско-православној цркви црногорских крајева, а и поштовање и признање према племену Паштровића, из којега је наш Светитељ поникао. Надаље, надамо се, да ће народ онога краја ходочастећи на поклоњење св. моћима сазидавати се у св. православљу.

Будући да св. моћи и тако нису потпуне, а мања цеваница од десне ноге није у контакту са осталим св. моћима, то је братство тога уверења, да би св. честицу могло уступити цркви у Бечићима. То је св. честица дуга 40 цметара, а има на њој доста видљивих трагова од св. тела. Исто тако братство је вољно уступити истој цркви и епитрахиљ, који се у овдашњој ризници чува, а који је по предању начињен од кнежевског плашта Светитељева. Заиста, упада у очи, да је овај епитрахиљ сувише узан, а и материја, из које је скројен – златан брокат са црвеним основом – више наликује на плаштеве књажевске, него на материју црквених одежди.

Моћи Светитељеве почивају у велелепно окованом и украшеном кивоту пред иконом Светитељевом пред иконостасом. Овај је ћивот начињен и украшен 1760. г. за времена овдашњег архимандрита Вићентија Поповића. Међутим

оригинални дрвени ковчег, у којем су пренесене св. моћи из ђунтира овамо, те у којем су до 1760. г. почивале, налази се на кору овдашње цркве. То је ковчег од тврда дрвета дуг 175 цметара, широк 62 цм. и висок 45 цм. Споља је са три стране украшен слоновом кошћу и неком сивом материјом (као нека врста мозаика). Братство би било вољно уступити и овај ковчег. Међутим како је ковчег за малу честицу и сувише велик, могао би се из тога дрвета начинити један мали ћивот, кога би братство дало велелепно украсити. Трошак, који би износио 1000-2000 круна подмирило би братство – по дозволи Вашег Високопреосвећенства – из овогодишњег чистог прихода манастирског. Украшење тога малога ћивота замишља се овако: ћивот би споља био обложен кадифом и сребром окован. Имамо једно старо сребрено кандило, које већ није за употребу, па би се сребро за горњу цељ могло употребити. Изнутра би ћивот био испуњен меким јастучићима, а честица св. моћију почивала би на свили или кадифи, а била би као учвршћена у то. Са леве стране (унутра у ћивоту) била би метална лепо израђена и украшена икона Светитељева, а са десне стране Спаситељева. Епитрахиљ би био причвршћен на унутарњој страни поклопца од св. ћивота, па би – кад је ћивот отворен – био видљив народу и могао би бити целиван, а кад се затвори ћивот, онда би тај епитрахиљ покривао честицу св. моћију. Тај би ћивот као поклон дало ово братство цркви у Бечићима у знак братске љубави.

Завршујући овај извештај молим Ваше Високопреосвећенство за очински савет и поуку у овој ствари, а братство ове св. обитељи прими ће тај савет и ту поуку са синовском оданошћу, љубављу и захвалношћу.

Целивајући св. архијерејску десницу Вашег Високопреосвећенства јесам

У Манастиру Шишатовцу 27. Јуна (10. јула) 1919. г.

Најпонизнији и најоданији
Др. Петроније Трбојевић
патр. протосинђел, управ. манастира

Извод

Из XI-те седнице Сабора Братства Манастира Шишатовца
Држане дана 26. јуна (9. јула), 1919. Год.
п.п.
Бр. 26. зап.

Преосвећени г. Епископ темишварски Георгије,[7] администратор православне архиеп. карловачке и митрополије српске под бр.9./през. арх. ех 1919. саопштава: да се туторство православне филијалне цркве св. Стефана Штиљановића у Бечићима (Паштровићима) обратило на преосвеђ. г. епископа Георгија с молбом, да им се из манастира Шишатовца даде честица св. моћи или нешто од других реликвија споменутога Светитеља за речену цркву у месту рођења Светитељева у Паштровићима. Тим поводом позива г. епископ управу овог манастира да извести, шта би од Светитеља Стефана Штиљановића могла за поменуту цркву уступити, да би тада, у колико би се радило о преносу св. моштију могао најпре св. Архијерејски Синод установити литургијски обредни поступак за пренос св. моћију Светитељевих –

Решено је:

Из братске љубави према црногорској цркви и из поштовања према племену Паштровића, из којега је Светитељ поникао, а у нади, да ће тиме распламтити религиозни осећај и поштовање према Светитељу, те да ће народ онога краја у великим гомилама ходочастећи на поклонење св. моћима сазидавати се у св. православљу и поштовању моћију Светитељевих, Братство манастира Шишатовца вољно је уступити за св. цркву у Бечићима једну честицу св. моћију св. Стевана Штиљановића (цеваницу од десне ноге) и један епитрахиљ који је по предању начињен кнежевског плашта Светитељева. Како

[7] Др Георгије Летић (1872–1935), рођен је у Старом Бечеју, завршио је Богословију у Карловцима и Черновцима, рукоположен је за епископа темишварског 1903. Био је професор Карловачке богословије, затим администратор Карловачке митрополије од 1918, као и Горњокарловачке и Бачке епископије. Био је члан комисије за израду Устава цркве и члан Средишњег архијерејског сабора. У ово време један од најистакнутијих архијереја Српске православне цркве. Вид.: Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996, 120–122.

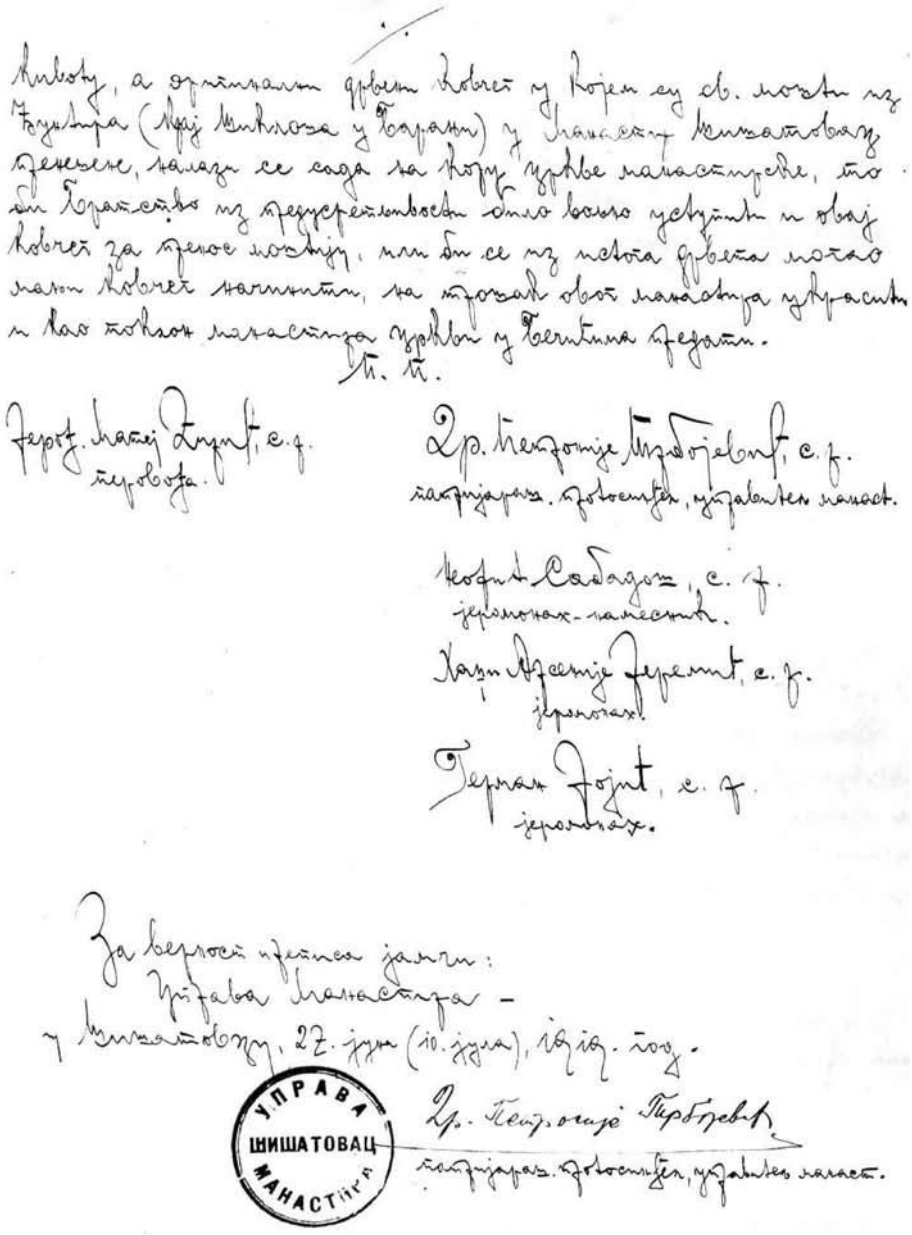

Последња страница одговора братства манастира Шишатовац надлежном епископу са потписима монаха

моћи Светитељеве почивају сада у посебно украшеном кивоту, а оригинални дрвени ковчег у којем су св. моћи из Ђунтира (крај Шиклоша у Барањи) у Манастир Шишатовац пренешене, налази се сада на кору цркве манастирске, то би братство из предусретљивости било вољно уступити и овај ковчег за пренос моштију, на трошак овог манастира украсити и као поклон манастира цркви у Бечићима предати.

п.п.

Јером. Матеј Ћирић, с.р.[8]

Др. Петроније Трбојевић, с.р.
Перовођапатријарш. протосинђел,
управитељ манаст.

Неофит Сабадош, с.р.[9]
јеромонах-намесник

Хаџи Арсеније Јеремић, с.р.[10]
јеромонах

Герман Јојић[11]
јеромонах

За верност преписа јамчи
Управа Манастира –
У Шишатовцу, 22. јуна (10. јула), 1919. год.

Др. Петроније Трбојевић
патријарш. протосинђел, управитељ манаст.

[8] Дошао у Шишатовац 1919. из Велике Ремете, а крајем исте године отишао у Кувеждин. Вид.: Владислав Вулевић, *Братство манастира Шишатовца*, Манастир Шишатовац, 396.

[9] У Шишатовац је дошао 1913. из Вемена, где је био парохијски администратор. Од 1917. до 1919. био је привремени управитељ манастира. Исто, 394.

[10] Рођен је 1864. у Банату, замонашио се 1886. у Крушедолу, а у Шишатовац дошао 1889. Убрзо је постављен за администратора парохије у Манђелосу, одакле је 1893. прешао у Фенек, а затим отишао у хаџилук. У Шишатовац се вратио 1919, али у њему није остао ни годину дана. Исто, 392.

[11] Рођен је 1886. у Молу. У Шишатовац је дошао 1909. као искушеник, а замонашен је 1911. Интерниран је 1914, а враћен 1915. Шишатовац је напустио 1919, вратио се тек 1931. Исто.

Miroslav Pavlović
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

ON TRANSPORT OF A PART OF ST. STEFAN ŠTILJANOVIĆ'S HOLY RELICS FROM ŠIŠATOVAC MONASTERY TO PAŠTROVIĆI IN 1919

SUMMARY

Šišatovac monastery was founded in 1520. Since the relics of St. Stefan Štiljanović were brought to the monastery in 1545, it became the seat of the aforementioned saint's cult. From the seventeenth century the Serbian patriarchs visit the monastery frequently, encouraging the cult's establishment. A new church was built in the eighteenth century. Among other donators were prominent Serbian families Isaković, Monasterlija, Vuković. In the nineteenth century, Vuk Karadžić stayed in the monastery, as well as Lukijan Mušicki as the abbot of the monastery. After World War I, during Petronije Trbojević's administration, in 1919, the church in Bečići asked to be given a part of the saint's holy relics, as Bečići was the place where the saint was born. This paper presents the reply of the monastery's fraternity to the bishop in charge, together with the appropriate record of the fraternity Assembly meeting.

УДК 271.222(497.11)-523.6-526(497.113)"1896"(093.2)

Ненад Нинковић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ИНВЕНТАР МАНАСТИРА ВЕЛИКА РЕМЕТА ИЗ 1896. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је објављен инвентар манастира Велика Ремета из 1896, настао приликом смене манастирског настојатеља, када је по личној жељи пензионисан дотадашњи архимандрит Евлогије Кузмановић, а на чело дошао нови настојатељ, јеромонах Серафим Винчић. Том приликом је пописана целокупна манастирска покретна и непокретна имовина, и види се да се манастир налази у лошем стању. Смену на челу манастирске управе је спровео протосинђел Лукијан Богдановић. У предговору документа изложена је кратка историја манастира.

Кључне речи: Велика Ремета, архимандрит Евлогије Кузмановић, јеромонах Серафим Винчић.

Манастир Велика Ремета, по досадашњим истраживањима, основан је крајем XV или на самом почетку XVI века,[1] а посвећен је светом

[1] У старијој литератури се често наводи да је Велика Ремета најстарији српски манастир у Фрушкој гори и да је постојао још у доба светог Саве. Овај податак о постојању манастира, међутим, нема потврде у историјским изворима. Поједини аутори су чак сматрали да је његов ктитор био „Леонтије епарх Илирически" али „невједомо у које време". О овоме: Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка*, Сремски Карловци 1910, 177; Василије Константиновић, *Благо Срема*, Нови Сад 1893, 95; Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, Сремски Карловци 1903, 314. Међутим, поменути Леонтије није подигао цркву манастира Велике Ремете, већ цркву посвећену светом Димитрију у Сирмијуму, по коме је град Сремска Митровица касније добио име. О овоме: Александар Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Сремски Карловци 1937, 38. Сама реч ремета је словенског порекла и као топоним се јавља на више места у Срему. Године 1445. у Срему су забележене две Ремете, Feyerremthe и Remethe, о овоме: Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/37*, Београд 1950, 8, 117, 122.

Манастир Велика Ремета

Димитрију.[2] Најранији писани помен потиче из 1541. из једног фермана султана Сулејмана Законодавца (1521−1566)[3], којим је регулисан однос између спахија и манастира. У наредном периоду постоји више података за манастир и његов економски живот.[4] Осликан је највероватније 1568, а оно што је веома занимљиво јесте то да је био осликан и споља, што није чест случај у Српској православној цркви.[5] Током XVII века у турским судским исправама манастир је поменут

[2] Војислав Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 149.

[3] У овом помену у немачком преводу из 1772. стоји „...der Mönche des Klosters Remete...", тако да није најјасније о ком манастиру је реч, Великој Ремети, Малој Ремети или Шишатовцу (који се такође јавља под именом Ремета), али се претпоставља да је реч о Великој Ремети. Први пут се под именом Велика Ремета манастир јавља у турском документу из 1562 (у немачком преводу из 1772. „...den Mönchen von Gross Remete..."). О овоме: Emilij Laszowski, *Izvadci turskih ispravaodnosećih se na fruškogorske manastire u Sriemu*, Vjestnik Kr. hrvatsko -slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, Zagreb 1899, 42−43.

[4] Познато је више монаха који су ишли у Русију и тамо скупљали милостињу за манастир. Средином XVII манастир је продавао и куповао винограде и ливаде. О овоме више: Оливера Милановић-Јовић, Петар Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1988, 35.

[5] А. Манојловић, *Нав. дело*, 39.

преко 50 пута.[6] По потписивању Карловачког мира 1699. манастир се нашао у делу Срема који је дошао под власт Хабзбуршке монархије. Већ из 1702. постоје подаци о манастиру које је оставио опат Бонини, а по којима се види да је манастир поседовао 206 јутара ораница, винограда и ливада.[7] Он доноси податак да монаси тврде да поседују турске тапије на манастирски посед, али их њему нису показали. У исто време аустријски коморски подаци наводе да је манастир имао посед од 680 јутара обрађене и необрађене земље.[8] О тадашњем угледу манастира говори податак да је митрополит Стефан Метохијац 1709. сахрањен у њему. У аустро-турском рату манастир је 1716. страдао, али је већ двадесетих година XVIII века почела његова обнова, коју је пратила архитектонска барокизација. Митрополит Вићентије Поповић Хаџи-Лавић (1713–1725) подигао је са северне стране три манастирске ћелије, две кухиње и подрум испод њих 1722. Остале ћелије су подигнуте у два наврата 1723/24. и 1732. Браћа Андреја и Јаков Андрејевић[9] ктиторисали су градњу звоника (највиши од свих звоника фрушкогорских манастира, висок је 38,60 m), која је извршена у периоду 1733–1735.[10] На првом спрату звоника налази се капела св. Јована Претече.[11]

---

[6] В. Матић, *Нав. дело*, 150.

[7] М. Јачов, *Срем на прелому векова (XVII–XVIII)*, Београд 1990, 81.

[8] Душко М. Ковачевић, *Манастир Велика Ремета у XVIII веку*, Споменица Историјског архива „Срем", 5, Сремска Митровица 2006, 64.

[9] По породичном предању породица Андрејевић се населила у Великој сеоби у Будим и Сентандреју. Већ 1707. у Сремским Карловцима се помиње богати „господар" Петар Андрејевић, који је касније био ктитор у више цркава. Из ове породице су потекла и браћа Андреја (око 1696–1772) и Јаков († 1772). Браћа се 1731. помињу као закупци поште у Петроварадину и у Бешки, а Андреја је 1734. за наредних петнаест година постао управитељ Карловачког властелинства, чију је продају католичкој цркви успео да спречи. Активно је учествовао у политичком животу српског народа. Помагао је финансијски патријарха Арсенија IV. Браћа се 1747. помињу као закупци већих делова пустара Јарковци, Сасе, ада Јамена и Пазова, које су користили при трговини стоком. У добрим односима су били и са митрополитом Павлом Ненадовићем. Браћа су имовину поделила 1762, а следеће године Андреја добија угарско племство. Андреја и Јаков су умрли 1772, Андреја је сахрањен у припрати цркве манастира Велике Ремете, а Јаков при Горњој цркви у Сремским Карловцима. О овоме: Војислав Матић, *Звоник манастира Велике Ремете и његови ктитори*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, број 14, Нови Сад 1978, 311–321; Коста Петровић, *Стари Карловчани: Андрејевићи*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књига XIII, свеске 3–4, Нови Сад 1940, 364–377.

[10] Звоник Велике Ремете и звоник манастира Крушедола имали су пресудан утицај на градњу звоника у Срему током XVIII века. О овоме: В. Матић, *Звоник*, 299.

[11] Поред њих двојице и митрополита Вићентија Поповића Хаџи-Лавића као ктитори се помињу: Лазар и Михајло Вукадиновић са синовима Георгијем и Марјаном (кубе), Димитрије

Ново кубе је подигнуто 1746. Иако је катедрална црква добила барокне елементе, сама грађевина је знатно старија и стилски показује везу са моравском градитељском школом.[12] После Београдског мира 1739. у Великој Ремети су се настанили калуђери из манастира Раковице, а у време Кочине крајине 1788. калуђери из манастира Вољавче.[13] Средином XIX века у више наврата је забележено да је црква у трошном стању. Радови на поправци иконостаса су извођени 1850, а цео манастир је обновљен 1901. У Другом светском рату манастир је знатно оштећен.[14] Први заштитно-конзерваторски радови урађени су 1959.[15] Данас је манастир у потпуности обновљен.

Манастирски посед је више пута пописиван. Од времена када је дошао под власт Хабзбуршке монархије први пут о његовом поседу сазнајемо нешто од опата Бонинија. Потврда на манастирски посед издата је 1722. од стране цара Карла VI. Доста података о манастиру је забележено 1753. када је по наредби митрополита Павла Ненадовића (1749–1768) извршена визитација фрушкогорских манастира.[16] Пажња за манастирски посед је била повећана у другој половини XIX века. У том смислу у августу 1896. Архидијецезални административни одбор под председништвом патријарха Георгија је издао више наредби које су се тицале манастирских економија.[17] Архив САНУ у Сремским Карловцима поседује више инвентара фрушкогорских манастира из 1896. Занимљиво је да је за манастир Велику Ремету те године састављено два инвентара. Један је састављен из истог разлога као и инве-нтари за остале манастире, ради контроле манастирске економије. Други, коме је пажња посвећена у овом раду, састављен је неколико месеци раније, а повод је био смена на ме-

Ползовић и Ст. Марковић, Новосађани (часна трпеза), др Максим Николић Мишковић (иконостас 1850), Никола Кесић (трон Матере Божије), Марко Прокопљевић (Капела Убавац), о овоме: М. Косовац, *Нав. дело*, 177–178.

[12] В. Матић, *Архитектура*, 156.

[13] О. Милановић-Јовић, П. Момировић, *Нав.дело*, 35–38.

[14] В. Матић, *Архитектура*, 151–154.

[15] Исто, 154, 163.

[16] О овоме: Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци 1903.

[17] Тако се одлуком од 26. августа (7. септембра) бр. А. О. 753/499 захтевало вођење благајничких дневника, куповина гвоздених каса са три браве итд.; због свега тога важно је било забележити тренутно економско стање манастира. О овоме: *Српски Сион*, 37, Сремски Карловци 1896, 612.

сту манастирског настојатеља. По решењу Архидијецезалне конзисторије од 11. (23) априла 1896. којом је председавао патријарх Георгије Бранковић прихваћена је оставка дотадашњег настојатеља архимандрита Евлогија Кузмановића.[18] На лични захтев је пензионисан и одређена му је пензија од 600 форинти која се имала исплаћивати из манастирске благајне у месечним ратама[19], а добио је и дозволу да станује изван манастира. Управа манастира је привремено препуштена јеромонаху Серафиму[20] Винчићу.[21] Смену на месту манастирског настојатеља је обавио и о томе поднео извештај протосинђел Лукијан Богдановић, будући патријарх.[22] Инвентар манастира Велика Ремета налази се у у фонду Инвентари и допуне инвентара црквених општина и манастира 1837, 1874, 1877, 1883, 1889–1896. Архива САНУ у Сремским Карловцима. Постоје

Инвентар
1896. год.

Факсимил Насловне стране Инвентара из 1896. са печатом

[18] Евлогије Кузмановић је био великореметски игуман два пута. Као игуман се помиње 1875. и на том положају је остао до 1885, када је на чело манастира дошао јеромонах Георгије Курјак. По смрти Георгија опет се нашао на челу манастира, мада није искључено да је краће време пре њега на том месту био јеромонах Серафим Винчић. Архимандрит Евлогије је управљао манастиром до 1896. О овоме: *Глас истине*, бр. 4, Нови Сад 1889, 63.

[19] *Српски Сион*, бр. 38, Сремски Карловци 1896, 638; Са исплатом је изгледа било проблема, па је Архидијецезална конзисторија на својој седници од 4/17. октобра 1901. опомињала манастирску управу да заостало дуговање исплати бившем манастирском настојатељу. О овоме: *Српски Сион*, 44, Сремски Карловци 1901, 740.

[20] Серафим Винчић је рођен 1850 у Моловину. Замонашио се 1878. у манастиру Јаску. По пензионисању архимандрита Евлогија 1896. постао је настојатељ манастира. На том месту се задржао до 1902. када га је заменио крушедолски архимандрит Анатолије Јанковић. За време његове управе извршена је обнова манастира. Д. Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијецезе Сремско-карловачке за годину 1900*, Нови Сад 1900, 34.

[21] *Српски Сион*, бр. 18, Сремски Карловци 1896, 303–304.

[22] *Српски Сион*, бр. 25, Сремски Карловци 1896, 414.

два идентична примерка писана на квалитетној хартији, димензија 34x21 cm. Сваки примерак је написан на двадесет страна, а сам текст инвентара је написан на петнаест страна. Текст инвентара гласи:

Инвентар

покретног и непокретнога иметка Манастира Велике Ремете, састављен дана 25. Априла 1896. год. усљед решења Архидијец. Конзисторије од 11/23 Априла К. бр. 271/234 ex 1896 о мировини и разрешења од управе архимандрита Евлогија Кузмановића, и привремено поверење исте јеромонаху Серафиму Винчићу.

Непокретности.

1. **Црква**: сазидана од тврдог материјала из доба и времена непознатога, у Олтару престол од црвенога мермера. Кубета нема. Покривена је шиндром која се налази у трошноме[23] стању: висока је 5. дугачка 15 ½ а широка 5 метара. − Звоник нуз цркву сазидан године 1735. ктитором из Бешке Андријом Андрејевић и браћом му од тврдога материјала кои се добро одржао но је споља, особито са северне и западне стране јако оштећен, на њему има 14. прозорски рупа − но без затвора (:шалукни:) на истоме има једно звоно тешко 9. а друго 6. старих центи − и једно звоно разбијено (:не употребљиво:) тешко 3. старе центе. Црква је посвећена заштити светоме велико-мученику Димитрија.

У звонику налази се капела посвећена рођењу Св. Јована претече и Крститеља. У истој се налази престол (:часна трапеза:) зидана.

2. **Манастирска** зграда (:ћелије:) сазидана је у виду квадратном (:□) од ме-

[23] Поред саме кровне конструкције цркве у трошном стању се налазио и звоник па је интервенција постала нужна. Године 1898. манастирска управа је расписала лицитацију за зидарске, дрводељске, столарске и лимарске радове, који су по предрачуну износили 2.275 фор. О овоме: В. Матић, *Звоник*, 306. Обнова манастира је завршена 1901. за време управе манастиром јеромонаха Серафима Винчића, о овоме: Стева В. Поповић, *Освећење обновљеног храма светитеља О. Николе Манастира Гргетега*, Српски Сион, 26, Сремски Карловци 1901, 441; Манастир је те године проширио и свој земљишни посед куповином нешто преко 8 јутара земље од гимназијских фондова у Сремским Карловцима, о овоме: *Српски Сион*, 43, Сремски Карловци 1901, 724.

шовитога материјала из времена непознатог, стања је врло трошног и управо бедног и опасног осим крова, кои је у добром стању.

3. **Штала** дугачка 30. широка 6 ½ и висока 3. метера, зидана је од мешовитог материјала, стања је врло трошног осим крова кои је у добром стању.

4. **једна кућа** за чељад: дугачка 10. широка 6. а висока 3. метера. Зидана од мешовитог материјала црепом покривена са три прозора и малим подрумом − а све то у трошном стању.

5. **Свињац** мешовитим материјалом зидан 8. метара дугачак а широк 5. висок пак 175 центиметара. црепом покривен но све трошнога стања.

6. **Котобања** подигнута на зидани ступаци, покривена старом и трошном (шиндром) рајницом, преко које је још са папиром превучена дугачка је 18 ½. а широка 4. метера.

7. **воденица „Банковци"** са две зграде и два камена (:два кола:) црепом покривена но све у најтрошнијем стању.[24]

8. **По катастралном посједовном листу** од 26. децембра 1894. год бр: 164.

Ораница	153	јутра и	1509
Ливаде	13	–„–	500
Шуме	194	–„–	1344
Пашњака	96	–„–	1218
Врта и воћњака	17	–„–	1057
неплодног земљишта	3	–„–	177
Укупно	479.	јутара	1005

но од шуме и пашњака за последње две године повађено је и претворено у ораницу 8−10 јутара а купљено је 3. јутра 684.

9. **„Убавац"** тоје на осве ћеноме месту и на извору лепе воде подигнуто и од тврдог материјала сазидано ктитором Прокопијевићем[25] у четворокуту тако

[24] И приликом визитације манастира 1753. забележено је да манастиру припада ова воденица, која се налази на „грунту мон. Гргетега", о овоме: Д. Руварац, *Нав. дело*, 339−340.

[25] На извору Убавац је дрвену капелу подигао Марко Прокопљевић из села Петровчића у Срему из захвалности што му је син оздравио пијући воду са овог извора. Он је 1774. у договору са братством манастира подигао капелу (у литератури и изворима се среће и под називом чардак) о којој је његова породица бринула све до 1856. Те године су капелу обновили патријарх Јосиф Рајачић и тадашњи архимандрит крушедолски, а будући епископ пакрачки Никанор Грујић. Била је омиљено место митрополита Стефана Стратимировића. О овоме: Василије Константиновић, *Благо Срема*, Нови Сад 1893, 95−98. По другом податку капелу је подигао Марко Прокопљевић јер му је умивање на Убавцу вратило вид. О овоме: М. Косовац,

звани „Чардак” − Насљедници Прокопијевића ту своју задужбину напустили су − те се „Убавац” сада налази у најшалостнијем стању.

Покретности.

Број текући	Број Комада	Предмет	у каквом је стању	Опаска
		Цркви.		
1	1	на престолу: Чаршав около зелене ројте	трошном	
2	1	(Чаршав − Н. Н.) од црвеног тафота	–„–	
3	1	(Чаршав од − Н. Н.) бела платна	средњем	
4	1	сребрн ћивот за свету тајну	добром	
5	1	крст сребрн позлаћен	–„–	
6	2	–„– –„– –„–	трошном	
7	1	(крст − Н. Н.) дрвен са седефом шаран	средњем	
8	1	Еванђелије већега формата	–„–	у години 1715 сребром оковано
9	1	–„– мањега –„–	–„–	сребром оковано и позлаћено
10	2	свећњака дрвена позлаћена	лошем	
11	1	–„– од жутога туча	средњем	
12	1	кутија од олова за св. миро	добром	
13	2	чаше за свеће	–„–	
14	1	антимнис са свиленим простирач.	–„–	

Нав. дело, 178.

15	2	Служебник	средњем	
16	1	дополнителни Требник	добром	прилог игумана М. Чокешина − Германа
17	1	парохијалник од фирмилијана	–„–	
18	1	Типик на великом колу	–„–	
19	1	орман са фиоком	лошем	
20	1	Кадионица од метала	добром	
21	1	тавица за ватру	лошем	
22	1	мали асталчић жутом бојом офарбан	добром	
23	1	умиваоница од црвена мермера	–„–	
24	1	мало звонце	–„–	
25	1	ибрик бакарни за воду	–„–	
26	1	Ибрик сребрн мали за „топлоту“	добром	
27	2	налоња	–„–	
28	2	чаршава свилена	трошном	на проско-мидији
29	2	–„– од српског платна	–„–	
30	1	„проскомидија” печатана	добром	
31	1	путир сребрн позлаћен	–„–	
32	1	дискос сребрн	–„–	
33	1	звездица сребрна позлаћена	–„–	
34	1	копље са сребрним држком	–„–	
35	1	губа и 1. сребрна кашика	–„–	
36	2	убруса	–„–	
37	1	наворњак од цине	–„–	
38	4	пешкира	–„–	
39	1	дарци свилени	–„–	
40	1	завеса од кредитора	–„–	

41	25	целиваћих икона на дрвету	лошем	од коих има за не-употребу
42	2	фелона свилена	–„–	
43	2	епитрахиља –„–	–„–	
44	3	стихара од срп: платна	–„–	
45	1	стари орман	–„–	
46	1	Читуља Братска и Ктиторска	–„–	
47	2	венце за венчање	–„–	
48	1	пјетохљебница сребрна	добром	
49	1	темпло	–„–	обновљено 1850. год.
50	1	трон мајке божије	–„–	
51	1	стол архијерејски	лошем	
52	4	певнице са више нужних књига	–„–	
53	1	жезл настојатељски	–„–	
54	2	стаклена полијељеја	–„–	
55	26	столова	лошем	
56	5	кандила сребрни	–„–	
57	2	–„– од метала	–„–	од којих је једно ново
58	1	крст с чоеним дрветом сребр. окован	–„–	у ћивоту
59	1	икона богоматере аромата	–„–	и (у ћивоту – Н. Н.)
60	1	панагијар окован сребром	–„–	–„–
61	1	сребрна кутија са са: моштима	добром	–„–
62	5	светих разни мошти	–„–	–„–
63	2	чаршава свилена стара	лошем	–„–
64	1	–„– од срп: платна на налоњ	добром	
65	1	мазалица сребрна	–„–	
66	1	штипка за полијелеј	–„–	

67	1	мали асталчић	–„–	
68	4	гвоздена свећњака	лошем	
69	3	барјака свилена	–„–	од којих је један нов из год 1882. г.
70	1	крстионица од бакра	добром	
71	1	дрвени црни крст	–„–	за погребавање
		У Хранилници		
1	4	путира сребрна и позлаћена	трошном	без оправке неупотребљива
2	4	кашике за причешћивање сребрне	добром	
3	4	дискоса сребрна	–„–	
4	2	звездице	–„–	
5	1	кадионица сребрна	трошном	
6	2	кандила од метала	–„–	од коих је једно од жута блеха
7	1	крст напрсни од сребра с аметал. ланцом	добром	
8	1	панагијар сребрн позлаћен	–„–	
9	1	кашика од седефа	трошном	поломљена
10	1	дрвени позлаћен полијелеј	–„–	
11	1	„Красовуља” од цина од год: 1774. (:са М. Р.:)	добром	
12	2	печата на бакру	добром	

13	2	модела –„– –„–	–„–	икона Спаситеља и Св, Димитрије
14	1	дрвени крст не окован	–„–	
15	2	Чирака (:лампиони:) за свеће	–„–	
16	1	Сандуче (:ћивот:) од дрвета	–„–	са седефом шарано
17	1	барјак војнички из времена Карла VI	лошем	
18	2	грамате од Марије Терезије	добром	
19	1	–„– –„– Карла VI	–„–	
20	2	сабље старе	трошном	
21	1	орман офарбан	лошем	
22	16	дарци	лошем	од којих има 6. Ком. у добром стању
23	1	парамол од бела атлаза	–„–	
24	3	плаштанице на платну	добром	
25	1	надбедреник	–„–	
26	4	чаршава на кивот	лошем	од којих је један у добром стању
27	3	–„– –„– налоњу	добром	
28	5	разне боје завеса	лошем	
29	5	стихира од срп: платна	–„–	
30	12	фелона разне боје од свиле и полу свиле	–„–	од којих су 3. у добром стању
31	1	омофор од жуте свиле	–„–	
32	2	орара	–„–	

33	7	стихира ђаконска	–„–	
34	8	епитрахиља разне боје	–„–	од којих има у добром стању 3. ком.
35	18	наруквица –„– –„–	–„–	од којих су у стању добром 6. ком
36	10	појасева –„– –„–	–„–	
37	2	нојева јајета	добром	
38	2	штелажа за и са књигама	–„–	
39	2	стара сандука	трошном	
40	1	клобук војнички из новијег доба	лошем	
		У Трпезарији		
1	2	Астала	добром	
2	1	Икона Богоматере на платну	–„–	
3	1	–„– св. Димитрије –„–	–„–	
4	1	–„– Мојсеја пророка	лошем	
5		–„– рођење Св. Јована на дрвету	–„–	
6	1	Слика на платну Патријарха Шакабенда [26]	–„–	
7	1	–„– (слика – Н. Н.) –„– Митропол. Стратимировић[27]	–„–	
8	1	–„– –„– –„– и Видака[28]	–„–	
9	1	–„– –„– –„– и Путника[29]	–„–	

[26] Патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента (1725–1748).
[27] Митрополит Стефан Стратимировић (1790–1836).
[28] Митрополит Виђентије Јовановић Видак (1774–1780).
[29] Митрополит Мојсије Путник (1781–1790).

10		Столица прости офарбани	–„–	
11	1	Орман у зиду	добром	
12	1	Лампа обична	–„–	
13	1	Земљана фуруна	лошем	
14	3	Чаршава	–„–	од којих је један читав
15	22	Салвета	добром	
16	11	Кашика за јело	–„–	
17	3	–„– сипаћи	–„–	
18	10	ножева	лошем	
19	36	виљушака	–„–	
20	1	Карафиндл	–„–	
21	12	Кашика за кафу (:Кафелефли:)	добром	
22	36	Тањира порцелански	–„–	
23	11	подметача стаклени	лошем	
24	5	сланика	добром	
25	16	шољица за црну кафу	–„–	
26	20	тацни за мале шоље	–„–	
27	1	шећерница од стакла без заклопца	–„–	
28	1	тацни (:послужавника)	–„–	
29	1	бакарни котлић за есцајх	лошем	
30	27	вински чаша разне величине обични	добром	
31	19	флаша ординарни за астал	–„–	
32	2	чаша велики са држком	–„–	
		У Сали		
1	1	Икона Богоматере на платну	добром	однешена на изложбу у Пешту[30]

[30] Изложба која је организована у Будимпешти, поводом хиљадугодишњице досељења Мађара у Панонију.

2	2	Слике царско-краљевске породице	–„–	на папиру
3	2	–„– (Слика − Н. Н.) Рудолф и Стефанија[31]	–„–	на платну
4	1	–„– (Слика − Н. Н.) Патријарха Германа[32]	–„–	–„–
5	1	–„– (Слика − Н. Н.) Архимандрита Авакумовића	–„–	–„–
6	1	–„– (Слика − Н. Н.) Андрије Андрејевића Ктитора	–„–	–„–
7	1	–„– (Слика − Н. Н.) Петра Великога	–„–	–„–
8	1	висећа лампа	–„–	
9	2	астала	–„–	
10	1	орман у зиду	лошем	
11	4	дрвене плетене столице	–„–	
12	1	гвоздена фуруна	добром	
		У I-вој Соби до Сале.		
1	1	Икона „Тајне вечере” на платну	добром	
2	1	–„– полагање Христово у Гроб	–„–	
3	2	изображена руска црква на папиру	лошем	
4	1	астал	–„–	
5	1	канабе	трошном	
6	1	кревет чамов офарбан	лошем	
7	1	сламњача	–„–	
8	1	земљана фуруна	–„–	
9	1	модрац и чаршав простирач	–„–	
10	1	јорган са чаршавом	–„–	
11	3	јастука	–„–	
12	1	Копертух	–„–	

[31] Рудолф, једини син Франца Јозефа, извршио је самоубиство.
[32] Патријарх Герман Анђелић (1882−1888).

13	2	Сламне столице	лошем	
		У II-гој Соби до Сале		
1	1	астал	трошан	
2	1	канабе	–„–	
3	2	сламне столице	лошем	
4	1	кревет политиран	добром	
5	1	модрац и федер-модрац са чаршавом	–„–	
6	1	јорган са чаршавом	–„–	
7	3	јастука	трошном	
8	1	Копертух	добром	
9	1	Орман за умивање (:вашкастен)	лошем	бојадисан
10	1	лавор мали порцелански	–„–	
11	1	бокал земљани	добром	
12	1	Икона Христова на платну	лошем	
13	1	–„– Богоматере –„–	–„–	
14	1	Слика Патријарха Маширевића[33]	–„–	на папиру
15	1	–„– Епископа Ник. Грујића[34]	–„–	–„–
16	1	–„– –„– Арсен: Стојковића[35]	–„–	–„–
17	1	Огледало у политир: раму	–„–	средње величине
		У III-ћој Соби као гостионица		
1	2	Стара кревета бојадисана	лошем	
2	2	Сламњаче	добром	
3	2	јоргана	лошем	
4	3	јастука	–„–	

[33] Патријарх Самуило Маширевић (1864−1870).
[34] Епископ пакрачки Никанор Грујић (1864−1887).
[35] Епископ будимски Арсеније Стојковић (1853−1892).

5	1	астал бојадисан	–„–	
6	1	орман са три фиоке	–„–	
7	1	Канабе кожно	трошном	
8	1	гвоздена фуруна	добром	
9	1	лавор мали и 2 просте пљуваонице	лошем	
		У Ћачкој соби		
1	2	Стара кревета бојадисана	трошном	
2	2	сламарице	добром	
3	1	астал мали	трошном	
4	1	гвоздена фуруна	добром	
5	1	столица дрвена	лошем	
6	4	јастука	–„–	
7	2	чаршава (простирача)	–„–	
8	4	ћебета (покривача)	–„–	
9	1	Икона Св. Арханг. Михаил на папиру	–„–	
10	3	Иконе на дрвету разни светаца	–„–	
		У Шпајзу		
1	1	оранија од два акова бакарна	лошем	
2	1	бакарни котао од 1. акова	добром	
3	1	капак од казана	–„–	
4	1	канта за петролеум блехана	–„–	
		У Кујни		
1	1	штедњак зидан	лошем	
2	1	Креденац (ормар) бојадисан	трошном	
3	4	астала	–„–	
4	2	столице дрвене	лошем	
5	1	Чабар за воду	добром	
6	1	канта блехана за воду	–„–	

7	1	–„– за млеко	лошем	
8	1	аван од жута туча	добром	
9	1	висећи сат на зиду	–„–	
10	1	жрнало за кафу	–„–	
11	1	рибер-нож мали	–„–	
12	1	пеглајза са 2 штогле	лошем	
13	1	дрвена столица	–„–	
14	1	нож велики	добром	
15	1	сатара	–„–	
16	1	ђевђир од блеха	лошем	
17	1	модла –„– –„–	–„–	
18	1	кашика –„– –„–	–„–	
19	2	шприца –„– –„–	–„–	
20	4	Ибрика од порцелана разне величине	добром	
21	5	заклопца од блеха	лошем	
22	4	Кашике велике блехане	–„–	
23	9	блехани лонаца разне величине	–„–	
24	10	–„– шерпења –„– –„–	–„–	
25	8	Чинија од порцелана –„– –„–	добром	
26	1	–„– за супу –„–	–„–	
27	3	сос-шоље –„–	лошем	
28	4	тањира земљана	добром	
29	8	кашика блехани за јело	–„–	
30	11	тегли земљани	–„–	
31	2	Сита	–„–	
32	1	тепсија бакрена	–„–	
33	3	–„– блехани	лошем	
34	1	лампа висећа	добром	
35	1	даска за месење и 1. оклагија	лошем	
		У Казани		
1	1	Казан од 10. акова узидан	добром	

2	1	–„– –„– 3. –„– не узидан	лошем	са капком
3	1	табарка од 15 акова	–„–	
4	2	Чобања за примање ракије	–„–	
		У Магазину		
1	1	Децимални кантар 700 кг	добром	са 10 ком. гевихтова
2	1	мерица старе мере 20. ока	–„–	
3	28	врећа	лошем	
		У Подруму.		
1	6	Каца разне величине	трошном	
2	24	бурета заднивена разне величине	–„–	
3	7	–„– (бурета − Н. Н.) одаднивена –„–	–„–	
4	2	Каце мале 3−5 акова	добром	
5	1	–„– велике 20−25. и	–„–	
6	3	чабра	лошем	
7	3	–„– за маст	добром	
8	3	фртаља	–„–	
9	2	шавоља	–„–	
10	1	лужница	лошем	
11	1	Корито за прање	–„–	
12	1	–„– велико за шурење свиња	добром	
		У Штали.		
1	1	пар амова са уздицама	добром	
2	1	–„– –„– –„– –„–	трошном	
3	2	лампе висеће	добром	
4	3	ћебета	–„–	

5	4	чешагије	лошем	
6	1	четка	–„–	
7	1	пикла	–„–	
8	1	решето		
		Економска оруђа.		
1	3	Кола дрвена осовина воловска	лошем	
2	1	–„– гвоздена и коњска	–„–	
3	1	–„– за возање (:федер-вагн:)	трошном	
4	5	плугова обични са опремом	лошем	
5	8	јармова обични	добром	
6	2	–„– велика	–„–	за загртање кукуруза
7	4	гвоздени вила	–„–	
8	3	гвоздени лопата	добром	
9	1	тестера велика	–„–	
10	3	–„– мале	–„–	
11	1	Сикира велика	–„–	
12	1	ашов	–„–	
13	1	будак	–„–	
14	4	мотике разне величине за башту	лошем	
15	1	гвоздене дрљаче	добром	
16	2	дрвене –„–	трошном	
17	1	Саонице за возање просте	добром	
18	1	ветрењача	трошном	
19	2	плуга за загртање кукуруза	добром	
20	2	ланца велика	–„–	
21	1	машина (:сечка) за сено	–„–	
22	1	–„– за крушење кукуруза	–„–	
23	1	–„– (:тријер.) за чишћење жита	–„–	

24	1	мердевине велике	–„–	
25	1	пар кратки лотри	–„–	
26	3	ојета предња	–„–	
27	3	–„– стражња	–„–	
	У Виктуалу			
1	Шенице	42. м.ц.	16. килограма	
2	Зоби	18. –„–	13 –„–	
3	Јечма	-	40. –„–	
4	Кукуруза	165 –„–	27 –„–	
5	граорице (помешане)	12 –„–	05 –„–	
6	мухари	6 –„–	55 –„–	
7	пасуља разна	-	40. –„–	
8	Брашна лебна	3 –„–	-	
9	Свиња са прасицима		95. комада	

6. мухари ..... 6 мц. 55 килогр.
7. пасуља разна ..... 40 –„–
8. брашна лебна ..... 3 –„–
9. свиња са прасицима ..... 95 комада
10. рогате марве: а, волова ..... 12 –„–
б, крава ..... 7 –„–
в, јуница ..... 7 –„–
г, јунаца ..... 5 –„–
д, бикова ..... 1 –„–
е, телади мушки ..... 1 –„–
ж, –„– женски ..... 3 –„–
11. коња ..... 2 –„–
12. дрва у шуми у хватовима ..... 37 хвати
13. шунака ..... 23 комада

14. сува меса ..... 29 –„–
15. сланине ..... 7 –„–
16. масти ..... 100 килогр.

У Благајни (:Каса:)

1. У готовом новцу ..... 64. фор. 95. нов.
   У име потраживања:
2. Од Паје Брзуље из Вел. Ремете − у име аренде ..... 20. фор.-
3. и Стевана Балковића из Новог Сада ..... 217. фор. и 50. нов.
4. и разни старнака по новчаном дневнику ..... 13. –„– 80. –„–
5. једна земљо-одкупна обвезница од 1. Јан 1882. год бр. 107 врху..6830. фор.-
6. једна 4 ½% обвезница дуга за одштету регалног права точења од 1. Јула 1890, год. бр: 603. гласећа на ..... 350. фор.-
7. једна 4% земљо-растеретна обвезница бр. 65. гласећа на 1200.фор.-
8. Код Јована Короша у Карловци за продати му шљивик „врхови" на вечито ..... 1825. фор.-

Пасивно стање

1, дуг срп. нар. црквн. фондовима ..... 6000. фор.-
2. Сави Мирковићу за лечење ..... 8. и -
3. Архимандриту Евлогији Кузмановићу у име дијурине за год: 1895 ... 390. фор.-
4. истоме за овогодишња прва 4. месеца дијурине ..... 200. и -
5. намеснику Серафиму Винчићу у име дијурине за годину 1895 .... 125. фор.-
6. истоме за овогодишња прва 4. месеца дијурине ..... 83. и 32. н
7. по Чељадској књигу слугама плате за ову год: тј. до данашњега дана.....37.фор.28.н.
8. Јосиму Живановићу трговцу у Карловци за ношен шпецерај у овој години.....48.фор26.н
9. за купљено пиво у години 1894. о слави манастирској глобе и потрошарине (које ће архимандрит Евлогије Кузмановић платити кад дијурину прими).....33.фор.-

Закључено и потписано:

у Манастиру Вел. Ремети 25. Априла 1896. год:

предао:	примио:
Евлогије Кузмановић	Серафим Винчић
архимандрит	јеромонах

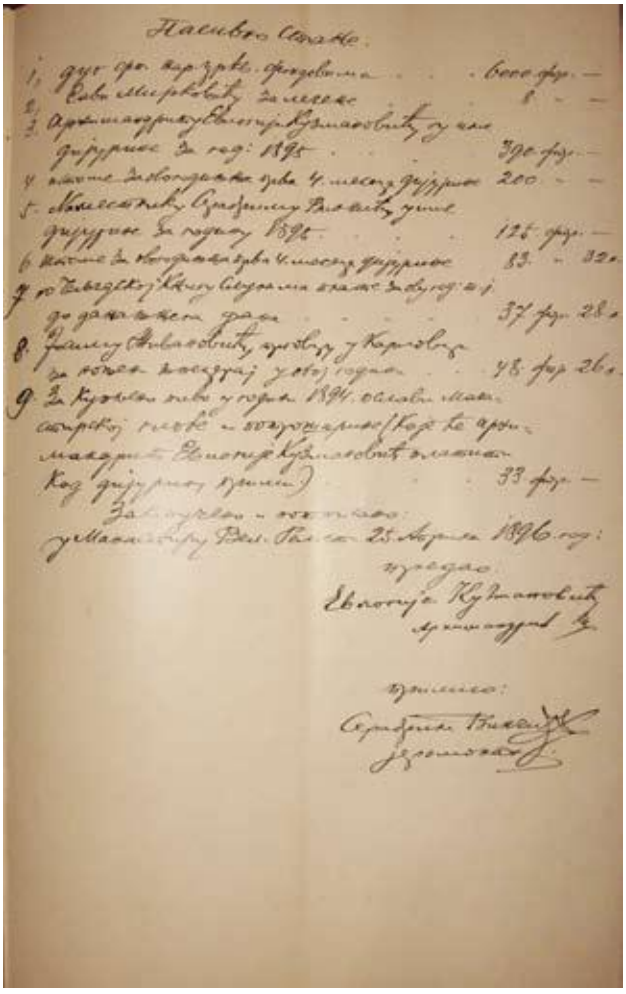

Факсимил последње странице Инвентара са потписима

Nenad Ninković
History department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

INVENTORY OF VELIKA REMETA MONASTERY FROM 1896

SUMMARY

Velika Remeta monastery, founded at the end of XV, or the beginning of XVI century, is one of the oldest monasteries on Mount Fruška Gora. The cathedral church dates back to the time the monastery was established, but in XVIII century it went through architectural changes that took it closer to the baroque style. Its most distinct historical monument is the tall monastery's bell tower. During World War II, the monastery suffered great destruction, but today it stands fully reconstructed. Inventory of the monastery's property was taken several times, and one of the inventories was taken in 1896. The reason for this particular inventory record was the change at the position of the monastery's abbot, when the archimandrite Evlogije Kuzmanović was replaced as the head of the monastery by monk priest Serafim Vinčić. The Archimandrite Evlogije was retired at his own personal request, while monk priest Serafim first became the administrator, and then the abbot of the monastery. From the source itself one can see that the monastery is in a poor condition, and that it needs reconstruction, which was done in the very period in which monk priest Serafim was the monastery's abbot.

УДК 061.75:94(=112.2)(497.113)"1927"(046)
394.46(497.113)"1927"(046)

Филип Крчмар
Зрењанин

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СТОГОДИШЊИЦЕ НЕМАЧКОГ НАСЕЉАВАЊА У ИНЂИЈИ ПРЕМА ПИСАЊУ НЕМАЧКОГ ДНЕВНОГ ЛИСТА *NEUE ZEIT*

Сажетак: Поводом обележавања века од насељавања Немаца у Инђији од 4. до 6. јуна 1927. у том сремском месту одржана је велика прослава која је окупила више хиљада људи и најистакнутије представнике немачке мањине у Краљевини СХС. Централни догађаји светковине били су чин братимљења Немаца из различитих крајева земље кроз церемонију освештавања застава, хорско надметање девет немачких певачких друштава и велико заседање Швапско-немачког просветног савеза (Културбунда). Детаљан, иако непотпун, извештај о овом догађају сачуван је у дневном листу на немачком језику *Neue Zeit* (*Ново време*) у издањима од 9. и 12. јуна 1927.

Кључне речи: Инђија, Немци, колонизација, *Neue Zeit*.

Изучавање немачке периодике која је излазила у Краљевини СХС, а потом и у Краљевини Југославији, може да пружи прегршт занимљивих и, што је још важније, непознатих података о немачкој националној мањини у периоду између два светска рата. Подунавске Швабе као истраживачка тема нису промакле пажњи српских историчара, али многим важним питањима њихове историје српска историографија није посветила одговарајуће интересовање[1]. У овом раду је реч о односу немачке националне мањине у Краљевини СХС

[1] Михаел Антоловић, *Српска историографија о Немцима у Војводини*, Споменица Историјског архива „Срем", 7, Сремска Митровица 2008, 164.

према својој завичајној историји, односно неговању националне свести на примеру масовне прославе организоване у Инђији поводом обележавања стоте годишњице немачког досељавања на тај простор. У том контексту, колонизација има посебну тежину у свести подунавских Шваба, будући да је представљала један од њених најјачих темеља.

Einzelnummer 1 Dinar

Neue Zeit

Organ der Banater Deutschen

8. Jahrgang | Veliki Bečkerek, Donnerstag, den 9. Juni 1927 | Nr. 1486

Der jugoslawisch-albanische Konflikt.

Die diplomatischen Beziehungen mit Albanien abgebrochen.

Der Tiranaer Gesandte nach Belgrad zurückgekehrt.

Belgrad.

Belgrader letzte Nachrichten

Die Frage der Neubesetzung der Obergespanstellen erledigt.

Belgrad. Soweit sahen sie auch innenpolitische Fragen stehen am gestrigen Tage keine wesentliche Veränderung.

Die Rückkehr des Königs wird für morgen erwartet.

Belgrad. Die Rückkehr des Königs wird für morgen erwartet.

Cena Beg noch in Belgrad.

Belgrad. In Angelegenheit des jugoslawisch-albanischen Konfliktes hat sich am gestrigen Tage nichts neues ereignet.

Außerkraftsetzung einiger Steuern.

Belgrad. Der Beschluss des Finanzausschusses der Skupschtina hat bei Ministerpräsident Vukicevic und Markovic vor, am nächsten Sitzungstage über Verhandlungsvorschläge zu den neuen Finanzgesetzen Beschluss Ersatzlösung und Außerkraftsetzung einiger Steuern, Gebührgesetze Verordnungen werden in 1—2 Tagen dem Finanzausschuß unterbreitet werden.

Die Ausscheidung der Landeswahlen verschoben?

Belgrad. In politischen Kreisen ist man der Ansicht, daß angesichts des jugoslawisch-albanischen Konfliktes die Wahlen, die Ausscheidung der Landeswahlen vorläufig werden nicht stattfinden. Die albanische Regierung hat keine weitere Schritte unternommen, um die Ausscheidung der Landeswahlen durchzuführen. Es ist auch nicht bekannt, daß die albanische Regierung bei ihrer diplomatischen Note eine Antwort erwartet.

Boza Maglanovic in Topola.

Belgrad. Gestern Nachmittag ist der ehemalige Justizminister Boza Maglanovic nach Topola gekommen. Man bringt seine Reise mit der Ausscheidung der Landeswahlen in Verbindung.

Die neue rumänische Regierung.

Ein Kabinett Stirbey. — Neuwahlen am 7. Juli.

Bukarest. Die neue rumänische Regierung ist folgendermaßen zusammengesetzt: Ministerpräsident Vintila Bratianu, Außenminister, Ministerium des Innern Mironescu, Finanzminister Argetoianu, Minister für Kultus und Unterricht Lupu, Justizminister Popovici, Landwirtschaftsminister Mihalache, Minister für Handel und Industrie Constantinescu, Minister für Eisenbahnen und Schiffahrt Constantinescu, Minister für öffentliche Arbeiten Pherekide, Minister für Staatsdomänen Constantinescu, Minister für Kultus und Unterricht Lupu, Justizminister Popovici, Landwirtschaftsminister Mihalache, Minister für Handel und Industrie Constantinescu, Minister für Eisenbahnen und Schiffahrt Constantinescu, Minister für öffentliche Arbeiten Pherekide, Minister für Staatsdomänen Constantinescu.

Ein neuer kühner Luftflug.

Der Ozeanflug des Amerikaners Chamberlin gegliickt.

Berlin. Dem kühnen Flieger Chamberlin ist es gelungen, den Ozean mit einem Passagier, dem Kaufmann Levine, dem Flugzeug „Columbia" und Benzin für 3 Stunden in der ersten Landung in Eisleben in Thüringen. Der 26-jährige Flieger hatte bekanntlich 42 Stunden in der Luft zugebracht.

Stadtnachrichten.

Neue Amtsstunden im Bezirksgericht Oberbetschkerek. Im Oberbetschkerek des Bezirksgerichtes hat die Amtsstunden von 7—1 und an Donnerstagen von 7—11 Uhr vormittags.

Todesfall. Gestern Nachmittag starb hier nach langem schweren Leiden Frau Maria Berndl, die Gattin des ehemaligen Besitzers des Hotels „Weißes Roß". Die Verstorbene hat ein Alter von 42 Jahren. Das Begräbnis hat am Montag unter großer Beteiligung stattgefunden.

Der tödliche Eisenbahnunfall zwischen Betschkerek und Kovilj soll am 15. Juli erörtert werden.

Mit der Auszahlung der Pensionen wurde begonnen. Die Auszahlung der Pensionen für Kovilj, Betschkerek und Kikinda wurde heute fortgesetzt. Heute gelangen an gewissen Tage begonnen. Zur Auszahlung gelangt in der Regel pünktlich 1 bis Postscheine, die ihre Quittungen sind bis zum 15 Juni Uhr 8 an der Kasse. Die Auszahlung beginnt.

Selbstmord oder Unfall?

Neue Zeit, гласило банатских Немаца – Факсимил насловне стране од 9. јуна 1927. године

Прилагођавајући се новим условима, Немци су у Инђији развили специфичну културу, која је, поред очувања традиционалних вредности, имала и своје специфичности. Немци су у Инђији, поред Срба, били најбројнији становници, а у Инђији је живело и неколико хиљада Немаца католика. Немци су у Инђији имали своје школе, цркве, удружења, културно-уметничка друштва, спортске клубове, новине, часописе, књиге, позоришне представе, концерте, изложбе, радио-емисије, филмове, итд. Немци су у Инђији имали и своје политичке странке, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје привредне организације, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје социјалне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје здравствене установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје образовне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје научне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје културне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје спортске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје туристичке установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје трговинске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје занатске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје пољопривредне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје шумарске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје рударске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје индустријске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје грађевинске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје саобраћајне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје поштанске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје телеграфске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје телефонске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје радио-станице, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје телевизијске станице, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје филмске установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје позоришне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје концертне установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје изложбене установе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје радио-емисије, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје филмове, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје књиге, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје часописе, које су биле веома активне у међуратном периоду. Немци су у Инђији имали и своје новине, које су биле веома активне у међуратном периоду.

Обележавање века од оснивања немачке колоније у Инђији био је догађај од прворазредног значаја за Немце у Краљевини СХС, који је, сходно томе, морао имати великог одјека у штампи. О томе сведочи чињеница да је догађају присуствовао велики број новинара (в. напред).

Извештај о којем је овде реч сачуван је у дневном листу *Neue Zeit* (*Ново време*) из Великог Бечкерека. У питању су новине чији је први број изашао 1. фе-

[2] Радослав Марковић, *Инђија. Прилог за проучавање насеља у Војводини*, Нови Сад 1923, 33.
[3] Исто, 34.

бруара 1920. *Neue Zeit* се декларисао као „Гласило банатских Немаца", а као своје циљеве прокламовао борбу за „јединство свих Шваба, слогу са житељима Баната друге националности, слободу у народном организовању и развијање у свакој области".[4] Међутим, све вести од значаја за немачки живаљ, независно од тога одакле су потицале, редовно су налазиле место на странама *Neue Zeit*-а, који је настојао да своје читаоце „информише што је верније могуће о свим појавама светске политике и јавног живота".[5] До новембра 1922. лист је излазио свакодневно, а након тога уторком, четвртком и недељом. У даљем тексту следе вести о прослави у Инђији од 9. и 12. јуна 1927 (четвртак и недеља), које се односе на прва два дана светковина. Последњи дан је вероватно описан у издању од 14. јуна (уторак), што није сачувано.[6] Сачувани део извештаја пружа лепу слику о поменутом догађају:

Neue Zeit,
Гласило банатских Немаца
Четвртак, 9. јун 1927.

Прослава сто година насељавања – Освештавање заставе – Такмичење хорова – Састанак Швапско – немачког просветног савеза.

Дани празника у Инђији су прошли, али ће неизбрисиво сећање на њих остати у свакоме ко је у њима учествовао, и дати нам храбрости и снаге да чувамо највише добро нашег народа, и да се као усправни људи боримо за његово вечито постојање у овој земљи.

Празници у Инђији били су у знаку моћног тројства: прославе стогодишњице немачког насељавања велике лепе општине Инђија, слављења немачке песме и буђења новог живота и нове снаге наше културне организације Швапско – не-

[4] *Unsere Ziele*, Neue Zeit, 1. фебруар 1920, 2.
[5] *Einladung zur Pränumeration auf die „Neue Zeit"*, Neue Zeit, 6. фебруар 1920; лист је излазио на четири странице.
[6] Поменуте примерке пронашао сам у Историјском архиву Зрењанин, који чува издања *Neue Zeit-а* од 1920. до 1931. године, и то: из 1920 – 27 бројева, 1921 – 11, 1922 – 8, 1923 – 14, 1924 – 39, 1925 – 9, 1926 – 6, 1927 – 9, 1928 – 9, 1929 – 22, 1930 – 4 и 1931 – 2; нажалост, издање у којем се говори о последњем дану инђијске прославе није међу набројанима.

мачког просветног савеза[7].

Вођа немачког народа у Југославији др Штефан Крафт[8] осмислио је смео и замашан план, који је сјајно и до најситнијег детаља био спроведен у дело од стране предузимљивог одбора за прирећивање прославе, а уз подршку читавог становништва Инђије.

А који је био највећи значај ових [празничних] дана? Оно, што смо сви ми као највредније завештање са собом понели кућама? **Свест** да заједничка веза обухвата све Немце наше краљевине, **узвишени осећај** да смо се могли братимити са сународницима из свих делова земље – од Марибора до Беле Цркве, од обала Драве до обала Нере, и **свето убеђење**, да ми и више хиљада немачких истомишљеника са којима смо се у Инђији братски руковали и обновили завет, желимо да живимо и умремо као један братски народ.

Субота, 4. јун – Почетак празника

Већ у суботу пристигао је велики број гостију изблиза и издалека у велику општину Инђија, оденувши је у празнично рухо. Један оркестар се непрестано налазио на железничкој станици, док је други био у приправности да уз гласну музику одведе придошле госте до стамбене службе[9].

Свечаности су званично отпочеле у 4 сата послеподне отварањем сликарске изложбе академског сликара **Оскара Зомерфелда**[10], уз изложбу машина

[7] Културбунду је 12. јануара 1927. повучена забрана деловања, која је ступила на снагу 11. априла 1924.

[8] Штефан Крафт (1884–1959), један од оснивача Културбунда, привредног удружења *Аграрија, Немачке школске задужбине* и у више наврата вођа посланичке групе Партије Немаца у парламенту Краљевине СХС, касније и Краљевине Југославије; након забране рада Културбунда (1929) налазио се на челу Лиге Немаца у Краљевини Југославији за Друштво народа; његово повлачење из политичког живота крајем 30-их година прошлог века дефинитивно је отворило пут нацификацији војвођанских Шваба.

[9] У оригиналу стоји „Wohnungsamt”; реч је, највероватније, о радној групи посебно оформљеној за ту прилику, која је разврставала придошле госте по кућама инђијских Немаца.

[10] Оскар Зомерфелд (1885–1973), „проналазач сремског пејзажа”, први академски сликар из Инђије; школовао се на Уметничкој академији у Будимпешти; излагао је радове у Новом Саду, Београду, Линцу, Осијеку, Будимпешти, Бечу; читав уметнички опус посветио је свом завичају; вид. Момчило Рокнић, *Знаменити Инђичани*, Инђија 1999, 77–80; Sanja Hajdarević, *Prvi akademski slikar u Inđiji Oskar Zomerfeldi: Moja Volja 1885 – Hofkirhen u Gornjoj Austriji*

Die Festtage in Indjija.

100jähriges Ansiedlungsfest — Fahnenweihe — Sängerwettkampf — und Tagung des Schwäbisch deutschen Kulturbundes.

Факсимил чланка од 9. јуна 1927. године у коме се говори о свечаности обележавања стогодишњице насељавања Немаца у Инђију

и ручног рада. Свечаном отварању су присуствовали, осим водећих личности Инђије и [тек придошли] гости прославе.

Потом се готово непрегледна колона под вођством монсињора Шпилетке упутила на месно гробље, где је молитвама, песмама и говорима обновљено сећање на покојне.

Вечерњим возовима пристизало је све више и више гостију, па је оформљен одбор за дочек на челу са г. Јоханом Дибишем, који је одвео придошле госте до места окупљања, на ком је г. учитељ Јозеф Вилхелм одржао поздравни говор.

Тек што су гости у гостољубивим инђијским кућама наишли на предусретљив пријем, поново се зачула музика на улици, којом се упутила процесија са бакљама под вођством бискупског представника монсињора Шпилетке и куме заставе госпође Милер; певачко друштво је отпевало неколико песама, а учитељ Јозеф Вилхелм, монсињор Шпилетка и г. Венделин Милер су слављеницима упутили пар срдачних речи.[11]

1973, Inđijski kulturni kandelabar, 2, Inđija 2007, 43–46.

[11] Застава као симбол заједништва заузима веома важно место у немачким светковинама, а чин њеног освештавања (нем. Fahnenweihe) је незаобилазан део церемоније; кума заставе (нем. Fahnenmutter) је задужена за чување барјака до тренутка када га приказује окупљенима

Након тога је програм првог дана празника закључен у Кореловој гостионици, где је у најбољем расположењу протекло вече упознавања.

Прослава досељавања и свечаност посвећивања заставе

Након кратке, али освежавајуће кише, празнично недељно јутро освануло је у блиставом плаветнилу. Празнична радост оцртавала се на лицима небројених хиљада свечара – и домаћих и оних са стране, који су преплавили улице. Испред Корелове гостионице где је стамбена служба сместила своје седиште, одигравале су се најсрдачније сцене поздрављања – овде су се руковали Штајерци, Сремци, Бачвани, Банаћани, сви пријатељи поздрављени и склопљена нова познанства. Гласан аплауз био је упућен штајерском певачком друштву, које се појавило у својој завичајној ношњи и шеширима – био је то први пут од постанка нове државе да су се они појавили међу својим сународницима.

Тада је оформљена права тријумфална поворка од свештенства ком се придружила кума заставе. У срцу општине испред наочите немачке школе био је постављен олтар, око ког су се гости и завичајци сјатили у великим масама. Међу почасним гостима приметили смо: ђаковачког каноника монсињора Андреаса Шпилетку, уваженог председника Партије Немаца др Лудвига Кремлинга са супругом[12], немачке посланике др Штефана Крафта, др Георга Грасла[13], Ханса Мозера, др Вилхелма Нојнера, бившег посланика др Симона Бартмана (Панчево), др Јулијуса Елмера (Бечкерек), Франца Шауера (Цеље),

---

и предаје духовном лицу на освештавање, а по окончању тог обреда на њега качи посебно израђену траку, често са назнакама светковине; овом приликом дужност куме заставе била је поверена супрузи председавајућег инђијског месног огранка Културбунда др Венделина Милера.

[12] Лудвиг Кремлинг (1861–1930), адвокат из Беле Цркве, председник Партије Немаца најпре у Мађарској (1905–1918), а затим и у Краљевини СХС (1923–1930); његов избор на то место симболизовао је континуитет националне борбе подунавских Шваба.

[13] Георг Грасл (1868–1948), један од најистакнутијих предводника немачког националног покрета у Краљевини СХС, тј. Југославији; за време аустроугарске власти у Босни и Херцеговини био је члан Земаљске владе задужен за културу и наставу; по завршетку Првог светског рата био је главни уредник немачког дневног листа *Deutsche Volksblatt* у Новом Саду; од 1920. до 1924. обављао је дужност генералног секретара Културбунда, након чега је наставио да се бави политиком; од 1931. до 1941. налазио се на челу *Немачке лиге за људска права и разумевање народа*, а био је и председник *Школске задужбине Немаца у Југославији*; године 1941. преселио се у Беч; умро је 1948. у Салцбургу.

посланика радикала Грбића из Руме, немачке обласне представнике – Јанчо (Рума), Малер (Буљкес)[14], Шнајдер (Паланка), обласног представника радикала Остојића (Рума), представника немачког посланства др Бусеа, представника аустријског посланства др Хигела, окружног начелника Надбантића (Рума), православног пароха проту Марковића, општинског судију Савића, нотара Гудурића, општинског лекара др Венделина Милера са супругом. За конференцијским столом место је заузело 14 представника немачке штампе из земље и иностранства.

Узвишен и свечани тренутак наступио је када је велики син општине [Инђија – Ф. К.], поштовани вођа немачког народа у Југославији др Штефан Крафт ступио напред, како би упутио следеће речи поводом обележавања постанка Инђије:

Високоуважени скупе, цењени гости, драги земљаци!

Стотину година је прошло откако су се прве немачке насељеничке породице скућиле у Инђији и створиле од нашег завичаја током деценија поприште марљивости немачког сељака и грађанина, немачког рада и стваралаштва. Генерације су дошле и прошле, породице су дошле и отишле, десетине хиљада су стварале и са муком се пробијале кроз живот и данас почивају у Божјем миру. Њихово дело и завештање, наш драги завичај, немачка општина Инђија, носила се са невољама и теретима времена, увећавала се и напредовала уз Божју заштиту и благослов.

И ако ми, потомци, данас славимо век од оснивања немачке колоније Инђија, и осврнемо се на резултате вековног рада, чинимо то скромно, не желећи да се задовољимо оним што је урађено у претходних стотину година. Оно што нам даје разлога за празнично расположење је пре свега потреба наше генерације да се искрено и пуним срцем захвали господњем милостивом Провиђењу, које је водило наше очеве кроз тешка времена и благословило њихов рад; да се захвалимо нашим очевима и дедовима, који су са вером у Бога и уз тежак рад претворили завичајна поља у плодне њиве и створили за нас, своје потомке, леп и поносит завичај; да се захвалимо нашим српским суседима и сугрђанима, који

[14] Данашњи Бачки Маглић.

су са нама стотину година живели у миру и пријатељству и сложно сарађивали на уздизању и у изградњи нашег завичаја; и напослетку, да се захвалимо мноштву немачких заједница у Бачкој и Банату које су у Инђију упутиле насељеничке породице, чиме су постале њени суоснивачи и узеле учешћа у њеном постанку и успону.

[Нека] у овом духу, драги сународници, прославимо стогодишњицу, и, нека нас осврт на прошла дела и врлине оснажи и припреми за садашњост и будућност. Нека нам срца, пре свега, у понизности и захвалности славе Господа, његову милост и благослов, као што су то обилато чинили наши очеви не само због нас, него и због наше деце; јер, без Божјег благослова, читав је људски рад јалов и бескористан.

Божји благослов стиче само онај ко следи Божји пут, ко свој живот проводи у богобојазни, љубави према људима, раду и савесном испуњавању својих обавеза.

Погледајмо са поштовањем и топлом захвалношћу на дух наших далеких предака, који су следили овај пут и неуморним радом и јаком вером у Бога пронашли снаге да преброде животне тешкоће и реше велике и тешке задатке који су им били постављени. Показаћете се достојним таквих очева и најбоље им се захвалити ако се на њих угледате и никада не дозволите да избледе и нестану њихове врлине: марљивост, издржљивост, трезвеност, штедљивост, скромност, осећај за породицу, спремност на братску помоћ, строга правичност, поштовање световних и божјих закона, мирољубивост, богобојазност и вера у Бога. Само тако ћете заслужити оно што сте наследили, како бисте то трајно имали.

Само ако останете верни традицији и немачким обичајима ваших очева сачуваћете [њихове] тековине и моћи даље на том наслеђу да градите. Сетимо се са захвалношћу наших заједница које смо оставили у Бачкој и Банату; за време насељавања оне нису биле само наша морална и материјална подршка, они су још и дан данас наша жива веза са старијим немачким насељима преко Дунава и Саве, која нас везује у једно велико немачко заједништво.

И ако данас можемо да поздравимо толико швапских земљака и пријатеља као наше госте, онда је то најбољи доказ да се осећа повезаност између нас и нашег великог швапског завичаја; да се постигнућа из времена нашег насељавања осећају као њихова част, наше постојање као њихова победа, а наша празнична

радост као њихова сопствена.

У том смислу треба говорити о нашој прослави колонизације као о празнику читаве швапске заједнице у нашој земљи, која је још једном прошла кроз тешку епоху насељавања, односно кроз стварање и јачање своје најмлађе општине. Али ови инђијски празнични дани имају вишеструки значај за свеукупно немство наше земље. У Инђији је привредно и културно ривалство између Немаца и Срба још од дана насељавања па до данас било мирољубиво и у знаку узајамног поштовања и пријатељског суживота, уз заједничко деловање у свим питањима која су се тицала добробити и напретка нашег завичаја. За стотину година овај заједнички живот није био озбиљније и на дуже време ометан; тежак период реорганизације државе протекао је без дубљих и трајнијих потреса, тако да је већ годинама поново присутна стара слога.

Нека ова мирољубива заједница буде добар предзнак коначног разумевања између већинског народа Срба, Хрвата и Словенаца и немачке мањине; и нека ови празнични дани дају нов подстрек за заједнички рад заснован на поверењу, за добробит наше заједничке земље и отаџбине; на узајамном поштовању животних потреба и слободној грађанској равноправности свих житеља земље. Ово је такође и пут који обећава културно и привредно зближавање и допуњавање, трајно пријатељство наших двеју нација. Ми не можемо замислити лепшу улогу, нити узвишенији задатак у овој држави, од тога да будемо веза, природни посредник и залога пријатељства двају народа, чији комплементарност, заједнички интереси и солидарност морају бити све очигледнији, зарад њиховог мира и напретка.

У том смислу, присетимо се са дубоким поштовањем и захвалношћу старог немачког завичаја, немачке матице, од које вучемо своје порекло; нека Бог чува и благослови наш прастари завичај. [Оно] што нас чини добрим и племенитим, [оно] што нам омогућује да будемо корисни чланови сваке државе и у свакој земљи да доприносимо реду, изградњи и напретку, има своје корене у немачкој матици, са којом смо нераскидиво повезани немачким језиком, културом и верном негом немачких обичаја и традиције.

Наше сећање било би непотпуно када би заборавили све оне који су се од нас отиснули да оснују нове завичаје, делом овде, делом преко мора. Неке од њих видимо овде међу нама; дошли су из околине: Путинаца, Грабоваца и других места, да славе завичајни празник. Други су духом присутни са нама и да-

нас упућују свој поглед преко мора ка завичају, вероватно са тихом сетом због даљине завичаја и што не могу данас да буду међу нама. Тек сам недавно сазнао колико их срце веже за стари завичај, колико они учествују у нашој радости и срећи, када сам од наших швапских земљака из Милвокија добио прилог од 194 000 динара за помоћ немачким насељима пострадалим од поплава. Стога желимо да се срдачно присетимо свих оних у Милвокију, Детроиту, Чикагу, Сент Луису, Лос Анђелесу, и да их поменемо у нашим молитвама.

Пре него што почнемо са прославом нашег јубилеја, као захвалном жртвом наших срца и душа, желимо, моји драги гости и земљаци, да се са поштовањем и искреном лојалношћу присетимо оног, ко уз милостиву божју помоћ води нашу земљу, нашег премилостивог краља Александра I и његовог краљевског дома, на који се спушта божја заштита и заклон. Нека га божја рука води да после тешких жртава и успеха у рату у дугим годинама мира донесе срећу и благостање својој држави и народима. Молим вас, у име одбора за приређивање прославе, за овлашћење да Његовом Величанству упутим поздравни телеграм следеће садржине, као израз нашег осећања:

Њ. В. Краљу Александру I

Београд

Народ окупљен на прослави стогодишњице подиже у најдубљем поштовању и понизности поглед ка узвишеном престолу Вашег Величанства и покорава се божјој заштити, милости Вашег Величанства, краљевској кући и читавој нашој земљи.

У име одбора за организовање прославе:

Др Штефан Крафт Јозеф Вилхелм

Цењени скупе, будимо једногласни у узвику: Живели Његово Величанство наш Краљ, Њено Величанство Краљица и читава краљевска кућа!

(громогласан аплауз)

Neue Zeit,
Гласило банатских Немаца
Недеља, 12. јун 1927.

Освештавање застава.

Након аплауза говору др Крафта, свечаности су настављене празничном мисом, коју је служио монсињор Шпилетка уз велику помоћ празничне песме, будући да се под вођством хор – мајстора Шпера орила чувена немачка Шубертова миса.

Најдубљи утисак потом је оставила

проповед монсињора Шпилетке,

који је најпре пренео поздраве бискупа Арамовића, а потом дирљивим речима говорио о оснивању Инђије, колонистима и напослетку упутио божји благослов данашњем нараштају.

Након тога је свештенство приступило свечаном чину

освештавања застава.

Истински узвишени тренутак наступио је када је развијен тамно плави барјак; након говора неуморног председника Јозефа Вилхелма, ступили су појединци представници да, уз снажне немачке пароле, забију ексере[15]. Кума заставе, госпођа Милер и немачка мушка певачка друштва из Марибора и Птуја украсили су барјак величанствено извезеним тракама. Након укрштања застава, које је симболизовало њихово братимљење, уследила је свечана поворка друштава са заставама.

[15] Заставе су качене једна на другу помоћу малих ексера, а потом су на њих наношене траке са ознакама светковине; повезивање барјака и њихово ношење у заједничкој празничној колони је требало да симболише повезивање и братимљење Немаца из различитих крајева земље.

Празнични банкет

је одржан у покривеној башти хотела „Србија”. Након здравице Његовом Величанству Краљу, др Крафт је поздравио представнике власти – окружног начелника Надбантића, радикалског посланика Грбића, бискупског представника монсињора Шпилетку, ђакона Јакоба Ендрешија, представника немачког посланства др Бусеа, представника аустријског посланства др Хигела и уваженог председника Партије Немаца др Лудвига Кремлинга, чији је неуморни рад на народној ствари у великој мери заслужан за очување нашег националног идентитета. Говорник је потом позвао све сународнике и савезе, који су се окупили из свих покрајина, да у немачком јединству прославе овај велики празник.

У наставку су још говорили окружни начелник Надбантић (Рума), заслужни народни првак из јужног Баната Карл Лајдекер (Карлсдорф)[16], Лудвиг Митман (Панчево) и радикалски посланик Грбић. На ово су се надовезали срдачни братски поздрави Немаца из Словеније, које су пренели штајерски певачи, представници Марибора, Целља и Птуја. Не треба посебно ни помињати да је немачко говорно подручје Кочевје послало своје представнике.

Потом су се господин Карл Лајдекер у име Банаћана и директор фабрике Шуј у име Бачвана срдачним речима захвалили иницијатору светковине др Штефану Крафту, као и инђијском одбору за приређивање прославе, након чега је учитељ Вилхелм још једном узео реч. Већ последњи говор је омела гласна грмљавина и киша праћена провалом облака, што је потпуно онемогућило присутне да напусте башту. Само се неколицина срчаних усудила да под кишобранима или колима покуша да стигне до места предвиђеног за такмичење хорова. Међутим, показало се да импровизовани простор покривен великим платнима и капацитета 4000 особа намењен тој сврси није био имун на кишу, па се послеподневни и вечерњи програм морао померити са недеље на понедељак.[17]

Када је пљусак престао, мариборски, цељски и птујски певачи су се под вођством мариборског представника Баумајстера појавили под прозором куће

[16] Банатски Карловац.

[17] У оригиналу стоји „Sängerhalle” (бувално: дворана, хала за певање); из описа се, међутим, види да је реч о простору друге намене нарочито прилагођеном за извођење музичког програма.

др Крафта да отпевају серенаду „Свети Михајло, спаси нас!”. И под прозором куме заставе, госпође Милер, отпевали су песму „Момачки одлазак”.

Празнични понедељак: Надметање хорова – Заседање Културбунда

Након што се невреме смирило, приредбе у понедељак су биле веома успешне. Јутарњим возовима, колима и запрегама од раних јутарњих часова само су пристизали нови гости, међу којима је посебну пажњу привукла величанствено окићена поворка у народним ношњама из Нове Пазове.

У седам сати ујутру у хотелу Србија почела је са заседањем представничка конференција Швапско – немачког просветног савеза. У осам сати окупили су се представници немачке штампе из свих крајева у Колбовој гостионици, да се под председништвом главног уредника др Перца посаветују о питањима од заједничког интереса.

У девет сати је ђакон Ендреш у католичкој цркви одржао богослужење и говор који је оставио дубок утисак на све присутне. У исто време је предводник евангелистичке цркве др Андреас Поп из Загреба одржао богослужење у концертној дворани[18] и осврнуо се на поновно буђење Швапско – немачког просветног савеза, одржавши говор вођен паролом „Ми нисмо од оних који се повлаче”, чиме је одушевио слушаоце.

Певачко надметање

је почело у 10 часова преподне. Марљиве руке Инђијаца су преко ноћи успеле да, поред прављења колача, поправе штету које је начинило невреме и [импровизовану] салу за певање поново учине приступачном.

У надметању је учествовало девет певачких друштава, која су сврстана у **градску** (Марибор, Птуј, Вршац, Нови Сад, Рума) и **сеоску** (Гајдобра, Францтал, Пашићево, Инђија) категорију[19]. За победнике у обе категорије били су припремљени лепо дизајнирани сребрни пехари са угравираном посветом.

Судијски колегијум је заседао у следећем саставу: председавајући проф. Корнел Фрајхер фон Хан, чланови: г-ђица Хилда Изолда Рајтер (Бечкерек),

[18] Вид. претходну фусноту.

[19] Пашићево – данашње Змајево; Францтал – приградско насеље Земуна.

Вилхелм фон Доротка – Еренвал (Нови Сад), Михаел Херц (Банатски Карловац), Франц Шауер (Цеље) и Роберт Виталијани (Нови Сад).

У пола 11 на бину су ступили певачи мариборског немачког мушког певачког савеза (хормајстор Херман Фриш), поздрављени бурним клицањем. Измамили су салве аплауза својим извођењем Филкеове песме „Време ружа”, током ког су нарочито били запажени сјајни и пријатни тенори.

Ништа мање радосно поздрављени, пред публиком су се појавили чланови птујског певачког друштва под вођством хормајстора Крајнца и беспрекорно извели песму „Певачка шетња” од Виркнера. Мушки хор из Вршца, победник прошлог надметања из 1923, изабрао је предивну песму од Фридриха Хегара, „Два мртвачка ковчега”, чија је драматичност и озбиљност дошла до пуног изражаја под вођством капелника Фрица Ренгера. Новосадски чувени хор „Источник” представио се песничким венцем „Бити срећан” (хормајстор Адалберт Белахорски) и доживео је велики успех, нарочито баритон соло деоница др Добнига. Пријатну разноврсност понудио је мешовити хор из Руме под вођством проф. Паулуса, са песмом „Пролећна вера”, у којој су сребрнкасти женски гласови наликовали звончићима.

Такмичење у сеоској категорији отворио је победник, певачко друштво из Гајдобре (хормајстор Куниг), са поскочицом „Мушка песма”. Иза тога су следили такође добро увежбани хорови из Франтала (Земун) са [нумером] „Ко је слободан?” и Пашићева са „Швапском песмом” од Адама Милера Гутенбруна у Бекеровом аранжману. Последњи је наступио мешовити хор слављеничке општине Инђија, који је измамио бурне аплаузе прецизним извођењем Зиберовог „Водопада” под вођством учитеља Адама Шпера.

Док је судијски колегијум вршио своју тешку дужност, будући да су све изведбе биле подједнако добре, певало је још неколико хорова.

У 12 и 15 председавајући судијског колегијума господин Фрајхер фон Хан је саопштио резултате већања. У градској конкуренцији прву награду је освојио Марибор, другу Нови Сад; у сеоској категорији прва је била Гајдобра, друга Инђија; међутим, истовремено је примећено да су Вршац и Птуј заслужили награду, као и да би требало установити посебну награду за мешовите хорове.

Приликом преузимања награде, представник мариборског немачког мушког певачког друштва Баумајстер се захвалио дирљивим речима, а капелник Фриш је у тријумфу изнет из сале. У празничној поворци напред су ступали

награђени, са својим освојеним пехарима, бурно поздрављени од стране масе.

Рајнска љубав, рајнско вино

Послеподне су инђијски аматери извели љупку малу оперету „Рајнска љубав, рајнско вино". Одлична изведба госпођица Лили Шнајдер, Зидоне Линдер, Ленхен Бахерт, Марије Милер и господе И. А. Мора, Фридриха Дитриха, Себ. П. Крафта, Штефана Келера, Панкраца Била, Ханса Рингвалда, А. Вајсенбаха и Франца Волперта орасположили су публику, па се признање може одати и капелнику А. Шперу и режисеру Хуку.

Заседању Културбунда је у подне претходио

састанак представника,

ком су присуствовали председник и секретар Културбунда Ашенбренер и Кекс. Представник месног огранка Инђија др Венделин Милер срдачним речима је отворио скуп, који је одмах почео са радом, махом у вези са интерним питањима и кандидатурама за Главни одбор Савеза. У вези са овим последњим, договорено је да буде изабрано 12 чланова новосадског одбора, 5 из горње Бачке, 10 из Баната, 5 из Хрватске – Славоније, 2 из Словеније и 1 из Босне. Кандидовани су:

из Новог Сада: Карл Ашенбренер, Данијел Бурхарт, Франц Цидлик, Коломан Фрајганг, др Лудвиг Кремлинг, Франц Фајфер, Емерих Тил, Штефан Вагнер, дипл. инг. Вилхелм Вајс, др Франц Перц, Михаел Хумплер и Јозеф Кара;

из горње Бачке: Филип Грос (Пашићево), Карл Малер (Буљкес)[20], Јакоб Кремер (Вепровац)[21], проф. Јозеф Цорн (Паланка), Јакоб Шуј (Српски Милетић);

из Баната: ђакон Јакоб Ендреш (Вршац), Хилда Изолда Рајтер (Бечкерек), Оскар Толвет (Бечкерек), др Франц Кун (Бела Црква), Карл Лајдекер (Карлсдорф), др Симон Бартман (Панчево), др Вилхелм Нојнер (Бечкерек), Михаел Херц (Карлсдорф), др Ото Ерлинг (Кикинда);

[20] Бачки Маглић.
[21] Данашњи Крушчић.

из Хрватске – Славоније: др Штефан Крафт (Инђија), др Филип Поп (Загреб), проф Јозеф Тојбел (Ср. Митровица), Штефан Ташнер (Рума), др Виктор Вајдл (Инђија);

из Словеније: Валеријан Струшина (Птуј), духовник пастор Јозеф Епић (Кочевје);

из Босне: Виктор Лунц (Тузла).

Истовремено је закључено и предложено за главну скупштину, да се Главни одбор овласти, да се у случају потребе сам допуњава кооптирањем.

Filip Krčmar
Zrenjanin – Tübingen

CENTENNIAL COMMEMORATION OF GERMAN SETTLEMENT IN INĐIJA ACCORDING TO DAILY NEWSPAPERS *NEUE ZEIT*

SUMMARY

In order to commemorate a century of German colonization of Indjija, large festivities took place in this Syrmian town from 4th til 6th of June 1927. Celebration brought together couple of thousands of people and most distinguished representatives of German minority in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The highlights of the event were the act of flag – consencration, choral competition and grand assembly of re-established German organization Kulturbund. Detailed, albeit incomplete report about this event has been saved in daily German newspapers from Veliki Bečkerek, *Neue Zeit* (*New Times*), in issues from 9th and 12th of June of the same year respectively.

УДК 27-9(497.113)"03/04"
27-9:929 Сократ Схоластик

Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

СОКРАТ СХОЛАСТИК КАО ИЗВОР ЗА РАНУ ЦРКВЕНУ ИСТОРИЈУ СИРМИЈУМА

Сажетак: Тема рада јесте дело позноримског (рановизантијског) историчара цркве Сократа Схоластика и подаци које његова *Историја цркве* даје о Сирмијуму. Највећи део ових података везан је за христолошке распре у Сирмијуму IV столећа. Сократ Схоластик описује саборе у Сирмијуму и посебно се бави аријанством и другим јересима чија су учења била распрострањена на подручју епископије чији је центар био управо Сирмијум.

Кључне речи: Сократ Схоластик, Сирмијум, црквена историја, IV век, аријанство, христолошке распре.

О Сократовом животу не знамо ништа више од онога што је записао у неколико аутобиографских бележака. Рођен је у Константинопољу, вероватно око 380. године. Немамо података о његовим родитељима или рођацима, припадности некој значајнијој породици и слично. Као дечак стицао је основно образовање код двојице паганских граматичара Хеладија и Амонија. Оно је оставило позитиван утисак на њега и у свом делу подвлачи значај античке мудрости, за коју вели да подржава хришћанску веру, а затим каже и да је корисно јер припрема хришћане за расправу са паганима. Сократ је обично познат под надимком Схоластик, што упућује на то да је био правник по струци или чак адвокат. Данас се у науци ипак сумња да је надимак *Схоластик* касније додат како би се на први поглед раздвојио од истоименог славног античког филозофа. Читајући, пак, Сократово дело не може се приметити његово познавање

римског права. При том и он сам спомиње тежак живот правника при цариградским судовима, што упућује на то да ипак по струци није био правник. Цео живот је провео у Цариграду и био је врло поносан грађанин престонице. Не можемо прецизно датирати ни време када је Сократ Схоластик преминуо. *Историју цркве* закључио је догађајима из 439. године и дело је затим посветио цару Теодосију II. Врло је вероватно да је поживео још неко време после тога.[1] Није познато ни како је преминуо.

Први пут његово дело је могло бити објављено око 450. године. У уводу у *Историју цркве* Сократ је открио своју жељу да настави истоимени спис Јевсевија из Кесарије.[2] Такође, записао је како му је циљ да разјасни историју Аријеве јереси, и опише догађаје који су се тицали цркве све до свог времена. Истакао је да једноставним излагањем жели да угоди и необразованим и образованим читаоцима и индиректно каже како је то уједно и последица његове привржености истинољубивости. Он чак и критикује неке писце за које сматра да пишу прекомпликованим и тешким стилом.

Сам наводи податке о својим могућим изворима. У предговору шесте књиге, обраћа се свом патрону, извесном Теодору, на чији је наговор вероватно коначно издање дела обогатио писмима и другим документима. Њему подноси неку врсту извештаја о ономе што је до сада радио, објашњавајући свој стил и своје намере.[3] Документа је прибавио из збирке *Синагога* (акта сакупљена на Синодима) која је окупио и коментарисао Сабин, а која није сачувана. До неких докумената дошао је и током истраживања. Од наративних извора користио је велики број аутора, пре свега Јевсевија, Руфина из Аквилеје и Атанасија Александријског. Познавао је и дела Оригена, Несторија и Евномија, као и паганске ауторе из IV века, ораторе Либанија и Темистија. Најзад, хронолошку основу свог дела тражио је у цариградским хроникама и пописима престоничких епископа. За последње две књиге, у којима се бавио савременим догађајима, Сократ је користио и усмене изворе које је пажљиво проучавао и поредио како би добио што тачнију верзију догађаја. Главни мотив Сократове историје је бор-

[1] Детаљније о његовом животу в. David Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London – New York 2002, 108–110; *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories*, ed. Philip Schaff, New York 1886, X–XII (даље Socrates).

[2] У ранијој литератури се наводи и као Еузебије из Цезареје.

[3] Сократ Схоластик, *Историја цркве*, Сремски Карловци 1997, 117, Теодора назива светим и човеком Божијим (даље Сократ Схоластик).

ба за јединство цркве подељене услед спорова око аријанског учења. Теолошке нијансе приказује цитирајући писма или друге акте (нпр. Символ вере донет на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године). У прве четири књиге, главни протагониста је упорни бранитељ никејске догме Атанасије Александријски. Сократ га нештедимице хвали. Не устручава се да критикује Јована Златоустог или Кирила, али поштовање према клиру и посебно монаштву провејава кроз целокупно његово дело. Нарочито хвали цариградског патријарха Прокла. Међутим, његова критичност показује да није био слепо одан.

Никејски сабор

Сократова *Историја цркве* представља важан извор за позноримску и рановизантијску историју IV и V века. Данас се сматра за најверодостојнијег међу историчарима цркве овог периода. Наравно, његово дело није без мана. Примера ради, меша Максимина и Максимијана. Има и хронолошких грешака и непрецизности, неке управо везане за Сирмијум. Ипак, због употребе великог броја данас недоступних извора Сократ Схоластик је прворазредни извор и најпоузданији црквени историчар свога времена.[4]

[4] Више података о његовом делу в. Socrates, XII–XVIII; D. Rohrbacher, *Нав. дело*, 110–116; Luj Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976, 318; његово дело незаобилазно је и у литератури о Константину. Тако га користи и Буркхарт, в. Jakob Burkhart, *Doba Konstantina Velikog*, Sremski Karlovci 2006, 362–363, 365, где се обилато користе његове информације о црквеним питањима, као и црквама у Константинопољу; Небојша Озимић Сократово дело сматра поузданим и користи га као извор за смрт цара Константина, уп. Небојша Озимић, *Миланski едикт*, Ниш 2008, 98.

Како је и Сирмијум био центар раносредњовековног хришћанства, Сократ Схоластик пружа податке драгоцене и за црквену историју Сирмијума у IV столећу. Они употпуњују и осветљавају сазнања у вези са аријанским саборима који су одржавани у овом граду, а дају и неке друге ванредно важне информације.

За интерпретацију података Сократа Схоластика послужила су нам два издања. Прво је на српском језику и издато је у Сремским Карловцима, док је друго, старије издање, енглеско. Потиче још из 1886. Приредио га је Филип Шаф и оно је критичко издање, за разлику од српског издања. Белешке и фусноте у оквиру Сократовог дела извршио је А. Ц. Зенос. Пре неколико година у Шибенику је изашло још једно издање превода Сократа Схоластика на српски језик. Карловачко издање рецензирао је тада јеромонах, а данас епископ далматински, господин Фотије.

За историју цркве у Сирмијуму важне су главе 29, 30 и 31 у другој књизи које говоре о јереси епископа Фотина, као и о сирмијумским *символима вере* у време аријанске јереси и христолошких распри на овом подручју.[5] Иако је до сада релативно доста коришћен у релевантној литератури, Сократ Схоластик и његови подаци за рану црквену историју Сирмијума су овде први пут сакупљени на једном месту, како би послужили управо као подлога даљем проучавању овог великог античког и средњовековног црквеног центра.

У наредним редовима донећемо главе у целости уз неопходне коментаре Сократових података.

Глава двадесетдевета
О јеретику Фотину

Тадашњи старешина сирмијумске цркве, Фотин, поче прилично отворено проповедати науку коју је сам измислио, а када због тога дође до побуне, цар нареди да се искупе епископи на сабор у Сирмијуму. И тако на сабор дођоше са истока: Марко аретуски, Георгије александријски, кога аријевци, као што рекох, поставише на место Григорија, затим старешина анкирске цркве Василије, који дође на место прогнанон Маркела, Панкратије пелусијски,

[5] Сократ Схоластик, 50–52.

Ипатијан ираклијски, док са запада дођоше: Валент из Мурсе и чувени међу савременицима Осије из Кордобе, који на овај сабор дође против своје воље. Сви ови сабраше се после конзулства Сергијева и Нигријанова – у време, када због рата не беше конзула што је противно обичају.

Када започе сабор епископа у Сирмијуму, веома брзо се уверише да је Фотин привржен Савелију ливијском и Павлу самосатском, те га одмах збацише. Овај поступак као умесан и правичан, одобраваше сви и онда и касније; али епископи што осташе у Сирмијуму после сабора, урадише нешто што многи нисуодобравали.[6]

---

[6] Неколико основних биографских података о Фотину даје и Сократ у осамнаестој глави друге књиге. Сократ Схоластик, 40. Фотин је био рођен у Малој Галатији. Био је ученик Маркела, епископа анкирског, и најистакнутији представник његове теологије. Маркел је био најближи ономе што називамо модалистичком или савелијанском теологијом. По њему Бог и Божја реч су слични човеку и његовој речи. За њега је Реч постојала и пре него је *изговорена*. Како се наводи, Фотин је био познат по лепим врлинама и у почетку није одступао од православног учења, тј. никејске догме. Постављен је за епископа Сирмијума вероватно 344, као четврти са списка епископа Сирмијума. Познавао је грчки и латински, био елоквентан и популаран у народу. Касније је, међутим, почео да проповеда да је Христ био човек и да га је родила Марија. (Сократ наводи да је Фотин почео да проповеда да је *Христос само обичан човек и ништа више*, можда ипак мало поједностављено схватање, Сократ Схоластик, 40) Учењем је можда више био на трагу Павла из Самосате, односно схватањем да је Христос био само човек који је због посебне врлине заслужио блискост са Богом. На неколико сабора током 40-их година био је осуђиван, у Милану 345. и 347, као и у Сирмијуму 348, али је народ града био чврсто уз њега. Осуђен је коначно на сабору у Сирмијуму 351. године коме је, као и 348, присуствовао и сам цар Констанције. В. посебно Жак Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану*, Подгорица 2005, 153, 250–260, за развој Фотиновог учења, али и токове сабора од 345. до 360, као и за ток самог сирмијског сабора и расправе Фотина и Васила; уп. и: Сократ Схоластик, 50; Miroslava Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 121; Петар Милошевић, *Археологија и историја Сирмијума*, Нови Сад 2001, 203; *The Cambridge history of early Christian literature*, edited by Frances Young, Lewis Ayres, Andrew Louth, Cambridge 2006, 424, 432. Овај сабор је имао за циљ да сруши никејско христолошко учење, односно симбол вере и најзначајнијег протагонисту никејске догме светог Атанасија Великог, и постави темељ даљим Констанцијевим акцијама на црквеном плану где је, као што је познато, имао велике амбиције. уп. Ж. Зелер, *Нав. дело*, 261; Johannes Roldanus, *The Church in the Age of Constantine. The theological challenges*, New York 2006, 88, 97. Вреди свакако изнова проучити и старије дело, Matija Pavić, *Arianstvo u Panoniji sriemskoj*, Đakovo 1891, као и Никола Вулић, *Војводина у римско доба*, Војводина I. Од најстаријих времена до велике сеобе, Нови Сад 1939, 76–77; иако има одређених хронолошких непрецизности кад су у питању године сабора, реч је о концизном и сажетом прегледу деловања Фотина, али и других сабора важних за овај рад. Такође уп. још једно стандардно дело: Божидар Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије, Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 37–38, в. и за неколико даљих по-

Глава тридесета
О символима вере што их састави сабор сирмијски у присуству цара

Чини се, као да ови епископи који су остали покудише све што су сами већали и утрдили радећи за веру, и тако саставише нове символе. Један је написао на грчком Марко аретуски, а остали беху написани на латинском језику; али нити се слажу међу собом ови последњи, што се тиче састава, нити пак са оним грчким ког написа Марко. Ја ћу овом приликом навести један символ писан на латинском и упоредићу га са Марковим; а онај други латински, који је доцније прочитан у Сирмијуму, навешћу на другом месту, када дође на ред да се говори о ономе што се догађало у Аримину.[7] *Треба знати да су оба символа састављена на латинском, била преведена и на грчки. Ево како је писао Марко:*

„Верујемо у једнога Бога Оца Сведржитеља, који створи и сазда све, од кога носи име и што је на небу и на земљи; и Јединородног Сина Његовог, Господа нашега Исуса Христа, који је рођен од Оца пре свих векова, Бога од

датака о саборима у Сирмијуму и аријанству. Фотин се вероватно после Костанцијеве смрти вратио на своју катедру, јер су срвгнути епископи добили дозволу да заузму поново своје позиције. Међутим, Валентинијановим доласком на престо Фотин је поново протеран. Писао је низ расправа и посветио их самом императору. Ж. Зелер, *Нав. дело*, 278–279.

[7] Сократ овде погрешно приписује формулу донету на сабору 22. маја 359. сабору у Сирмијуму од неколико година раније. Ради се у ствари о четвртој формули из Сирмијума. Њу је писао Марко из Аретузе, а не први, како тврди Сократ. (Зенос је још крајем претпрошлог века напоменуо и добро приметио да Сократ меша ауторе символа, Socrates, XVI) Текст ове формуле доноси сам Сократ (Сократ Схоластик, 55), а њена суштина јесте у вези са христологијом. Овај символ помиње први пут отворено и учење о силаску Христа у пакао. Ова формула јасно саопштава да је *Син сличан Оцу у свему* (подобносушност). Констанције је забранио било какву расправу о суштини и акценат је стављен на сличност Оца и Сина. Син више није потчињен Оцу, и на овај начин тријумфовала је струја епископа Валенса из Мурсе, Ж. Зелер, *Нав. дело*, 270–271; Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 69; Свети Хиларије, један од најзначајнијих противника аријанства, славни западни црквени отац, управо уочи овог сабора у Риминију је писао своје чувено дело *De synodis* у намери да помири западне присталице никејске догме са источним противницима, у њему он осуђује синод из 357, и доноси декрете других источних синода, в. *The Cambridge history of early Christian literature*, 304; Daniel H. Williams, *The Anti-Arian Campaigns of Hilary of Poitiers and the "Liber Contra Auxentium"*, Church History, vol. 61, No.1, Cambridge 1992, 8–11; Winrich Löhr, *Western Christianities*, in: *The Cambridge history of Christianity. Constantine to c. 600*, edited by Augustine Casiday and Frederick W. Norris, Cambridge 2007, 12.

Бога, светлост од светлости, кроз кога је произашло све што постоји и у небесима и на земљи, и што се види и што се не види, Реч, премудрост, истиниту светлост и живот, који је у последње дане ради нас постао човек и родио се од девојке, који би распет и умре, који би сахрањен и васкрсну из мртвих у трећи дан, који се узнесе на небо и седи Оцу с десне стране, и који ће доћи да суди живима и мртвима и да свакоме да по заслузи шта је урадио, и његово ће царство трајати у бесконачност, у колико ће он седети са десне стране Оцу не само за садашњих времена него и за оних што ће настати; и у Духа Светога, тј. утешитеља, кога Господ обећа послати апостолима по узласку на висине, кога је и послао да их научи и да им напомене све, кроз кога се освештавају душе које сикрено верују. А који тврди да је Син – од ништа или од које друге личности а не од Бога, и да је било времена или да је био век, када Њега не беше – њих света саборна Црква не признаје за своје. Исто тако кажемо који тврди да су Отац и Син два Бога – нека буде проклет. Који признаје у Христу Бога и превечног Сина Божијег, а пак не исповеда да је Он заједно са Оцем стварао када је све створено – и тај нека буде проклет. Који дрско говори да се нерођени или део од Њега родио од Марије – и њега проклињемо.

Који говори за онога што се родио од Марије, да је Син Божији по предзнању, а да нема своје биће у Богу као рођени од Оца пре свих векова, и да није кроз њега све постало, и тај да је проклет. Који тврди да се Божије суштаство шири и смањује, нека је анатема. Који говори да се Божије суштатсво шири када када производи Сина нека је анатема. Који говори за Сина Божијег да је он унутрашња реч или она, што се изговара, нека је анатема. Који каже за Оног који се родио од Марије, да је Бог и човек, али ту разумева Бога који није рођен, нека је анатема. Који ове речи: 'Ја сам Бог и пре и после, и нема Бога осим мене' (Ис. 43, 6) што су изговорене против идола и лажних богова, који узима те речи по јеврејском схватању, и не признаје јединородног превечног Бога, нека је анатема. Који, слушајући ове речи 'Реч постаде тело' (Јн. 1, 14) мисли да се реч претворила у тело, или да је узела на себе тело и да се кроз то променила, нека је анатема. Који кад чује да је Син Божији био расшет, тврди, како је Он (по божанству) био трулио, било страдао, било променио или се умањио, или умро, нека је анатема. Који говори, да се ове речи 'Да створимо човека' (Пост. 1, 26) није рекао Отац Сину, него самом себи, нека је анатема. Који говори, да се Авраму ние јавио Син, него сам нерођени Бог,

или неки уд од њега, нека је анатема. Који говори да се с Јаковом није борио Син у облику човека него сам нерођени Бог или неки део од њега, нека је анатема. Који тврди да под овим речима 'Одажди Господ од Господа' не мисли на Оца и Сина, него тврди да се Бог одаждио сам од себе, нека је анатема, јер је Господ Син, одаждио од Господа Оца. Који, слушајући за Господа Оца и Господа Сина, придаје име Господа како Оцу и Сину, и тврдећи да је Господ од Господа и да су то два Бога, такав нека је анатема; јер ми исповедамо за Сина да чином није раван Оцу, него му је потчињен, уколико Син долазио у Содому без воље Очеве, нити је одаждио сам од себе, него од Господа који је саизволео на то, дакле од Оца, као што и не седи од десна Богу сам од себе него је на реч Оца 'седи с десне стране до мене' (Пс. 109, 1). Који не пристаје на ово, нека је анатема. Који признаје да је Отац, Син и Свети дух једно лице, нека је анатема. Који каже за Светог Духа да је утешитељ, а то говорећи помишља на нерођеног Бога, нека је анатема. Који неће да зна за другог утешитеља, осим једног Сина, супротно речи 'Даће вам Отац другог утешитеља, ја ћу га умолити' (Јов. 14, 16), нека је анатема. Који каже за духа да је део, нека је анатема. Који каже за Духа да је део један од Оца и Сина – нека је анатема. Који говори да Отац, Син и Свети дух јесу три бога нека је анатема. Који тврди да је Син Божији произашао по вољи Оца исто као ма свака саздана твар, нека је анатема. Који говори да се Син није родио по вољи Оца, нека је анатема, јер Отац није родио Сина по нагону своје нарави, и дакле против своје воље, него у мах у који је то захтео, у тај мах га је и родио ван времена и без страсти. Који неће да зна за ово нека је анатема. Који каже за Сина да је нерођен и да му нема постанка, тај као да препознаје двојицу, којима нема постанка и који нису рођени, дакле прави два бога – нека је анатема, јер је глава и почетак свему Син, а глава Христу је Бог, с тога ми кроз Сина благочестиво узродимо све к једном безначалном начелу свега. Најпосле остајемо верни хришћанским појмовима па кажемо: ко не признаје да је Христос Исус Божији пре векова, да је делао с Оцем када је све постало, него још тврди да је Он тада добио име Сина и Христа, и тек од онда се зове Бог када се родио од Марије, нека је ана-

тема као друг Павла самосатског.''[8]

Други облик вере, састављен у Сирмијуму првобитно написан на латинском, а онда преведен на грчки.[9]

„Како се увидело да је потребно да се испита још нешто за веру, то је поново разматрано све у Сирмијуму где су били: Валент, Урсакије и Герминије. Због тога, као правило би постављено да је један Бог Отац Сведржитељ, као што за то зна по целом свету, и један Јединородни Син Његов, Исус Христос, Господ Бог и Спаситељ наш, који се родио од њега пре свих векова. Али не треба узети да су два бога кад је већ и сам Господ рекао 'Враћам се к Оцу својему и Оцу вашему, и Богу своме и Богу вашем' (Јн. 20, 17). С тога Он и јесте Бог свих, као што и апостол каже: 'Или је само јеврејски Бог а не и незнабожаца? Јер је један Бог, који ће оправдати обрезање вере и необрезање вером' (Рим. 3, 29–30). Тако се и све остало слаже са Светим Писмом, и нема ништа под сумњом. А што многима задаје посла реч која се на латинском пише substantia а на грчком ουςία као да се потпуније схвате речи 'ομούσιον или 'ομοιύσιον; за то не би требало чинити ни помена, па ни црква не треба до да претреса из тог основног разлога, што у Светом Писму нема ни речи о томе и шта то надмашује ум и знање човека, уколико нема тога који нешто зна за рођење Сина, као што и стоји написано 'Ко може знати за његово порекло' (Ис. 53, 7). За Оца се зна само да је Он родио Сина, а за Сина да се родио од Оца. Нико не двоуми да је Отац и чашћу и достојанством и божанством, и по самом имену већи од Сина, што сведочи и сам Син 'Отац, који ме посла, већи је од мене'(Јн. 14, 24, 28). И то је саборна наука, као што свако зна, да су Отац и Син два

---

[8] Сократ овде истом сабору приписује два символа вере, међутим, како је још раније утврђено, то није тачно, Socrates, XVII; реч је овде о тзв. *Првом символу из Сирмијума* и, како Жак Зелер каже, тријумфу антиохијске теологије. Овај символ заобилази питање суштине (όμούσιος), али и осуђује аријанско учење; Ж. Зелер, *Нав. дело*, 260.

[9] Тачније, ради се о сабору из 357. године. Најзначајнији епископи који су били присутни су Валенс из Мурсе, Урсације из Сингидунума и Герминијус, наследник Фотина на епископској столици Сирмијума. Њих тројица су били најзначајнији противници никејског Символа вере. На овом сабору је донета друга сирмијумска формула, то је управо текст који доноси Сократ Схоластик. Свети Хиларије назива овај документ *blasphemia*. Овај символ, тј. формула, близак је аријанизму и одваја се од семиаријанизма са ранијих сабора, уп. Ж. Зелер, *Нав. дело*, 265, M. Mirković, *Нав. дело*, 122; Б. Ферјанчић, *Нав. дело*, 38; израз *бласфемија из Сирмијума,* тј. *сирмијска бласфемија*, употребљава се до данас у литератури, уп. Mark Edwards, *Synods and councils*, in: *The Cambridge history of Christianity. Constantine to c. 600*, 372.

лица, и да је при томе Отац већи а Син Му потчињен са свим оним, што је отац потчинио Сину. Отац нема почетка, не може га нико видети, бесмртан је и чист од страсти; а Син је рођен од Оца, Бог је од Бога, светлост од светлости, а како се он родио од Оца, то нико не зна сем Оца, као што је већ речено. Син, Господ и Бог наш сам је на себе узео тело, тј. постао човек, као што је наговестио анђео, како кажу све књиге Светог Писма и како учи сам апостол, учитељ незнабожаца да је Христос примио облик од Марије Дјеве, па као човек у истом телу и пострадао. А суштина и основа свеколикој вери састоји се у томе да свагда верујемо у Тројицу, као што се чита у јеванђељу: 'Идите и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа' (Мт. 28, 19). Тројичан број потпун је и савршен. Утешитељ, кога посла Син по обећању, дошао је да освешта и научи апостоле и све који верују."

Фотину је било нуђено и саветовано да се потпише на ово, иако је већ био свргнут. Мимо тога, било му је обећано да ће се вратити на своје место, ако се покаје, па пристане на ово што је овде записано, а одбаци науку коју је сам измислио. Али он није хтео пристати на то, него позва судије да се упусте у дијалог с њим. Цар пристане на то и би одређен датум, те се тада искупише епископи који су били ту, па и многи од сенатора, којима је цар заповедио да дођу. Насупрот Фотину био је тадашњи старешина анкирске цркве Василије. Брзописци су бележили говор и једног и другог. Препирка је била жестока, и најпосле Фотин би побеђен и осуђен. Остатак свог века он је провео у прогонству, и тамо је написао књигу на латинском и грчком, јер је био вешт у тим језицима, а у тој књизи је нападао све јереси, али прећутао о оној науци коју је сам измислио.[10]

Треба знати да су епископи који се сабраше у Сирмијуму, променили своје мишљење о вери која би изложена на латинском језику, јер запазише, пошто је већ било обнародовано, да ту има супротних речи, па се због тога постараше да покупе рукописе од оних лица која су имала преписе. Али, како су многи те

[10] Василије и Фотин су се изгледа добро и познавали, можда су неко време живели заједно у Марцеловом клиру. Обојица су и ванредно образовани епископи и одлични ретори, али је Василије изгледа у говорништву надмашио сирмијског епископа. Да је препирка била жестока потврђују и други извори, Ж. Зелер, *Нав. дело*, 259–260, уп. и напомене за друге изворе који се баве овим случајем. Сократове опаске о Фотиновом делу прихвата и Зелер, који их допуњује и другим изворима у вези са Фотиновим делом и учењем, Ж. Зелер, *Нав. дело*, 251–252, уп. и напомене.

преписе сакрили, због тога цар изда декрет да се све то покупи, запретивши казном свакоме код кога се ти списи пронађу. Међутим, ни овим претњама то се није остварило и многи преписи у тајно циркулисали из руке у руку.

Глава тридесетпрва
О Осији, епископу Кордобе

Већ сам рекао да је на сабору у Сирмијуму био и Осија, али не својом вољом. Бићу кратак по овом питању. Наиме, по наваљивању аријеваца, Осија беше заточен. То је било нешто пре сабора у Сирмијуму. Али цар је желео да Осија дође на сабор по сваку цену, јер се његово присуство сматрало као важан доказ за веру. Због тога је цар, по жељи сабраних епископа, и позвао Осију на сабор, те сам због тога и рекао да Осија није дошао својом вољом. У почетку он се устезао да пође куда је тебало, али када га почеше, већ старог, тући и мучити, пристао је и потписао се на оно што је урађено за веру на том сабору.[11] *Ето како се свршише послови у Сирмијуму. У то време цар Констанције је боравио у овом граду, да би видео шта ће учинити војска која је послата против Магнеција.*

Овим и Сократ Схоластик завршава своје податке значајне за црквену историју Сирмијума. Поред неких непрецизности, пре свега хронолошких, дао је и низ поузданих информација о томе како су текли сабори у Сирмијуму 40-их и 50-их година IV века. Пренео је и симболе вере, односно *сирмијске*

[11] Осија, епископ Кордове, председао је седницама још на Првом васељенском сабору у Никеји 325, потом и на сабору у Сердици, држећи се никејског учења. Спадао је у ону групу епископа који су се противили царском мешању у послове цркве. Позивао је Константција да се одрекне аријанског учења, подсећајући га да је и он само човек. Према Атанасију, Осија је цару рекао да се држи царства а не да се бави црквеним питањима. Био је у царевој немилости. Реч је и о његовом прогонству, али и о томе како је Осија ипак био стар (помиње се и да је имао сто година) и недовољно способан, слабог и вида и ума, када је потписао документ из Сирмијума; Атанасије Велики тиме правда учешће овог епископа на сабору. уп. J. Roldanus, *Нав. дело*, 98–99; Ж. Зелер, *Нав. дело*, 265; M. Mirković, *Нав. дело*, 122; Фјодор Успенски, *Историја Византијског царства од 6. до 9. века*, Београд 2000, 84; Мада постоје и мишљења да се Осија још у Сердици заинтересовао за компромис, да је потписао овај документ без принуде, председавао 357. Сирмијским сабором и да је чак у својој дијецези проповедао сирмијску догму, можда баш у циљу постизања јединства Истока и Запада, W. Löhr, *Нав. дело*, 10–12.

формуле или веровања са ових сабора, чиме је умногоме употпунио сазнања о раној црквеној историји Срема.

Његово дело заслужује и даље проучавање и интерпретацију. Оно спада у главне изворе за изучавање ране црквене историје и уз друге ваљане изворе за овај период боље одсликава религијску и црквену ситуацију позног Римског царства, односно ране Византије на тлу Панонијe. *Историја цркве* Сократа Схоластика веома упечатљиво показује колики је значај имао Сирмијум и колико је био важан хришћански центар тадашњег познатог света.

Boris Stojkovski
History Department – Faculty of philosophy, Novi Sad

SOKRAT SHOLASTIK AS A SOURCE FOR EARLY CHURCH HISTORY OF SIRMIUM

SUMMARY

The topic of this paper is the data given by Sokrat Sholastik on the early church history of Sirmium. Sirmium was in the early Byzantine, i.e., late antic period, a religious centre and a very important city to the entire Christendom. In his History of the Church Sokrat Sholastik presents plenty of data that pertains to the church conventions in the 40s and 50s of the IV century during the reign of emperor Constantius. Sokrat particularly covers Arianism and other Christological debates and heresies, such as Fotin heresy.

Although there is some chronological imprecision in his work, and some lack of objectivity, Sokrat Sholastik offers important data on the church history of Sirmium, Arian dispute, and shows the great importance of this city.

His work had been used before in historiography, but in this paper, his data related to Sirmium was for the first time gathered and commented upon.

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

УДК 012 Гавриловић С.
016:94(497.113)

Владан Гавриловић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

РАДОВИ АКАДЕМИКА СЛАВКА ГАВРИЛОВИЋА О СРЕМУ

Сажетак : Академик Славко Гавриловић (1924–2008) остаће упамћен као један од најплоднијих историчара друге половине XX века у српској историографији. Његова библиографија броји преко 700 јединица, од чега се више од 500 односи на монографије, студије и чланке. У овом многоструком научном опусу преко 100 библиографских јединица се односи на Срем и дешавања у њему од краја XVII до средине XIX века. У прилогу доносимо списак библиографских јединица о Срему академика Гавриловића.

Кључне речи: Срем, Срби, Србија, Хабзбуршка монархија, Славко Гавриловић.

Академик Славко Гавриловић

Академик Славко Гавриловић (1924–2008) је готово цео свој научни опус посветио истраживању Срема, Славоније и Хрватске од краја XVII до средине XIX века. Од преко 500 библиографских јединица, у које убрајамо студије, чланке и поједине важније приказе, на Срем и Сремску војну границу, као и на поједине личности у њима, односи се више од 100 библиографских јединица, односно преко 1/5 целокупног научног опуса. Академик Гавриловић је постао наш најбољи познавалац друштвено-економских односа

код Срба у Монархији од краја XVII до средине XIX века. О Срему, Славонији и привредним приликама у њима говори и његова докторска дисертација написана и објављена 1960. године. Академик Гавриловић је истраживао различитости Срема и његову подељеност на коморске (цивилне) и војне (Војна граница) области. Проблематика која се односила на питање ових области нашла је место у једној изузетно значајној монографији под насловом *Коморски Срем у другој половини XVIII века*. Тешке економске и социјалне прилике, однос нових (аустријских) власти, тешки порези и различита феудална давања су много пута у XVIII веку терала становништво на отпор таквим мерама, а о том времену најбоље сведочи монографија наслова *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*. Осим Срема као целине, посебно поље истраживања академика Гавриловића била су важнија сремска насеља: Митровица као штабно место Петроварадинске регименте, Ириг, као једно од највећих и најзначајнијих насеља у Срему до појаве куге 1795. године, Рума, као племићки посед породице Пејачевић. Посебно поље истраживања академик Гавриловић је посветио дешавањима у Српском народном покрету 1848/1849. године и у вези с њим, што је имало специфичан одјек у Срему, као камену спотицања између Срба и Хрвата у Монархији. О томе говоре две његове монографије написане у различитим временским периодима (шездесетих и деведесетих година).

Његове студије о Шиду и Шидском властелинству обимом и значајем заслужују посебну пажњу. Академик Гавриловић је део својих истраживања усмерио и на питање појаве и насељавања Словака, Немаца и Јевреја у Срему. Његовој пажњи није промакло ни питање фрушкогорских манастира и њихове економике у XVIII веку.

Ради успомене на њега и његов научни рад доносимо комплетан списак монографија, студија, чланака и приказа о сремској тематици.

Монографије:

I. *Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stoleća*, 1. Izbor, [predgovor] *O građi i prilikama u Sremu na koje se ona odnosi i objašnjenja Slavka Gavrilovića*, Istorijski arhiv AP Vojvodine, Sremski Karlovci – Novi Sad 1958, X tabela, 276 str. (Građa za istoriju Vojvodine, 1)

II. *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*, Београд 1960, 233 стр. (Посебна издања САНУ, бр. CCCXLIV, Одељење друштвених наука, 37. св.)

III. *Срем у револуцији 1848–1849, Београд 1963*, 386 стр. (Посебна издања САНУ, CCCLIX, Одељење друштвених наука, бр. 43)

IV. *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом*, Избор и објашњења Славко Гавриловић, Историјски архив АП Војводине, Сремски Карловци 1965, 562 стр. (Грађа за историју Војводине, 2)

V. *Рума – трговиште у Срему 1718–1848/49*, Матица српска, Нови Сад 1969, 240 стр. + 1 карта.

VI. *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Филозофски факултет, Нови Сад 1979, 503 стр. (Монографије Института за историју Филозофског факултета, бр. 12)

VII. *Митровица – трговиште у Срему XVIII и XIX века (1716–1848)*, Београд 1984 [6] + 224. стр. (Посебна издања САНУ, DLVIII, Одељење историјских наука, 9)

VIII. *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*, Београд 1986, VIII + 278 стр. (Посебна издања САНУ, DLXIX, Одељење историјских наука, 11)

IX. *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Београд 1989, VII + 121 стр. (Посебна издања САНУ, DXCI, Одељење историјских наука, бр. 14)

X. *Ириг – трговиште у Срему 1687–1849*, Прометеј, Нови Сад – Српска читаоница, Ириг 1994, 132. стр. (Библиотека Историја)

XI. *Коморски Срем у другој половини XVIII века*, САНУ, Београд 1995, 159 стр. (Посебна издања САНУ; 634, Одељење историјских наука, XXIII)

XII. *Срем пре и у току Српског народног покрета 1848–1849*, Гутенбергова Галаксија, Београд – Ваљевска штампарија, Ваљево 1997, 421 стр. (Историјска библиотека, 3)

Биографије у књизи *Знамените личности Срема*, Сремска Митровица 2003:

Пецињачки Срета (262); *Аврамовић Теодор – Тицан* (281); *Биличевић Фрања* (387–388); *Драгић Стеван* (404–405); *Младеновић Трифун* (432); *Моловић Адам* (432–433); *Ристер Карло (Драгутин)* (448–449); *Адамовић Јован – Анђелић Димитрије* (499–500); *Арсеније IV Јовановић Шакабента* (502–503), *коаутор; Јосиф Рајачић* (521–523), коаутор; *Стефан Стратимировић* (539–540), коаутор.

Студије, чланци, прикази, расправе:

1. *Грађа о Тицановој буни у Срему 1807. године*, Сабрао и уредио Ж. Сечански, Београд 1952, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 6, Нови Сад 1953, 198–201.
2. *Сељачки покрет у Срему у време Првог српског устанка*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 7, Нови Сад 1954, 7–48.
3. *Теодор Аврамовић Тицан*, Рад војвођанских музеја, бр. 3, Нови Сад 1954, 107–118.
4. *Епилог сељачке буне у Срему 1807*, Задружни архив, бр. 3, Нови Сад 1955, 131–140.
5. *Нови подаци о Тицану*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 12, Нови Сад 1956, 74–75.
6. *Русини у Шиду од 1803 до 1848*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. I, Нови Сад 1956, 70–86.
7. *Agrarni pokret u Sremu, Slavoniji i Moslavini početkom XIX veka*, Historijski zbornik, br. X, sv. 1–4, Zagreb 1957, 71–82.
8. *Постанак структура и економисање Шидског властелинства (1777–1848)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 17, Нови Сад 1957, 29–54.
9. *Трговци и занатлије на Шидском властелинству*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр.18, Нови Сад 1957, 5–17.
10. *Шид и Беркасово под војном и коморском влашћу (1699–1777)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 16, Нови Сад 1957, 36–51.
11. *Шид и шидско властелинство (1699–1849)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 16, 36–51; бр. 17, 29–54, Нови Сад 1957/1958,

штампано као посебан отисак – 104. стр.
12. *Класна борба на Шидском властелинству*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 19, Нови Сад 1958, 5–54.
13. *О регулисању положаја слугу и служинчади у Срему, Славонији и Бачкој 1770–1805*, Задружни архив, бр. 6, Нови Сад 1958, 86–91.
14. *Јанко Немечек (Теодор Племечковић), српијански ухода у Срему 1807*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 23, Нови Сад 1959, 87–96.
15. *О насељавању српске милиције и Климената у Срему (1737–1742)*, Историјски часопис, бр. IX–X, САНУ, Београд 1959, 249–258.
16. *Покушај преношења Матице српске у Сремске Карловце*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. VI–VII, (за 1958. и 1959), Нови Сад 1959, 279–280.
17. *Vlastelinstvo Vojka u Sremu (1745–1766)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. IV, Нови Сад 1959, 29–59.
18. *Јавни терети и невоље сремског становништва средином XVIII столећа*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 26, Нови Сад 1960, 40–67.
19. *Три прилога из историје насеља Земунског властелинства (1718 –1745)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 28, Нови Сад 1960, 121–129.
20. *Урбаријално питање у Сремској жупанији средином XVIII столећа*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 27, Нови Сад 1960, 5–32.
21. *Инвентар Иришког трговца из XVIII столећа*, Рад војвођанских музеја, бр. 10, Нови Сад 1961, 154–163.
22. *Привредне и друштвене прилике у Инђији 1746–1849*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. VI, Нови Сад 1961, 143–163.
23. *Сељаштво на властелинству Нуштар–Габош (1687–1849)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 30, Нови Сад 1961, 5–53.
24. *Три прилога из историје насеља Земунског властелинства (1718 –1745)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 28, Нови Сад 1961, 121–129.
25. *Ириг у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 32–33, Нови Сад 1962, 19–61.
26. *Popisi trgovaca u Sremskoj i Virovitičkoj županiji 1771. godine*, Starine

JAZU, br. 52, Zagreb 1962, 309–532.
27. *Srem u revoluciji 1848–1849*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. I/2, Beograd 1962, 23–32.
28. *Ženidbeni i svatovski običaji u Sremu u XVIII stoleću*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. VII, Нови Сад 1963, (за 1962–1963), 31–34.
29. *Irig od kuge 1795. do revolucije 1848–49*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. VIII, Нови Сад 1965, 5–70.
30. *Bilješke Josipa Hajnocija o Srijemu 1789. godine*, Starine JAZU, br. 53, Zagreb 1966, 175–189.
31. *Lazar Ćelap, Zemunski vojni komunitet (1717–1881)*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. VII/1–2, Beograd 1968, 124–126, kritički prikaz.
32. *Razgraničenje između Vojne granice i civilne teritorije u Sremu i Slavoniji sredinom XVIII veka*, Godišnjak Matice Hrvatske u Vinkovcima, br. 6, Vinkovci 1968, 85–99.
33. *Naseljavanje Slovaka u sremska sela Sot i Bingulu godine 1835*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. XII/1, Нови Сад 1969, 135–138.
34. *Седиште штаба граничарског пука*, [у књизи], *Сремска Митровица*, Музеј Срема – Скупштина општине, Сремска Митровица 1969, 93–117.
35. *Извештаји о старинама у Сремској војној граници 1815–1816*, Зборник Матице српске за историју, бр. 1, Нови Сад 1970, 118–122.
36. *Лазар Ћелап, Земунски војни комунитет 1717–1881*, Споменик САНУ, Београд 1967, Зборник Матице српске за историју, бр. 1, Нови Сад 1970, 174–175.
37. *Сремска Митровица (Syrmium)*, Скупштина општине – Музеј Срема, Сремска Митровица 1969, Југословенски историјски часопис, бр. 1–2, Београд 1970, 204–205, критички приказ.
38. *Енгел Франц Штефан*: Опис краљевине Срема, Славоније и Војводине, *са немачког прев. Вера Стојић, [избор текста и редакција Славко Гавриловић]*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. XIX/2, 289–356; XIX/3, 508–566, Нови Сад 1971.
39. *Насељавање Словака у Нови Сланкамен (1791)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 3, Нови Сад 1971, 105–108.
40. *Статистички подаци о Словацима и Немцима у Бачкој и Срему 1818*, Зборник Матице српске за историју, бр. 4, Нови Сад 1971, 119–120.

41. *Стеван Радовановић*, Из културне историје Земуна, *Земун 1970*, Зборник Матице српске за историју, бр. 4, Нови Сад 1971, 216–217, критички приказ.
42. *Uspomene Lorenca Majera o zbivanjima u Petrovaradinu i njegovoj okolini 1848–1849. godine*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. XIV/1, Нови Сад 1971, 55–66.
43. *Borbe oko Petrovaradinske tvrđave 1848–1849*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. XV/1, Нови Сад 1972, 33–40.
44. *Енгел Франц Штефан*: Опис краљевине Срема, Славоније и Војводине, *са немачког прев. Вера Стојић, [избор текста и редакција Славко Гавриловић]*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. XX/1, 154–203; XX/2, 338–371, Нови Сад 1972.
45. *Manufaktura sukna u Sremskoj vojnoj granici 1783–1786*, Spomenica Josipa Matasovića (1892–1962), Povjesno društvo Hrvatske, Zagreb 1972, 85–88.
46. *Срем, Банат и Бачка од краја XVIII до средине XIX века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 6, Нови Сад 1972, 9–26.
47. *Сремски сточарски трговци о својим тешкоћама 1811–1813*, Зборник Матице српске за историју, бр. 5, Нови Сад 1972, 153–155.
48. *Статистички подаци о Србима Сремске архидијецезе 1800–1820. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 6, Нови Сад 1972, 130–140.
49. *Građa za istoriju zapadnog Srema prve polovine XIX veka*, Istraživanja Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, knj, II, Novi Sad 1973, 293–383.
50. *Odjeci ilirskog pokreta u Sremu*, Radovi instituta za hrvatsku povijest, br. 3, Zagreb 1973, 205–212.
51. *Seljački nemiri u istočnoj Slavonijii i Sremu 1736. godine*, Radovi instituta za hrvatsku povijest, br. 5, Zagreb 1973, 357–363.
52. *Sremska trgovišta u prvoj polovini XIX veka*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3–4, Beograd 1973, 121–129.
53. *Енгел Франц Штефан*: Опис краљевине Срема, Славоније и Војводине, *са немачког прев. Вера Стојић, [избор текста и редакција Славко Гавриловић]*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. XXI/1, 94–130; XXI/2, 333–347; XXI/3, 493–514, Нови Сад 1973.
54. *Прилог историји Словака у Старој Пазови (1770–1848)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, бр. XVI/1, Нови Сад 1973, 63–68.

55. *Енгел Франц Штефан*: Опис краљевине Срема, Славоније и Војводине, *са немачког прев. Вера Стојић, [избор текста и редакција Славко Гавриловић]*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, бр. XXII/1, Нови Сад 1974, 104–133.
56. *Сведочанства о биткама код Ирига и Петроварадина 1716. године*, Историјски часопис, бр. XXI, Београд 1974, 251–254.
57. *Насељавање Немаца у Руму у време Јосифа II*, Зборник Матице српске за историју, бр. 11, Нови Сад 1975, 118–126.
58. *Прошлост Сремске Митровице у традицији с почетка XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 13, Нови Сад 1976, 95–96.
59. *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad 1977, 153–215.
60. *Sremska, virovitička i požeška županija u godinama gladi 1813–1817*, Acta historico-oeconomica iugoslavica, br. IV, Zagreb 1977, 59–89.
61. *Ћирилске исправе и писма из Срема средином XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 16, Нови Сад 1977, 109–116.
62. *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII–XIX veka)*, Istraživanja, br. 6, Novi Sad 1978, 467–506.
63. *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII–XIX vek)*, Istraživanja, br. 7, Novi Sad 1979, 467–506.
64. *Митровачки трговци и први српски устанак*, Зборник Матице српске за историју, бр. 20, Нови Сад 1979, 103–112.
65. *Извештај коморског саветника Г. И. Еберла о Славонији и Срему прве половине XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 22, Нови Сад 1980, 111–131.
66. *Расправа у Бечу 1737. о друштвено-економским односима у Славонији и Срему*, Зборник Матице српске за историју, бр. 23, Нови Сад 1981, 89–103.
67. *Разбојништво у Срему у време аустријско-турског рата 1788–1791*, Balcanica, br. XIII–XIV, Belgrade 1983, 137–145.
68. *Sremska vojna granica u revoluciji 1848–1849. godine*, Vojna krajina: Povijesni pregled, historiografija, rasprave, Liber, Zagreb 1984, 337–341
69. *Naređenje iz 1843. godine o suzbijanju ilirskog pokreta u Slavonsko -sremskoj vojnoj granici*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, god. 22/1, Osijek 1985, 297–298.
70. *Сремско-аустријски односи од 1804. до 1806. године и активност проте Матије Ненадовића, Прота Матија Ненадовић и његово доба*,

Београд 1985, 443–451. (Научни скупови САНУ, XXVI, Председништво, 6)

71. *Београдска тврђава и становништво Срема у време аустријске управе у Србији (1717–1739)*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Београд САНУ, Завод за заштиту споменика културе Београда, Београд 1988, 135–139.
72. *Вести о земљотресима у Славонији, Срему и Србији у XVIII и првој половини XIX века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 39, Нови Сад 1989, 107–108.
73. *Економика сремских манастира од XVIII до XX века, Манастир Шишатовац*, Зборник радова, Балканолошки институт САНУ, Београд, Матица српска, Друштво историчара уметности Србије, 1989, 31–39. (Посебна издања Балканолошког института Сану, бр. 38)
74. З*емљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 157–175. (Галерија САНУ, 66)
75. *Марко Јачов*, Срем на прелазу два века (XVII–XVIII), *Београд 1990*, Историјски часопис, бр. XXXVII, Београд 1990, 291–294, критичка оцена.
76. *Поседи и економисање фрушкогорских манастира и њихово проучавање*, Фрушкогорски манастири, Зборник радова, Нови Сад 1990, 81–86.
77. *Миграције из Горње крајине у Славонију и Срем од почетка XVIII до средине XIX века*, Зборник САНУ о Србима у Хрватској, бр. 2, Београд 1991, 7–68.
78. *„Заштитно писмо" из 1708. иришког оберкнеза Живана Младеновића*, Зборник Матице српске за историју, бр. 45, Нови Сад 1992, 121–124.
79. *Митровачка акта и писма из прве половине XVIII века*, Сунчани сат, бр. 3–4, Сремска Митровица 1994, 255–257.
80. *Окружница из 1779. године о сузбијању разбојништва у Славонији и Срему*, Зборник Матице српске за историју, бр. 49, Нови Сад 1994, 133–136.
81. *Насељавање Срба у северну Хрватску, Славонију и западни Срем (XV–XIX век)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 52, Нови Сад 1995, 21–39.
82. *Проглас Сремске жупаније из 1796. о амнестији за дружину Ристе Хајдука*, Свеске Матице српске, Серија друштвених наука, бр. 28, Нови Сад 1995, 40–41.

83. *Фрушкогорски манастири 1749. о положају својих поданика – прњавораца*, Рад војвођанских музеја, бр. 37, Нови Сад 1995, 1–4.
84. *Stara Pazova – slovačko-srpsko naselje u Sremskoj vojnoj granici XVIII – XIX veka*, 250 rokov života Slovakov vo Vojvodine, Beograd 1996, 54–61.
85. *Епидемије куге на Балкану и средњем Подунављу од XV до XIX века*, Двестогодишњица сремске иришке куге, Нови Сад 1996, 7–13.
86. *Извозни пасош митровачког трговца Димитрија от Бајић из 1811. године*, Сунчани сат, бр. 6, Сремска Митровица 1996, 97–99.
87. *Три писма из Срема прве половине XVIII века*, Сунчани сат, бр. 6, Сремска Митровица 1996, 33–36.
88. *Записи о ратовању око Петроварадина 1848–1849*, Дневник пуковника Лазара Мамуле о опсади Петроварадинске тврђаве 1849, Споменик САНУ, бр. CXXXVI, Одељење Историјских наука, 10, Београд 1997, 7–25.
89. *Срем од краја XVII до средине XIX века*, Зборник музеја Срема, бр. 3, Сремска Митровица 1997, 81–94.
90. *Инђија од постанка до средине XIX века*, Стара Инђија, Народна библиотека „Ђорђе Натошевић'' 1998, 3–44.
91. *Напомене уз књигу Фридриха Виљема фон Таубе-а „Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема''*, Зборник Матице српске за историју, бр. 58, Нови Сад 1998, 269–272, оцена.
92. *Хаџи Божидар Пауковић, „Пустаре у Срему''*, Зборник Матице српске за историју, бр. 58, Нови Сад 1998, 261–268, критика.
93. *Grčko-cincarsko-makedonski trgovci u Zemunu prema prvom srpskom ustanku, Saradnja između Srba i Grka za vreme svojih oslobodilačkih pokreta 1804–1830*, I grčko-srpski simpozijum, Institute for Balakan Studies, Thessalonikii 1979, 25–36.
94. *Насељавање и развитак Старе Пазове (XVII–XIX век)*, Рад музеја Војводине, бр. 41/42, Нови Сад 2000, 99–110.
95. *Срем од краја XVII до средине XIX века*, II део, Зборник Музеја Срема, бр. 4, Сремска Митровица 2000, 43–57.
96. *Срем у револуцији 1848–1849*, Настава историје, бр. 12, Нови Сад 2000, 5–15.
97. *Извори о дажбинама насеља у Срему у првој половини XVIII века*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2001, 131–139.
98. *Извори о пустахилуку у Срему XVIII века*, Историјски архив Срем,

Сремска Митровица 2001, 131–139.

99. *Инструкција митрополита Павла Ненадовића из 1765. за вођење послова у Сремској архидијецези*, Зборник Матице српске за историју, бр. 63–64, Нови Сад 2001, 173–186.
100. *Невоље Михајла Јакшића, власника Сурдука у Срему прве половине XVIII века*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2001, 117 –121.
101. *Граничарски војни комунитети и штабска места у Сремској војној граници (XVIII–XIX век)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 65–66, Нови Сад 2002, 9–23.
102. *Мирослава Вулетић, „Лађарак"*, Зборник Матице српске за историју, бр. 65–66, Нови Сад 2002, 317–319, оцена.
103. *Молба из 1716. становника Срема ради заштите од насиља Турака и Татара*, Зборник Матице српске за историју, бр. 67–68, Нови Сад 2003, 121–124.
104. *На трагу масонске ложе у Петроварадину почетком XIX века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 67–68, Нови Сад 2003, 175–180.
105. *Неколико писама Људевиту Гају из Осека и Срема у пролеће 1848. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 67–68, Нови Сад 2003, 201–210.
106. *Преписка око враћања из Срема предмета цркве у Орашцу (1815 –1819)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 69–70, Нови Сад 2004, 205–214.
107. *Патент царице Марије Терезије из 1750. о олакшицама за граничаре у Славонији и Срему*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, бр. 1, Сремски Карловци 2006, 23–24.
108. *Инструкција Сремске жупаније за Угарски сабор 1790. године*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, бр. 1, Сремски Карловци 2006, 91–94.
109. *Заштитни патент за манастир Ремету из 1697. године*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, бр. 1, Сремски Карловци 2006, 13.
110. *Доситеј Обрадовић у Хопову,* Кровови, бр. 67/70, Сремски Карловци 2007, 17–21.
111. *Аграрни односи у Срему као подлога Тицановој буни*, у књизи: Тицанова буна 1807, Вогањ 2007, 7–32.

Vladan Gavrilović
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

ACADEMICIAN SLAVKO GAVRILOVIĆ'S PAPERS ON SREM

SUMMARY

Academician Slavko Gavrilović (1924–2008) dedicated almost his entire scientific opus to researching Srem, Slavonija, and Croatia from the end of XVII to the middle of XIX century. Out of over 500 bibliographical units including studies, articles, and some more important overviews, Srem, Srem Military Border, as well as some people in those are discussed in more than 100 bibliographical units, i.e., in over one fifth of his entire scientific opus. During his creative period, academician Gavrilović became our best expert in social economic relationships in Serbian population in the Monarchy from the end of XVII to the middle of XIX century. His doctorate paper, written and published in 1960, also covers Srem, Slavonija, and their economic circumstances. This contribution gives a list of biographical units on Srem by academician Gavrilović.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

УДК 930.251:001.32]:004(497.11)

Драгана Михајловић
Архив Српске академије наука – Београд

ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ У АРХИВУ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Сажетак: У раду је приказан Архив Српске академије наука и уметности у Београду, његов историјат, фондови и делатност. Изнети су основни подаци о електронској опреми која се примењује у архивима. Разматране су могућности примене електронских система у архивистици и могућности дигитализације архивске грађе. Наведени су међународни стандарди за примену електронике у архивистици и анализирана могућност њихове примене у Архиву САНУ у Београду.

Кључне речи: архиви, дигитализација архивске грађе, сториџ системи, архивистички стандарди, Архив САНУ.

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Архив Српске академије наука и уметности у Београду основан је 1841. године, када и Друштво српске словесности, које је поклањало нарочиту пажњу прикупљању извора и грађе за српску историју. Интензивнији рад на том пољу почео је крајем 1846. године, када је Јован Стејић 29. децембра поднео представку о спасавању историјских података од заборава, а Аврам Петронијевић се обавезао да изради план о сакупљању грађе и у ту сврху формиран је одбор. Друштво српске словесности суспендовано је 27. јануара 1864. године, а обновљено 1. августа исте године под именом Српско учено друштво. Оно је наследило сакупљену грађу и наставило рад на прикупљању докумената и архивске грађе, а крајем 1870. године почело је да је сређује и инвентарише. Када

су се Српско учено друштво и Академија ујединили допуном Основног закона о Академији, 10. фебруара 1892. године, и када је озваничено име Српска краљевска академија, Архив је прешао у њену својину са 263 старе рукописне и штампане књиге (Стара збирка) и 1.397 инвентарисаних и сигнираних докумената у Историјској збирци. Уједињењем су створени основи Архиву који је Академија организовала и знатно увећала. Грађа из културне, политичке и књижевне прошлости српскога народа коју је Архив поседовао дала је повода да се у Академији размишља о њему као јавној установи. Председништво је у том смислу на скупу од 4. октобра 1899. године, „да би Академијина историјска архива и рукописна збирка могле постати приступне и ширим научним круговима", одлучило да академије филозофских и друштвених наука на првом заједничком скупу покрену „питање о уређењу поменуте архиве и збирке". На Свечаном годишњем скупу Српске краљевске академије 7. марта 1925. године, у извештају „О раду и задацима Српске краљевске академије наука", речено је да Архив „има знатну збирку старих рукописа", приватних докумената, писама, мемоара, збирке фолклорне грађе и „велики део тог драгоценог материјала може се ставити на употребу стручној публици; само је за то потребно организовати тај Архив као јавну установу. Послови су у том правцу отпочели и ми се надамо да ће у току ове године бити и завршени". До реализације није дошло из више разлога, а у првом реду због простора. Архив је, као јавна установа, постао доступан свим заинтересованим научним и јавним радницима после пресељења из Бранкове улице број 15 у Кнез Михаилову 35, где се и данас налази.

Архив располаже фондовима (административним архивама) Друштва српске словесности (1841–1864), Српског ученог друштва (1864–1892), за које постоји картотека, Српске краљевске академије (1887–1944) и два угашена института Српске академије наука – Института за изучавање књижевности (1947–1954) и Института за изучавање села (1948–1954). Ту су још Записници седница Извршног одбора Председништва Српске академије наука – Српске академије наука и уметности, Записници седница Председништва Српске академије наука – Српске академије наука и уметности, Записници редовних, ванредних, свечаних и изборних заседања скупштина Српске академије наука – Српске академије наука и уметности, све за период 1945–1998, и Досијеи преминулих чланова САН – САНУ.

При Архиву је 1997. године основан и Кабинет за медаље. Поред наведеног, Архив поседује и четири збирке докумената, као посебне целине, свака са својим сигнатурама. То су, обично зване, Стара збирка, Историјска збирка, Етнографска збирка и Оријентална збирка.

Стара збирка, или Збирка рукописних и старих штампаних књига, после страдања Народне библиотеке Србије 1941. по обиму је највећа збирка старих српских рукописа и штампаних књига у нашој земљи. У Инвентару збирке до сада је уписано 526 инвентарских јединица, чије је време настанка у периоду од XIII до XIX века. Описане су до броја 339 у Каталогу рукописа и старих штампаних књига, који је урадио Љубомир Стојановић, а издала СКА 1901. године.

Историјска збирка је садржајем најразноврснија и обимом највећа. Има 15.071 инвентарски број (сигнатуру). Садржи грађу од средњег века до наших дана коју чине средњовековне повеље у оригиналу или препису, разни документи, преписке, списи, протоколи, рукописи, исписи из страних архива, мемоари, композиције, фото-албуми итд. било да се налазе као самосталне, засебне јединице или у оквиру већих целина – заоставштина наших истакнутих научних, политичких, књижевних, културних и јавних радника. Између осталих, ту су заоставштине Вука Караџића, Јована Цвијића, Николе Пашића, Јована Томића, Иве Андрића, Милутина Миланковића, породице Обреновић, Александра Белића, Виктора Новака, кнеза Васе Поповића, Бранка Ћопића, Михаила Ристића, Стеве Димитријевића, Светислава Цвијановића и многих других. Ова збирка има именско-предметну картотеку и картотеку Вукове заоставштине, осам инвентарских књига и инвентаре и спискове (пописе) обрађених заоставштина које некада садрже и до 10.000 појединачних докумената. Они су писани на српском језику, а има их писаних и црквенословенском варијантом, као и оних (појединих) који су писани на латинском, руском, француском, енглеском, немачком, италијанском, мађарском, турском, грчком и другим језицима.

Етнографска збирка садржи 482 инвентарске јединице мањих или већих збирки народних умотворина и етнографске грађе различитих скупљача готово из свих српских крајева и области, као и заоставштине Веселина Чајкановића, Јована Ердељановића, Дене Дебељковића и Радослава Павловића. Збирка временски обухвата период XIX и XX века. Има две инвентарске књиге и карто-

теку према истраживачима и скупљачима народних умотворина.

Оријентална збирка има 262 рукописне и штампане књиге и 92 инвентарска броја докумената. Писана је на турском и арапском језику у периоду од XV до XX века. Инвентарисана је у једној књизи.

Кабинет за медаље до данас има 611 инвентарних јединица различитих предмета и докумената.

Територијална надлежност Архива није законом утврђена и он нема надзор над одређеним територијалним или административним јединицама.

Основни задатак Архива састоји се у систематском прикупљању архивске грађе за историју Академије и српског народа у свим областима и подручјима где Срби живе, као и у преузимању, смештају, чувању, сређивању, обради, заштити, публиковању и давању архивске грађе на коришћење научним и другим заинтересованим лицима.

ОСОБЕНОСТИ И ПРЕДНОСТИ КОМПЈУТЕРСКЕ ОБРАДЕ ПОДАТАКА

Настанком компјутера (рачунара) обележено је ново доба у развоју технологије. Брзи развој електронике донео је такве новине људском друштву да је данас незамислива иоле сложенија људска делатност без коришћења компјутера. Кад се каже компјутер мисли се на његове две основне компоненте: техничке уређаје и на програме који руководе техничким уређајима.

За архиве је посебно интересантно претраживање базе података. Највећа целина унетих података назива се база података. База података се организује за податке са одређеном наменом. У мрежи се може организовати већи број база података. Предности базе података у односу на документа или публиковане текстове је у томе што база података садржи податке из различитих извора, који су често тешко доступни за корисника. Налажење информација и података у документима је дуг и тежак пут. Код база података преко кључних речи (одредница) то се обавља много ефикасније зато што је база података доступна у свако време, што није случај са институцијама код којих је радно време ограничено.

Да би се идентификовала и користила, база података мора имати свој назив, а да би се добио одређени податак, неопходна је кључна реч.

Зависно од функције којој служи, компјутерска мрежа може бити локална и даљинска (Интернет). Локална мрежа састоји се од сервера, мрежне картице, каблова за повезивање и мрежног сервера. Сервер је компјутер који своје базе података ставља на располагање другим компјутерима у мрежи. Мрежна картица управља креирањем и примопредајом порука у мрежи, а каблови служе за повезивање компјутера са сервером и компјутера између себе. Интернет мрежа омогућава кориснику да користи светске ресурсе у погледу базе података. Интернет мрежа омогућава комуникацију преко компјутера са целим светом. Зато се Интернет назива „мрежом свих мрежа". За коришћење Интернета могу се користити различити комуникациони системи. За институције најчешће се користи ADSL и кабловски систем.

СТОРИЏ СИСТЕМИ ЗА АРХИВИРАЊЕ ДОКУМЕНАТА

Сториџ системи за архивирање докумената имају велики капацитет и састоје се од већег броја увезаних хард дискова већих капацитета који су софтверски контролисани унутар система. Поред основне намене сториџ система (чувања и складиштења података), могуће је коришћење још два програмска система: 1) документ менаџмент систем за обраду докумената, односно индексирање и 2) OCR систем за препознавање штампаних текстова и њихово конвертовање из графичког у дигитални запис, чиме је оспособљен за претрагу и индексирање. Систем може да врши аутоматско излучивање безвредног регистратурског материјала према роковима чувања.

Предност овог система је огромна у односу на досадашње системе. Обрада докумената је аутоматизована преко индексирања. Простор за складиштење снимљених докумената је огроман. Веома је важно да систем обезбеђује аутентичност докумената и поуздано обезбеђује да се не може ништа преправљати, одузети, док су у меморији.

Овако моћан систем решава неколико веома важних проблема са којима су суочени савремени архиви:

- веома добро се решава просторни смештај огромне количине архивске грађе и то на малом простору;
- обезбеђује се оригиналност садржаја докумената (спољашњих и унутрашњих обележја);

- могућа је аутоматска обрада података;
- омогућено је аутоматско излучивање безвредних докумената према роковима чувања;
- обезбеђено је коришћење дигиталних записа и њихово добијање у облику графичког записа;
- омогућава да својим капацитетом опслужи више архива;
- пружа могућност систематске обраде података преко предметних, именских, географских и других врста индекса.

ПРИХВАТАЊЕ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Овако моћан систем са карактеристикама које омогућавају чување, обраду и коришћење докумената намеће нужно размишљање о рационалности и потреби чувања докумената на подлози папира, изузев докумената раритетног карактера и узорака врста докумената на подлози папира. Ово размишљање може изазвати различите реакције. Вероватно ће бити и оних који полазе од незаменљивости докумената на подлози папира.

Да бисмо ближе објаснили овај потпуно нов став према чувању докумената, неопходно је указати на неке чињенице из прошлости. Човек је, често, неповерљив према новинама, нарочито онима које мењају схватања. Може се замислити како је било тешко прихватити папир за подлогу докумената после пергамента који је уливао сигурност, да не говоримо о још чвршћим подлогама (камене и глинене плочице) које су биле у употреби пре пергамента. Ипак је човек, хтео или не, морао прихватити оно што је практичније, рационалније и савременије.

Друштво све више притискају проблеми чувања, смештаја, одржавања, обраде и начина коришћења архивске грађе која је нарасла до енормних количина. Пре свега озбиљан проблем је обезбеђење смештајног простора и техничких средстава за одржавање грађе. Архиве очекује прилив и савремених врста медија (меморија) за чување, јер по природи посла морају да прате збивања у овој области и да им се прилагођавају у мери у којој је то потребно.

Прихватање нове подлоге за чување докумената у облику дигиталног записа мора проћи кроз период припрема. С обзиром на огромне количине архивске грађе која се већ налази у архивима, класични начин обраде, као и то

да архиви још увек нису технички опремљени на адекватан начин, припремни период је неопходан да се створе услови за прелазак на чување докумената дигитализовањем на подлогама медија компјутерске меморије.

ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ АРХИВА

Циљ савременог архивског информационог система јесте да обезбеди што повољније, рационалније и ефикасније услове коришћења архивске грађе за научне, културне, просветне, оперативне и друге потребе. Он треба да омогући праћење и спровођење јединствених научних и стручних стандарда у архивској делатности, компатибилан проток информација међу архивима, а научним и другим корисницима архивске грађе једноставан и брз приступ информацијама неопходним за њихово истраживање.

Информациони систем представља одговарајуће јединство електронске опреме, базе података и информација и кадрова способних да користе ту опрему. Ова три основна елемента су међусобно условљена у стварању савременог јединственог архивског информационог система.

Да би се реализовао циљ стварања јединственог архивског система, пред друштвеном заједницом и архивском службом поставља се неколико веома значајних задатака. Друштвена заједница архивима треба да обезбеди финансијска средства за компјутерску опрему и њено одржавање, као и за стручно оспособљавање кадрова за коришћење компјутера и информационог система. Архивске службе треба јасно да формулишу пројектне задатке, на основу чега ће програмери израдити информациони систем. Пројектни задатак требало би да обухвати садашње и будуће потребе архивске службе.

Пре него што се приступи изради програма, требало би да архивска служба преко стручних тела :

1. прилагоди међународне архивске стандарде у области обраде података и комуникација;
2. проучи досадашњу практичну примену компјутерске обраде архивске грађе у архивима;
3. утврди јединствене стандарде јединица описа архивске грађе;
4. прилагоди методологију коришћења класичних информационих сред-

става за аутоматску обраду података;

5. утврди јединствене базе података и њихову унутрашњу структуру.

МОГУЋНОСТИ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

За коришћење – истраживање архивске грађе, требало би да се обезбеди „копија" оригинала. Могућности увођења дигиталног документа као форме за коришћење архивске грађе, у циљу заштите и очувања оригинала за будуће генерације, до сада нису озбиљније разматране, па се стога у овом раду и разматра план истраживања могућности коришћења дигиталног документа. При томе се под дигитализацијом подразумева процес конвертовања докумената, који може бити текст или слика, са папирног медија у дигиталну форму. Форма која је продукт дигитализације назива се дигитални документ.

Дигитализација докумената није једноставан задатак и архив који планира дигитализацију мора јасно дефинисати циљеве дигитализације и сходно томе одредити одговарајућу стратегију.

Истраживања адекватности дигиталног документа као форме за коришћење архивске грађе треба да одговоре на питања које услове дигитални документ мора испунити да би био прихватљив и за **корисника** (брзина приступа, верност оригиналу, читљивост документа, неопходна информатичка опрема за приступ дигиталном документу) и за **институцију** (трошкови дигитализације, неопходне информатичке опреме за формирање и приступ дигиталном документу, утрошено време за дигитализацију, кадрови, као и задржавање оригиналности документа).

Могућност дигитализације у Архиву САНУ значи, у ствари, процес изналажења одговора на следећа питања:

1. Коју грађу дигитализовати, односно којим фондом започети процес дигитализације
2. Са које основе вршити дигитализацију
3. Који тип дигиталног документа користити (слика, текст)
4. Који хардвер и који софтвер треба користити.

Одговор на постављена питања могуће је тражити на више начина, а овде је приказан предложени методолошки оквир истраживања базираног на формулисању четири хипотезе које садрже четири претходно постављена

питања.

Систематизација потенцијалних опасности

1. Физички ризик (поремећај електричног напајања)
2. Неисправна опрема (централни процесор, периферијски уређаји, оштећени медији, преносне линије, уређаји за климатизацију)
3. Програмске грешке (грешке оперативног система, грешке услужних програма, грешке апликативних програма)
4. Грешке руковаоца (физичко оштећење медија, коришћење погрешног медија, коришћење погрешне верзије програма, грешке у куцању)
5. Злонамерна оштећења (злонамерни руковалац, програмер и корисник, злонамерно брисање података и вируси)
6. Криминални акти (крађа медија, међународна шпијунажа, фалсификовање)
7. Неовлашћени приступ подацима (радозналост, заштита приватности)

Структура заштите (системска, организациона и законодавна и друштвена)

Први ниво заштите, **системска заштита**, поставља се још у фази пројектовања информационог система и његових ресурса. Самозаштита система се не може заменити никаквим другим мерама, иако ни она није довољна. Потребно је увести и друге мере.

Организациона заштита односи се на исправно коришћење система и спречавање злоупотребе а обухвата све запослене који имају приступ ресурсима система. Ставови руководства имају значајан утицај на овај ниво заштите.

Законодавна и друштвена контрола чини спољну заштиту. Будући да нове информационе технологије полако мењају друштво, неопходно је предвидети овај ниво заштите да би се спречиле опасности које собом носи нова технологија.

На располагању су три групе средстава заштите: а) опрема, б)програми и в) организационе мере.

Избор одговарајућих средстава зависи од опреме, оперативног система, апликативних програма, структуре и садржаја база података, домашаја инфор-

мационог система (локални, регионални) и законодавне регулативе.

Постоји низ могућих решења организационе заштите. Незаштићени системи су они код којих нема никаквих могућности да се спречи приступ било ком смештеном податку. Системи са изолацијом обезбеђују потпуну изолацију корисника без могућности паралелног приступа подацима с другим корисницима код јавних база података. Тај захтев унеколико је ублажен и дозвољен је паралелан приступ више корисника. Системи са контролисаним паралелним приступом информацијама контролишу приступ свакој информацији у систему и знатно су сложенији. Свакој датотеци додаје се листа овлашћених корисника и режима рада (читање, уписивање). Системи са корисничком контролом паралелног приступа информацијама дозвољавају кориснику да сам ограничи приступ датотекама на начин који није могућ у системима са контролисаним паралелним приступом. Ограничења могу бити различита: време приступа, селекција података којима се приступа, итд. Да би се омогућила оваква заштита, потребно је уградити контролне програме преко којих се приступа подацима.

Системи са контролисаним током информација надовезују се на један од поменутих система за контролу приступа и ограничавају даљи ток информација (штампа, копирање и сл.) неовлашћеним корисницима. Промену права приступа корисника у времену називамо динамиком заштите. Релативно је једноставно обезбедити статичку заштиту, али промена права приступа на основу захтева програма који се извршавају много је сложенија. Већина постојећих система заштите разликује се по томе како подржавају динамику заштите.

Који год систем заштите да се усвоји, функционалност зависи од способности система да спречи сопствено оштећење. У пракси је врло тешко реализовати систем који спречава све неовлашћене акције – то поготово важи за велике системе опште намене. Искуство је донело неке корисне принципе које треба примењивати: једноставност, поузданост, потпуна провера, јавност, раздвајање и избор најмање привилегије, смањење заједничких механизама, психолошка прихватљивост, анализа користи и добити и евиденција покушаја нарушавања заштите. Будући да је то широка тема, дискусију о сваком од ових принципа оставила бих за неку другу прилику. У сваком случају, механизми заштите не би смели да смањују комфор рада корисника.

Потребно је, међутим, истаћи да заштита података повећава цену рачунар-

ског система и умањује перформансе. Што је степен заштите већи, већа је и цена система и перформансе су мање . Тестови који су рађени показују да се смањење перформанси креће до 30% у зависности од степена заштите и техничког решења.

Повезивање правних лица, физичких лица и породица са архивском грађом и другим изворима

Архивистички записи израђују се, у првом реду, ради документовања контекста стварања архивске грађе. Да би се ова документација учинила корисном, неопходно је повезати нормиране записе са описима архивске грађе. Архивистички нормирани записи такође могу бити повезани с другим релевантним изворима информација. Када је урађена таква повезаност, важно је и описати природу повезаности између правног лица, физичког лица или породице и повезаног извора. Релевантно уписивање обавештења, као слободног наративног или структурног текста, врши се, као што је наведено, у елементима који следе или у линковима на изворе. Ову градацију елемената за повезивање чине следећи елементи: ознаке повезаног извора; врсте повезаног извора; природа односа и веза и време повезаних извора.

Ознаке повезаног извора као елемент имају циљ да једнозначно утврде повезане изворе и да омогуће повезивање нормираног записа са описом повезаних извора, где такви описи постоје. Зато се дају једнозначне ознаке или референтни кодови и наслови за повезане изворе. Где је то одговарајуће, треба дати ознаке сваког појединачног описа повезаног извора.

Врсте повезаних извора имају циљ да се утврди врста повезаних извора на које се упућује, на пример, архивска грађа (фондови, организациона јединица, предмет итд.), архивски опис, обавештајно средство, монографија, фотографија, новински чланак, музејска збирка, документарни филм, звучни запис, веб страница.

Природа односа и веза има циљ да утврди природу односа и веза између правног лица, физичког лица или породице и повезаног извора. У том циљу, потребно је описати природу ових односа и веза, нпр. стваралац, аутор, тема, власник ауторских права, кустос, контролор, власник.

Време повезаних извора има циљ да се дају сви релевантни датуми повеза-

них извора или датуми односа и веза између правних лица, физичких лица или породица и повезаног извора, као и да се укаже на значај тих датума.

ПРЕДНОСТИ ПРЕТРАЖИВАЊА ДИГИТАЛИЗОВАНЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Када се врши претрага по кључној речи за било који атрибут базе и лоцира жељени запис, корисник може да види и одштампа аналитички опис предмета а такође и да прегледа или одштампа дигиталну фотографију самог документа. Тиме се постиже неколико битних предности:

1. Корисник брзо и лако проналази жељени документ према кључној речи коју је унео за претрагу.
2. На екрану се добија кратак опис документа с подацима о сигнатури, броју листова, језику грађе, превод на српски језик (ако је предмет на неком другом језику), и то се може по потреби одмах одштампати.
3. Дигитални снимак самог документа може се приказати на екрану рачунара, и по потреби одштампати.
4. Архивска грађа се не „повлачи" из архивског депоа, не хаба се, не постоји могућност уништења или крађе; више корисника може истовремено да користи исти предмет.
5. За одређено време заинтересовано лице може прегледати далеко више докумената него у случају коришћења архивистичких метода проналажења докумената и давања на коришћење заинтересованим лицима.
6. Једном дигитализована грађа, као и одговарајућа апликација, могу се брзо и без неких посебних трошкова ставити на располагање и заинтересованим лицима ван архивске читаонице преко Интернета, ЦД-а и ДВД-а.

ИДЕЈНО РЕШЕЊЕ ОБЛИКА И САДРЖАЈА УЛАЗНИХ ОБРАЗАЦА И ЕКРАНА О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ

САДРЖАЈ ОБРАСЦА:

Заглавље обрасца

У заглављу треба маркирати следеће:

- Заоставштину
- Врсту збирке на коју се архивска грађа односи
- Сигнатуру

Текући број

Уколико се архивска грађа појављује први пут, рачунар ће сам доделити текући број тој архивској грађи. Текући број иде у опсегу од:

0000010 – 009999C

где је C контролни број по модулу 11

Начин набавке

- куповина
- поклон
- преузета грађа

Презиме и име

- Уписати презиме и име онога на кога се односи грађа.
- Од кога је примљена грађа, место и датум пријема.
- Уписати презиме и име онога од кога је примљена архивска грађа, место и датум пријема.

Ко пише, коме пише

- Два поља се попуњавају за документе преписке.
- За остале групе докумената при пројектовању главног пројекта биће урађене подваријанте овог упитника са њиховим карактеристичним обележјима.

САДРЖАЈ ГРАЂЕ:
Слободним текстом уписати садржај грађе.

Група докумената
- Лична документа
- Имовинско-правна документа
- Документа о делатности
- Преписка
- Друга документа о оснивачу фонда
- Илустровани материјал
- Грађа сродника творца фонда
- Варија

Ознака документа
- Концепт
- Оригинал
- Препис
- Копија

Врста документа
- Писмо
- Дописница
- Телеграм

Стање очуваности
- Добро
- Оштећено

Број листова
- Година од – до
- Уписати годину – период на који се односи грађа.

Језик којим је писано
Сви језици којима је писана грађа у Архиву биће шифрирани (према

УНИМАРК стандарду).

Врста писања
- Аутограф
- Дактилографисано
- Штампано
- Фотокопија
- Ксерокс-копија

ИЗБОР ФУНКЦИЈЕ ПРЕТРАЖИВАЊА

1. Аутор и врста документације
2. Аутор и година настанка архивске грађе
3. По предметним одредницама
4. По сигнатурама
5. Приказ архивске грађе
6. Аутор и географски појам

СТАНДАРДИ

Усклађивање стандарда

Усклађивање међународних стандарда је веома важно. Без тога није могућа израда архивских записа нити функционисање аутоматизованог система информисања. Зато је нужно усагласити израду архивских записа са међународним стандардима, као и са утврђеним јединственим националним правилима и конвенцијама.

Практична примена Опште међународне норме за опис архивске грађе (ISAD(G)) и Међународног стандарда архивистичког нормираног записа за правна и физичка лица и породице (ISAAR(CPF)) неопходно захтева усаглашавање ових стандарда са другим међународним стандардима из ове области, као и са речницима који се дају у ова два основна стандарда. Навешћемо неке од међународних стандарда са којима је неопходно усаглашавање.

За развој и контролу речника препоручују се ISO стандарди: ISO 5963

Документација – Методе за испитивање докумената, утврђивање њиховог садржаја и избор речи за индексирање; ISO 2788 Документација – Смернице за израду и развој једнојезичког тезауруса. За израду индекса ISO 999 Информације и документација – Смернице за садржај, организацију и презентацију индекса. Код навођења штампаних извора препоручује се ISO 690 Документација – Библиографске упутнице – Садржај, облик и структура; за датирање извора треба користити ISO 8601; за кодирање држава користити ISO 3166 Кодови за презентирање држава; за кодирање језика ISO 639-1, ISO 639-2 Кодови за представљање назива језика; за кодирање писама ISO 15924 Кодови за представљање назива рукописа; ознаке за представљање назива библиотека и других сродних установа ISO 15511 Информација и документација – Међународна стандардна ознака за библиотеке и сродне организације и друге.

За специфичне облике архивске грађе донет је низ међународних ISO стандарда као на пример за микрофилмове, фотографије, микрокопирање, микрографије и друге. Од посебне је користи међународни ISO стандард за канцеларијско пословање (ISO 15489 Информације и документација – Управљање списима I и II део). Од препорука Одбора министара већа Европе значајна је она која се односи на европску политику о доступности архивске грађе (Препорука бр. R (2000)), затим Нацрт препоруке Одбора министара већа Европе о доступности службених информација и друге.

МЕЂУНАРОДНИ СТАНДАРД АРХИВИСТИЧКОГ НОРМИРАНОГ ЗАПИСА ЗА ПРАВНА И ФИЗИЧКА ЛИЦА И ПОРОДИЦЕ

Сваки нормирани запис треба да има пожељни унутрашњи распоред и структуру садржаја. Како нормирани запис означава нормирану одредницу са осталим обавештајним елементима, који описују јединицу назначену у одредници, може упућивати на друге нормиране одреднице и значајан је за претраживање, МАС је дао у задатак ad hoc Повереништву израду документа ISAAR (CPF) – Међународни стандард архивистичког записа за правна и физичка лица и породице. После устаљене процедуре, од 1993. до 1995. године урађена је прва верзија овог документа, да би уместо Повереништва основани стални Одбор МАС-а утврдио другу верзију у Камбери 2003. године, која је прихваћена на

Међународном конгресу архива у Бечу 2004. године.

Општим међународним стандардима за опис архивске грађе предвиђено је давање обавештења о контексту у опис архивске јединице (фонд, серија, спис и сл.), али је остављена могућност да се обавештење о контексту користи самостално и да се повезује са другим обавештајним елементима који се користе у опису архивског документа. За одвојено чување и коришћење обавештења контекста постоји више разлога. На тај начин се омогућава повезивање обавештења о контексту са описом докумената истог ствараоца који се чувају у другим архивима, повезивање публикација и докумената истог ствараоца, као и грађе која се чува у писарници ствараоца. Указивањем на ове везе олакшава се рад истраживачима. Тако повезана обавештења лакше се размењују и повезују, ако су дата у нормираном облику. Норму која служи као основа за размену обавештења о ствараоцима архивске грађе требало би примењивати доследно, примерено и разумљиво код описа правних и физичких лица и породица.

Полазећи од тога да је контекст, као скупина елемената описне јединице, веома важан за кориснике архивске грађе разумљиво је што се његовој разради придаје толико важности. Зато нормирани запис, поред свог пожељног унутрашњег распореда и структуре садржаја, укључује и елементе предвиђене ISAAR (CPF) да би информација била што потпунија о описној јединици. Документом ISAAR (CPF) предвиђени су елементи који би требало да чине саставни део структуре нормираног записа.

Структура и коришћење стандарда

Стандардом се утврђују врсте обавештења које могу бити дате у архивистичком запису и дају смернице како се такав запис може развити у систему обавештајног описа. Садржај елемената обавештења, датих у нормираном запису, одређује се конвенцијама или правилима које установа примењује.

Стандард се састоји од назива елемента описа, циља елемента, примењивих правила елемента и примера којима се илуструје примена правила. Елементи описа за архивистички нормирани запис груписани су у четири подручја: идентитета; описа; односа и веза и подручје контроле. Стандард даје смернице за повезивање архивистички нормираних записа са описима докумената створених од ствараоца или других извора информација о њима или извора ствара-

оца. Ово поглавље даје моделе података којима се објашњавају односи и везе између нормираних записа који описују ствараоце архивске грађе са описима архивске грађе која је настала у раду ствараоца.

Од свих елемената датих у стандарду најважнији су: врста ентитета; нормирани облик имена и назива; време деловања и ознака нормираног записа. Од карактера ствараоца, који је предмет описа, и захтева појединог система или мреже у оквиру којег се архивистички нормирани запис ради, зависи који ће од могућих елемената описа бити коришћен у одређеном нормираном запису и да ли ће ови елементи бити представљени у текстуалном или у структурном облику. Многи описни елементи у нормираним записима могу се користити као кључне речи (одреднице). Правила и конвенције за стандардизовање приступница (име, појам, кључна реч, фраза) могу се развијати национално или појединачно за сваки језик, као и речници и конвенције за употребу у изради или избору садржаја података за ове елементе.

Уз стандард су дати примери који имају илустративни карактер. Стандард ISAAR (CPF) користи се заједно са Општим међународним стандардом за опис архивске грађе (ISAD(G)) и са националним описним стандардом да би, у контексту система или мреже архивског описа, нормирани записи били повезани са описима архивске грађе и обрнуто. Описи архивске грађе могу бити повезани са архивским нормираним записом у елементу „Име и назив ствараоца" и у елементу „Административна историја и биографија" ISAD(G). Стандард треба користити заједно с националним нормама и конвенцијама. У неким земљама систем архивског описа тражи један нормирани облик имена за одређеног ствараоца, док се у неким другим тражи више од једног. Овим стандардом се исказује само део услова неопходних за подржавање измене архивистичких номираних обавештења преко компјутерских мрежа чије функционисање зависи од прилагођеног компјутерског формата институција укључених у размену информација. Један од таквих формата је EAC (Encoded Archival Context), који подржава ISAAR (CPF) преко WWW.EAC, који је ра-звијен у облику DTD-а у XML-у и SGML-у.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Реализација јединственог аутоматизованог архивског система информисања претпоставља, поред одговарајућег кадра и техничких средстава, добру организацију. Од тога како ће бити организован архивски информациони систем умногоме зависи његова успешност.

Полазећи од тога да је архивска грађа културно добро од општег друштвеног значаја и да служи друштвеним, научним, културним и другим потребама, може се закључити да досадашњи систем информисања и његова концепција централизације није на завидном нивоу. Разлога за то има више: прво, могућности коришћења међуархивских информација о архивској грађи лоциране су на једном месту; друго, није пружена подједнака шанса за коришћење информација о архивској грађи свим корисницима и, треће, новом технологијом омогућено је организовање коришћења и размена информација на свим нивоима. Концепт централизације информација подсећа на стара схватања о културном средишту и „провинцији". У ситуацији када имамо више универзитетских и факултетских центара, када су електронска средства јавних медија толико развијена, када је компјутерска техника продрла у све поре друштва и на све просторе, када је интересовање за коришћење архивске грађе значајно порасло, концепт централизације информација о архивској грађи постаје неодржив.

Да би се одговорило захтеву времена, архивски информациони систем треба организовати тако да се у сваком архиву може доћи до информација о архивској грађи, не само о његовој већ и о грађи других архива. Да би се то постигло, неопходна је деконцентрација архивских информативних центара. Сваки архив треба да има центар информација о архивској грађи који је способан да електронским путем преузима, шаље и размењује информације. Ти центри би требало да опслужују научне, културне и друге кориснике архивске грађе у својој средини о својој грађи и о грађи других архива. Цео систем информација о архивској грађи треба темељити на потребама корисника и тражити најпогоднија решења за његово јединствено функционисање. Основни циљ је како најбоље, најједноставније и најбрже дати тражену информацију о архивској грађи сваком кориснику. Ако није могуће у свим архивима сада основати информационе центре, онда то треба учинити тамо где је то могуће, с тим да, чим се стекну услови, центре добију и остали архиви.

Треба истаћи да је међународна размена информација о архивској грађи и архивистичкој литератури један од значајних разлога за изградњу оваквог система.

На основу свега изложеног закључујемо да досадашњом организацијом изградње јединственог архивског информационог система не можемо бити задовољни. Појединачни покушаји неких архива у том правцу нису дали неке значајније резултате. Овај пројекат требало би организовати на нивоу архивске службе, на којем би ваљало ангажовати најискусније архивисте за израду програмског задатка.

С обзиром на чињеницу да се у последњој деценији у свету отпочело са дигитализацијом података у архивима, може се рећи да је с те стране посматрано ово истраживање верификаторно у смислу потврде постојећих светских становишта о дигиталном документу.

У случају да се након реализованог истраживања пређе на реализацију процеса дигитализације, ниво неопходног компјутерског информатичког знања архивиста мора се повећати, што имплицира даља истраживања о међусобним интеракцијама архивистике и информатике код промена које дигитална технологија уноси у рад класичних архива.

За разлику од осталих могућих форми коришћења архивске грађе дигитални документ је једина форма код које је, уз одговарајућу софтверску подршку, могућ директан приступ жељеном документу, што значи да је време претраживања и доласка до потребне информације скраћено. Поред тога, могућ је трансфер дигиталног документа на више локација уз обезбеђивање комплетног визуелног интегритета (истовремено више корисника може користити исти дигитални документ). Дигитални документ лако мења окружење нпр. текстуална датотека се може прегледати помоћу веб читача и помоћу неког од програма намењеног обради текста.

Може се такође рећи да би дигитална технологија револуционарно утицала на рад Архива. Промена начина приступа и претраживања утицала би на промену начина истраживања грађе као и на ширење круга потенцијалних корисника грађе, што ће свакако утицати и на популаризацију архива и архивистике у Србији уопште.

Сложеност и разноврсност послова везаних за дигитализацију почев од избора докумената, скенирања, документовања, повезивања слика с текстом и

израда програма који ће корисника „водити" кроз групе дигиталних докумената указује на неопходност ангажовања одговарајућег, стручног кадра, који, без сумње, мора бити координиран од стране за то компетентног лица. Слике које ће се наћи у бази података не могу се мењати већ се, у случају „грешке", читав поступак стварања слике мора поновити. База која садржи само текст може се релативно лако мењати. Све ово, као и потреба додатних улагања у опрему, свакако упућује на размишљање до ког нивоа обимности и сложености је могуће у Архиву самостално обављати послове дигитализације.

На крају, треба истаћи да потребу за дигитализацијом грађе ни у ком случају не треба схватити као пролазну моду или цех који се плаћа текућем нивоу технолошког развоја, већ пре свега као нужност која проистиче из тежње да се будућим генерацијама остави историјски траг данашњег битисања. Уз то, популаризација архивистике и ширење потенцијалног круга корисника архивске грађе сами по себи већ јесу довољан разлог да се једном оваквом, нимало једноставном и у суштини интердисциплинарном, послу прије одмах и без оклевања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори:

- САНУ и Завод за информатику: Програм развоја информационог система за научне и технолошке информације САНУ, Београд
- САНУ и Математички институт: Идејни пројекат информационог система Научног архива.
- САНУ и Математички институт: Идејни пројекат информационог система Академије и Института.

Монографије:

- *Архивска грађа као извор за историју*, Београд 2000.
- Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997.
- Радмила Поповић-Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд 1972.
- Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд 2006.
- Слободан Мандић, *Компјутеризација и историографија 1995–2005*,

Београд 2008.

Часописи из архивистике:
– Архивист, година 1981. бр. 1–2.
– Архивски преглед, Београд, 1988. Савез друштва архивских радника и заједнице архива СР Србије.
– Архивист, година 1989. бр. 1–2.
– Архивски преглед, Београд, 1989. Савез друштва архивских радника и заједнице архива СР Србије.

Стручни стандарди:
Србија
– Упутство о вођењу евиденција информативног центра, Архивско веће Србије, 1973. године.
– Упутство о сређивању личних и породичних фондова, Архивско веће Србије, 1969. године.

Међународни
– General International Standard Archival Description – ISAD(G), Општа међународна норма за опис архивске грађе. Друго издање 2000. године.
– ISAAR (CPF) – Међународни стандард архивистичког нормираног записа за правна и физичка лица и за породице, 2004. година.

Прописи:
– *Закон о архивској грађи и архивској служби*, Службени лист САПК, бр. 50/1976.
– *Закон о културним добрима*, Службени гласник Републике Србије, бр. 71/1994.
– *Правилник о регистрима архивске грађе*, Службени гласник Републике Србије, бр. 24/1997.

Чланци:
– Александра Фостиков, *Дигитализација и обрада дубровачке архивске грађе из Архива САНУ и приватних збирки*, у : Преглед НЦД, 3/2003, Београд 2003.

Dragana Mihajlović
Archive of the Serbian Academy of Sciences – Belgrade

INFORMATION SYSTEM IN THE ARCHIVE OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SUMMARY

This paper gives an overview of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade, its history, foundations and activities. The basic data is given on electronic equipment which is utilized in the archives. Possibilities of applying electronic systems in archivistics are considered, as well as possibilities of digitalization of archived material. International standards for application of electronics in archivistics are given in the paper, and possibility of their application in the Archive of SASA in Belgrade is analyzed.

The need for digitalization of archived material should be understood as a necessity which comes from the desire to leave the future generations a historical trace of the way we live today. It would enable popularization of archivistics and spreading of a potential circle of users of the archived material.

Unlike other possible manners of using archived material, a digitized document is the only manner which, with an appropriate software support, allows direct access to the desired document, which means that the time of browsing and finding the needed information becomes shorter. Apart from this, the digital document can be transferred to several different locations with its complete visual integrity intact (multiple users can access the same digital document). Digital document easily changes its surrounding, e.g., textual document can be viewed using a web browser or one of many text editing programs. The entire system of information on archived

material should be based on needs of users and the best solutions should be sought for its integrated operation. The main goal is to give the required information on archived material to each user in the best, simplest, and fastest way.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Биљана Шимуновић-Бешлин
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Институт за новију историју Србије, Београд 2008, 846 стр.

Књига под насловом *Срби у Хрватској 1918–1929* сигурно би привукла пажњу и стручне и шире читалачке јавности, чак и без посебних приказа и осврта на њен садржај у научним и стручним часописима. Успостављање шест независних држава на територији некадашње Југославије током последње деценије XX века учинило би ову тему занимљивом за много више од 500 читалаца, а толики је тираж првог издања ове књиге. Тако би било чак и да распад Југославије није био праћен трагичним оружаним сукобом у југословенским републикама у којима су Срби били један од конститутивних народа, али нису чинили апсолутну већину становништва, наиме, у Републици Хрватској и Републици Босни и Херцеговини. С друге стране, недопустиво је да појављивање ове књиге остане незабележено у српској научној периоди-

ци. Јер, ова књига ће врло вероватно имати бар још једно издање, баш као и ауторкина прва књига под насловом *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904* (Београд, Институт за новију историју Србије, 2001, 2002[2]). Тим пре јер се може претпоставити да то што је штампана ћириличним писмом неће бити препрека да се за њу заинтересују и историчари (као и шира читалачка публика) из наведених нових независних држава, а не само у Србији. Ова претпоставка чини се логичном превасходно зато што су истраживања која је спровела др Софија Божић заснована на проучавању изузетно бројних и врло разноврсних историјских извора и литературе и зато што је књига написана лепим и лако читљивим стилом. О опсежности истаживања најбоље сведочи обиман списак који садржи више од 40 архивских фондова и збирки, 57 објављених збирки, зборника и појединачних историјских извора, 45 мемоарских и аутобиографских дела, 65 листова и часописа, и 405 научних чланака, студија и монографија. У току протекле две деценије др Софија Божић написала је читав низ чланака и студија о различитим аспектима ове теме у научним часописима и зборницима радова (као и раније поменуту монографију).

Структура садржаја указује на то да је проучавању ове изузетно сложене и деликатне теме ауторка приступила уз пуно уважавање савремених правaца у методологији историјске науке. Ауторка је одлучила да резултате својих вишегодишњих истраживања изложи кроз шест тематских целина. Поред *Предговора* (стр. 1–12), *Увода* (стр. 13–32), *Закључка* (стр. 749–758), сажетка на енглеском језику (стр. 759–766), већ поменутог списка историјских извора и литературе (стр. 767–802), *Именика личности* (стр. 803–828) и *Именика места и географских појмова* (стр. 829–853), монографија садржи следећа поглавља: *I. Обликовање територије: Хрватска и српски етнички простор у Хрватској* (стр. 33–84), *II. Привредна структура и друштвени развитак* (стр. 85–164), *III. Начин живљења – између традиционалног и модерног* (стр. 165–230), *IV. Просвета и култура Срба у Хрватској* (стр. 231–452), *V. Срби у Хрватској и политички живот Краљевине СХС* (стр. 453–676) и *VI. Биографске слике* (стр. 677–748).

Како би избегла опасност да историјске појаве и процесе тумачи без стварног увиђања и разумевања сложених услова и околности њиховог настанка и развоја, ауторка је доследно настојала да пажњу посвети и ширем историјском контексту (како вертикалној тако и хоризонталној историјској

перспективи) и најситнијим детаљима. Хронолошке границе за које се определила, утемељене на научно оправданој периодизацији политичке историје југословенске краљевине (раздобље од проглашења државе до проглашења диктатуре краља Александра I Карађорђевића), могу се разумети и као знак уверења историчарке др Софије Божић да је историју Срба у Хрватској у XX веку могуће поуздано реконструисати и интерпретирати тек на основу савесних, темељних и опсежних истраживања друштвених, политичких, привредних и културних проблема, појава и процеса у њеним појединим хронолошким одсецима. Одређујући садржај основних појмова, морала се суочити са озбиљним проблемима, са каквим се мора суочити сваки историчар приликом покушаја просторног дефинисања Хрватске, једнако као и Србије или других потоњих југословенских република, у југословенској краљевини. Определила се за решење које јој се чинило најоправданијим. Под Хрватском у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у овој књизи се подразумева Краљевина Хрватска, Славонија (са Сремом) и Далмација (са Боком Которском, а без области које су припале Италији – Истра, Ријека, Задар и острва Црес, Лошињ, Ластово и Палагружа). Приближно, ради се о простору на који се односила и Хрватско-угарска нагодба из 1868. године, са статусом посебне политичке територије с посебним политичким народом у Угарској, а који је одлуком Хрватског сабора од 29. октобра 1918. године проглашен независним у односу на Угарску и Аустрију и делом нове, заједничке државе Словенаца, Хрвата и Срба. Такво решење условило је изостајање Барање из видокруга историчарке, с обзиром на чињеницу да ова област није била у саставу Троједнице ни пре, а ни после стварања југословенске краљевине. Непосредно после 1918. године административно устројство Хрватске и Славоније подразумевало је поделу на осам жупанија (Личко-крбавска, Модрушко-ријечка, Вараждинска, Бјеловарско-крижевачка, Вировитичка, Загребачка, Пожешка и Сремска), док је Далмација била подељена на четири округа (Шибенски, Задарски, Сплитски и Дубровачки). Према Видовданском уставу и Уредби о подели земље на области из 1922. године, наведена територија обухватила је шест од 33 предвиђене области у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Загребачка, Осијечка, Приморско-крајишка, Сремска, Сплитска и Дубровачка), са седиштима у Загребу, Осијеку, Карловцу, Вуковару, Сплиту и Дубровнику.

Поуздану основу за одређивање броја Срба у тако дефинисаној Хрватској за

ауторку је представљала вероисповест, односно припадност православној вери (стр. 73). Заиста, с обзиром на главна обележја новостворене југословенске краљевине, као и околности и услове спровођења пописа становништва, врло је тешко другачије идентификовати Србе на овим подручјима, осим по припадности заједници Српске православне цркве. Штавише, верско васпитање и образовање било је у току проучаваног раздобља, према резултатима истраживања др Софије Божић, изузетно значајно, што показује и чињеница да су плате свештеника биле веће од учитељских (стр. 267, 283 и др.). Према резултатима пописа становништва из 1921. године, у Хрватској је живело приближно 765.000 особа православне вероисповести, око 659.000 у Хрватској и Славонији и око 106.000 у Далмацији (укључујући и Которски срез). Православно становништво чинило је апсолутну већину у Бенковачком, Книнском и Которском срезу, као и у Личко-крбавској и Сремској жупанији. Следећи „етнографску линију српског простирања”, ауторка је покушала да идентификује и подручје које се, по резултатима њеног истраживања, може сматрати „српским етничким простором” у Хрватској (дефинисаној на претходно описан начин). То подручје ограничено је линијом која је ишла „протежући се у непрекинутом појасу лучног облика и наслањајући се на Босанску Крајину, западним границама срезова Книн, Бенковац, Грачац, Удбина, Кореница, Слуњ, Војнић, Вргинмост, затим Глина, Петриња, Костајница, Новска и, даље, Пакрац, Дарувар, Грубишно Поље, Подравска Слатина” (стр. 63–64).

Срби у Хрватској током двадесетих година били су „народ села”, без иоле значајнијег градског центра (стр. 78). Пољопривредно становништво је у срезовима са српском већином чинило више од 90% становништва, што је било знатно више од просека у држави. Ауторка је уочила да традиционалне српске привредне организације и друштва после 1918. године нису више на себе преузимала улогу чувара и ослонца Срба „у погледу привредног развитка” сматрајући да је то сада задатак југословенских власти (стр. 164). Већим делом српско становништво било је сиромашно, без материјалних средстава да се школује и тако стекне услове да се укључи у утакмицу са повлашћеним становницима градова. Градови су, наиме, у читавој југословенској краљевини током двадесетих и тридесетих година расли углавном захваљујући великом приливу становништва које је имало бар минимално образовање за чиновничку службу.

Ауторка је пуно пажње посветила анализи просветних прилика у Хрватској

током двадесетих година XX века. Управо у учионицама и наставничким зборницама открила је бројне случајеве пристрасности, субјективности, дискриминације и конфликата на основу вероисповести, односно националне припадности ђака и наставника (294–296). У школским зградама владао је „племенски дух" (стр. 303). Истраживања су показала и да је једна модерна идеја – да вероисповест наставника, односно професора, не би требало да буде важнија од његове стручности – довела до осетног смањења заступљености Срба у наставном кадру у основним и средњим школама у Хрватској већ у првој деценији постојања југословенске државе (278–279). С друге стране, Срби – грађани у Хрватској били су добро „уклопљени у хрватско друштво", живећи „на начин који се ни по чему није разликовао од начина живота хрватског грађанства", али уз верност српској верској и културној традицији (стр. 222).

С обзиром на то да је главни критеријум за утврђивање националне припадности појединаца и заједница у Хрватској био верски, ауторка је имала озбиљан проблем да идентификује „српску штампу" у Хрватској (стр. 327–334). Листови углавном нису имали ознаку националне припадности у свом имену, а ни по другим критеријумима (састав редакције, писмо којим је лист штампан и сл.) није једноставно утврдити да ли се неки лист или часопис може сврстати у српску штампу у Хрватској. Политички критеријум је у овом случају био најпоузданији. По мишљењу ауторке, међу листове који се могу сматрати српском штампом у Хрватској углавном се могу убројати гласила Демократске и Самосталне демократске странке, Радикалне странке, Савеза земљорадника, неких југословенских националистичких организација и слични (стр. 336–337). У Загребу, који је током двадесетих година XX века постао „аутентично културно средиште Срба у Хрватској" (стр. 342), излазили су и листови чији су уредници били Срби, а који су изузетно специфичан феномен тог времена. Такви су били, на пример, недељник за друштвена и културна питања под насловом *Нова Европа* (покренут по угледу на истоимени часопис који је у Лондону уређивао Р. В. Ситон Вотсон), чији је уредник био Милан Ћурчин, као и „интернационална ревија за уметност и културу" – *Зенит* – под уредништвом Љубомира Мицића, који је покренут и чијих је првих двадесетак бројева штампано у Загребу (стр. 342–345).

Ауторка је пуно пажње посветила „самопрокламованом" аутентичном по-

литичком заступнику Срба „пречана” у југословенској краљевини – Светозару Прибићевићу, заслужном и за стварање „политичког фронта” на Дрини, Сави и Дунаву већ крајем двадесетих година XX века. Из вида, међутим, није изгубила ни друге политичаре и публицисте, на пример, Јована Бањанина, Срђана Будисављевића, Уроша Десницу, Саву Косановића, Богдана Медаковића, Душана Пелеша и друге. Потребно је посебно истаћи да је ауторка уочила особен карактер и значај политичког деловања Милана Прибићевића, Светозаревог млађег брата, официра, земљорадника, публицисте, писца и заступника интереса Срба из Лике, Баније, Кордуна и Далмације. Анализирала је становишта о условљености политичке кризе у земљи овом особеном појавом у процесу српске националне интеграције у југословенској држави, условљеним, према неким становиштима, сукобом између „пречанског” (идеалистичког, романтичарског) и „србијанског” (материјалистичког) менталитета (стр. 431–433). Посебну пажњу посветила је распрострањеним представама Срба из Хрватске о Србији (*Просвета и култура Срба у Хрватској – „Пречани” и „Србијанци”: Представе и стереотипи о Србији у виђењима Срба из Хрватске,* стр. 400–446). Уочила је и занимљив пример који доводи у питање уврежене стереотипе о националној толерантности „пречана“ и ускогрудости „Србијанаца“. Наиме, године 1924. у Добротворној задрузи Српкиња у Осијеку дошло је до сукоба између чланица родом из Србије (углавном супруга чиновника са службом у Осијеку) и „старих Осјечанки”. Нове чланице сматрале су да би „неправославним” женама требало дозволити чланство у овој организацији у име југословенске идеје, док су се „старе” Осјечанке томе жестоко противиле, тврдећи да није у складу са српским националним интересом да „иноверне даме” буду прихваћене за пуноправне чланице Добротворне задруге Српкиња (стр. 323–324). Треба истаћи и засебну целину у оквиру поглавља посвећену историји Срба у Хрватској у контексту политичког живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (*Срби у Хрватској: хегемонисти или потлачени?: Српско искуство хрватског национализма, О србофобији код Хрвата, Великосрпска хегемонија – мит или стварност?*). У трагању за узроцима „нетрпељивости Хрвата према Србима и према југословенској држави”, ауторка је указала на одговоре које су на ово питање давали српски политичари, публицисти, књижевници, уметници, привредници и научници из Хрватске и Србије (стр. 595–671). Можда би овом приликом требало издвојити мишљење др Милорада

Недељковића, професора универзитета и генералног директора Поштанске штедионице, мада и друга изложена гледишта заслужују да се о њима поново размисли. Недељковић је 1. новембра 1928. године, дакле, уочи десете годишњице од проглашења југословенске краљевине, у листу *Време* објавио чланак под насловом *Привредници и државна криза*. У чланку је Недељковић, како истиче др Софија Божић, „из чисто патриотских побуда дигао глас и својски се потрудио да докаже да је заједница са Хрватима једна заблуда српске политике која води српски народ право у катастрофу". Недељковић је упозоравао своје сународнике да је прва деценија у животу југословенске краљевине убедљиво показала да „пројекат нове државе Хрвати нису прихватили као аутентично свој и да ни сва српска настојања да их убеде у потребу па и економску оправданост заједнице, сва српска толерантност и попустљивост пред многобројним захтевима, нити инвестирање у инфраструктурни развој хрватских крајева – нису уродила плодом". Штавише, по Недељковићевом мишљењу, Хрватима „управо толико инсистирање на јединству делује сумњиво, упућујући на закључак да се иза тога крију неки материјални интереси". Тако Срби „и нехотице учвршћују Хрвате у њиховој нетачној и тенденциозној тези да их Срби експлоатишу". Огорчено је констатовао да је тврди отпор Хрвата упорном и страсном инсистирању Срба на јединству већ изазвао кобне последице: „Од нас Срба начинили су најподлију, најнекултурнију, најинфамнију нацију, народ батинаша, корупционаша, пљачкаша, византинаца, балканаца, народ робовске ћуди, стоком која једва да има обличје људско!" (стр. 637). Иако у хрватским политичким круговима чланак није изазвао негодовање, Недељковић је на суду морао да се брани од оптужби за распиривање племенског раздора. Његово тумачење српско-хрватских односа крајем двадесетих година XX века наишло је на жучне критике српске политичке елите, склоне у то време да се врло обазриво изјашњава о Хрватима, „пазећи да не повреди њихова национална осећања",

истиче др Софија Божић.

Научна утемељеност, заснована на савесно обављеном истраживању и разложном излагању резултата истраживања није једини, иако је свакако најважнији, разлог за похвале књизи др Софије Божић, богато илустрованој и уређеној скоро без иједне штампарске грешке (што није тако чест случај). Може се рећи да се ниједан скорашњи покушај реконструисања и интерпретирања историје Срба у Хрватској у XX веку не може упоредити са овим.[1]

[1] Ради поређења, требало би навести бар нека издања о историји Срба у Хрватској у XX веку штампана током последње деценије XX и прве деценије XXI века. Тако је, на пример, у Загребу 1991. године објављена књига др Драге Роксандића: *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana* (Vjesnik, Biblioteka Vjesnik vremena). Ради се о сажетом илустрованом прегледу на 158 страница. Академик Славко Гавриловић, уз академика Василија Ђ. Крестића, један од неприкосновених ауторитета за историју Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији од раног модерног доба до краја XIX века, објавио је у 8. свесци часописа *Настава историје*, штампаној у Новом Саду 1998. године, краћи чланак на исту тему (*Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији од 14. до 20. века*). Током деведесетих година XX века одржан је и известан број научних конференција о овој теми у Србији и у Хрватској (Загреб, 1996; Сремски Карловци, 1997; Осијек 2002 и др.). Милорад Пуповац, Србин из Хрватске, политичар, објавио је у Загребу 1999. године, у издању Српског културног друштва Просвјета, расправу под насловом *Чувари имена: Срби у Хрватској и распад Југославије* (222 стр.). Исти издавач штампао је годину дана касније књигу аутора Чедомира Вишњића под насловом *Срби у Хрватској: 1918−1941: аноти-рана библиографија* (606 стр.). Београдски Институт за европске студије и Удружење Срба из Хрватске издали су 2007. године књигу Момчила Диклића под насловом *Срби у Хрватској 1945−1991: период потирања националног идентитета* (197 стр.).

Михаел Антоловић
Педагошки факултет – Сомбор

Пледоаје за историју науке
Александар Петровић, *Циклуси и записи. Opus solis Милутина Миланковића*, САНУ, Београд 2009, 360 стр.

Европска историографија има дугу традицију бављења феноменима науке и научности као специфичним одликама западног духа утемељеним развојем хеленског рационалистичког мишљења пре више од две и по хиљаде година. Услед големог усложњавања које је обележило историографију током XIX и XX века историја науке издвојила се као засебна научна дисциплина издељена унутар себе у мноштво праваца и тематских и методолошких усмерења. С друге стране, историографија је била усредсређена већином на државе, нације и међународне односе да би, нарочито након Другог светског рата, њен видокруг био проширен на изучавање људских друш-

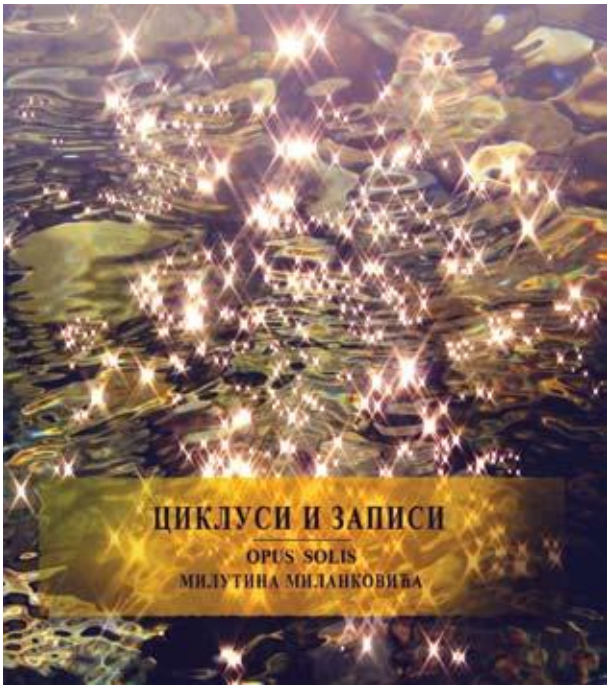

тава у целини. Иако је представљала значајан помак у ширењу хоризонта историјског истраживања, „нова историја” у својим разним видовима није у средиште разматрања постављала науку већ се према њој односила као према значајном али узгредном чиниоцу развоја целокупног друштва. Одатле се током времена развио читав низ специјалних „стручних историја” које су се бавиле историјским развојем појединих научних дисциплина (*Fachwissenschaften*) остајући без чвршћих веза са општим историографским токовима. Коначно, све већа специјализација унутар историографије као и „специјалних историја” имала је као последицу губитак перспективе целовитости, на шта је још почетком XX века указао Анри Бер покрећући своју *Ревију историјске синтезе*. Настојања Бера и његових следбеника тек су делимично била испуњена будући да је током минулог столећа била оснажена подела унутар области историјских истраживања која је довела до тога да се с временом знало све више о све маргиналнијим и безначајнијим темама. Овај општи развој европске и светске историографије карактеристичан је и за токове српске историјске науке од времена Илариона Руварца до данас, с том разликом што се историја науке у Србији није чак ни јасно профилисала као засебна историографско/научна дисциплина. Одатле су многе појаве, личности и процеси од далекосежног значаја – услед идеолошких забрана, ограничених снага и могућности, различитих приоритета у историографском дискурсу као и оппштег духовног нивоа средине – остале ако не у потпуности скрајнуте онда веома често на самој маргини интересовања српске историографије. Стога не изненађује да, упркос вредним појединачним примерима, још увек не постоји историја српске науке која би, бар на елементарном нивоу, указала на њене најзначајније представнике и пружила јасан преглед доминантних токова њеног развоја у контексту општег историјског развоја европске науке.

Имајући у виду све изречено, сматрамо да је књига посвећена животу и научном стваралаштву Милутина Миланковића (1879–1958), коју овде желимо представити, истински преокрет у досадашњем бављењу историјом српске науке. Њен аутор др Александар Петровић, филозоф и антрополог, није написао само биографију једног од најзначајнијих српских научника нити је искључиво побележио његова најзначајнија научна открића. Напротив, Петровић је, настојећи да пружи што целовитији увид у живот и научни рад Милутина Миланковића, посегао за вишим, рекли бисмо онтолошким, нивоом тумачења у коме личност

научника и његово дело творе нераскидиво метафизичко јединство. Одатле је аутор, управо и поднасловом свога дела, настојао да укаже на средишњи значај Сунца за разумевање Миланковићевих научних преокупација које и на симболичкој равни указује на јединство космичког и земаљског те међусобну условљеност општег и појединачног принципа који се преламају у сваком људском бићу одређујући његов животни пут.

Мимо ове најопштије равни која прати целокуно Петровићево тумачење живота и дела Милутина Миланковића, његов методски приступ карактерише сагледавање Миланковића у контексту развоја европске и светске науке током XX века. Служећи се са ова два концепта Петровић је успео да пружи складну и заокружену слику о Миланковићевом животу и његовом научном делу. Своје приповедање аутор је структурирао унутар 17 поглавља која углавном хронолошки прате Миланковићеву биографију и његов научни развитак: године детињства проведене у Даљу у имућној српској породици, школовање у Осијеку и Бечу, интелектуалне подстицаје који су одлучујуће деловали на његово сазревање, рад на пословима престижног грађевинског инжењера, долазак у Србију и постављање за професора Техничког факултета у Београду 1909. те време Првог светског рата које је Миланковић принудно провео у Будимпешти. Петровић је, осим сликовитог представљања друштвених, идејних, политичких и националних околности које су обележиле Миланковићев живот, нарочиту пажњу посветио приказивању Миланковићевих научних резултата којима се он уписао у историју светске науке. У првом реду, реч је о астрономској теорији промене климе, орбиталним циклусима и геометрији осунчавања као и теорији топлотних појава насталих Сунчевим зрачењем које су врхуниле Миланковићевом заокруженом теоријом космичке климатологије. Посебно поглавље Петровић је посветио Миланковићевом раду на реформи јулијанског календара током Свеправославног конгреса одржаног 1923. у Цариграду.

Петровић је нарочиту пажњу посветио настанку најважнијег Миланковићевог дела – *Канон осунчавања Земље и његова примена на проблем ледених доба*. При томе, он је указао на симболику околности у којој је ово дело угледало светлост дана – док је током Априлског рата 1941. у немачком бомбардовању Београда неповратно уништено неколико стотина хиљада књига смештених у Народној библиотеци Србије, Миланковићева тек одштампана књига преживела је бомбе које су пале на штампарију у којој је била штампана, да би у

потоњим годинама дословце револуционисала разумевање климатских промена на Земљи. Доследан своме приступу, Петровић није склон да овакву судбину Миланковићевог *Канона* објашњава пуком случајношћу већ у њој види одређену космичку законитост чијем разумевању је Миланковић посветио читав живот. У неколико последњих поглавља Петровић је указао на значај Миланковићевог рада на популаризацији науке као и утемељењу историје науке у Срба, рецепцији његовог дела у светским научним круговима, његовој научној заоставштини те концепту хелиоцентричне културе која сеже од античког научника Аристарха, а која је захваљујући Миланковићевим математичким прорачунима и теоријским формулацијама у његовом делу доживела пуно отелотворење.

Упркос свим достигнућима којима је задужио не само српску већ и светску науку, личност и научно дело Милутина Миланковића били су дуго времена скрајнути из већ пословично сиромашне „културе сећања” народа коме је припадао. При томе, ни српска наука се све до скора није на достојан начин одужила своме великану, с обзиром да се његово дело, осим појединачних изузетака, није изучавало на српским универзитетима нити је било предмет научних расправа и јавног интересовања. Тек 21 годину након његовог упокојења Српска академија наука и уметности организовала је 1979. научни скуп посвећен животу и делу Милутина Миланковића, након две деценије уследио је скуп у организацији Рударско-геолошког факултета да би трећи и четврти изнова организовала САНУ: 2004. поводом 125 година од Миланковићева рођења и четврти у сарадњи са Српским културним друштвом „Просвјета” 2008. у Дању.

Одатле и Петровићеви *Циклуси и записи* могу да се цене као својврсни омаж једном од најзначајнијих српских научника али и као весници потенцијалног „коперниканског обрта” у реструктурирању упоришних тачака српске културе која се након заједничког југословенског искуства прожетог комунистичким експериментом нашла у стању својеврсне дезоријентисаности. У том смислу, повратак великанима попут Миланковића може да послужи као успешно вредоносно упориште у афирмацији српске културе у темељно измењеном глобализованом свету, при чему је личност Милутина Миланковића парадигматична будући да је он на најбољи начин својим делом повезао у складну целину европску културу са културом српског народа из које је потекао. Истовремено, историја науке добила је у делу Александра Петровића свога понајбољег заступ-

ника који је указао на пут који ваља следити у свим будућим истраживањима развоја српске науке. Ако и није у потпуности наступила куновска „промена парадигме", Петровић је свакако наговестио могућност историје науке која не би била писана нити са уско еснафских позиција нити би, пак, била нека врста „додатка" општим прегледима политичке историје. Да би се разумела историја науке, она мора да се сагледа као саставни део друштва у коме настаје али и као област духовног старалаштва која има сопствену историју. Одатле се историја науке може сагледавати, што Петровић управо и чини, као однос трајне међузависности и међусобних утицаја друштва и науке који твори дијалектичко јединство.

На самом крају, не можемо а да не поменемо симболичност Петровићевог казивања које на моменте поприма призвук мистике и езотеричности карактеристичних за стил древних мудраца. Иако на први поглед употреба симбола није одлика научног дискурса, њоме Петровић сведочи о измењеном концепту научног знања у постмодерном добу који, свестан ограничења рационалног приступа стварности, узима у обзир и друге епистемолошке могућности. Симболичношћу свога приповедања аутор није изгубио ништа на прецизности и „научној строгоћи" док је, истовремено, своје казивање учинио сликовитијим и приступачнијим заинтересованим читаоцима слабо упућеним у тајне космичких закона.

Александар Касаш
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Никола Л. Гаћеша, *Историја фабрике цемента у Беочину*, Матица српска, Нови Сад 2008, 202 стр.

Никола Л. Гаћеша, један од најбољих зналаца привредне историје, не само Војводине него и шире, објавио је више монографија, студија и чланака из ове области, што га је сврстало у ред врсног истраживача и научника ове историографске области.

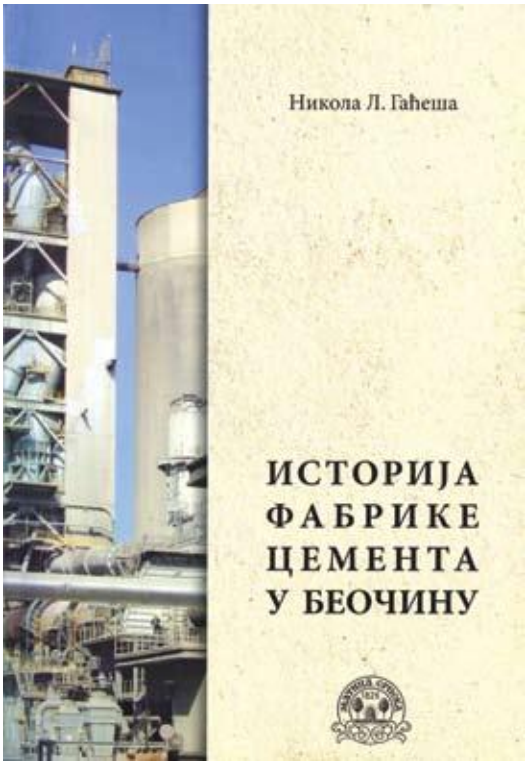

Нажалост, смрт га је 2007. године омела да рукопис, који су рецензирали академик Славко Гавриловић и писац овог приказа, види у коначној, штампаној верзији.

Бавећи се историјатом најзначајнијег индустријског објекта на тлу данашње Војводине – беочинске фабрике, веома добро је уочио њену важну улогу у индустријализацији данашњег војвођанског простора и шире. Беочинска фабрика цемента била је готово једина права индустријска фабрика, не само у грађевинској и прехрамбеној индустрији. Већ у XIX веку имала је европски значај.

Пажљиви хеуристички посао проф. Никола Гаћеша обавио је консу-

лтујући доступну литературу али и крајње савесно, селективно и критички користећи архивску грађу и оновремену штампу.

Читаоцима ове монографске публикације из историје једне фабрике, којих је мало у нашој историографији, понудио је следећу, по нама, прихватљиву концепцију. Књигу је поделио на следећа поглавља: *О цементу и Беочину* (стр. 1–11), *Производња цемента у Беочину од краја тридесетих година XIX века до 1918.* (стр. 11–34), *Фабрика цемента од 1918. до 1941. године* (стр. 34–84), *Фабрика цемента у доба окупације 1941–1944. године* (стр. 84–97) и *Фабрика цемента од 1944. до краја XX и почетка XXI века* (стр. 97–212). На крају, Н. Гаћеша је дао веома корисне напомене за даље истраживаче овог значајног сегмента привредне историје Срема и Војводине. Овако наведена структура и композиција свакако има научно оправдање, како хронолошки тако и методолошки.

У првом поглављу аутор говори о цементу као важном грађевинском материјалу и његовој употреби, о његовим физичко-хемијским својствима, квалитету, његовим особинама као везивног грађевинског материјала, о његовој технологији и употреби од римских времена до наших дана, наводећи да мештани, све до почетка XIX века, нису били свесни какво природно богатство имају у непосредној близини. Наиме, испоставило се да је ту лежиште лапорца, једног од најквалитетнијих у Европи.

Друго поглавље посвећено је занатско-цеховској мануфактурној производњи у Хабзбуршкој монархији и њеним променама на основу одлука Угарске дијете из 40-их година XIX века, којима су отворени путеви индустријског, либералног капитализма у Угарској. У књизи је посебно истакнут значај Јосипа Чика из Апатина, који се крајем 30-их година XIX века обрео у Беочину и у својој воденици поточари отпочео да меље камен лапорац, главни састојак цемента. Међутим, Чик је ускоро пао у сенку богатог предузетника Оренштајна из Темишвара који је наслутио да се баш на том месту може изградити фабрика најквалитетнијег цемента. Две мале конкурентске фирме нису дуго потрајале јер је Оренштајн био економски снажнији. Године 1887. основана је фирма Ридлих–Оренштајн која је 1906. узела назив Унија беочинских фабрика цемента са капиталом од 8,800.000 круна и чак организовала годишњу производњу цемента од 40.000 тона, с тим да је 1897. већ производила 1,250.000 метричких центи првокласног цемента. Посебан значај фабрика је стекла када је 1907. године добила концесију за изградњу пруге Беочин–Петроварадин која је

отворена за саобраћај већ следеће године. Од тада се цемент могао транспортовати и сувоземним путем, а не само воденим. У овом делу текста са много фактографских чињеница аутор читаоца упознаје са поседима манистирских имања која су продавана и давана у закуп зарад експлоатације. Крајем XIX века продаја кајоносних манастарских земљишта имала је и политичке последице. Продаји су се највише супротстављали радикали Јаше Томића. „За радикале је продаја беочинске каје била не само доказ злоупотребе народне имовине, него и противнародне спреге хијерархије са тадашњим државним властима. Било је и отворених питања па чак и сумњичења да је приликом купопродаје учињена тешка малверзација, јер је наводно каја продата за 500.000 форинти, а не за 100.000 форинти, како је јавност обавештена, па је постављено питање у чији је џеп отишла разлика” – писала је радикалска *Застава*. Чак је постојала идеја да се оснује фабрика цемента у режији манастира Беочина као акционарско друштво, али је Унија беочинских фабрика цемента била финансијски знатно јача.

Посебно поглавље аутор је посветио периоду између два светска рата, када је у сложеним политичким и економским односима главни акционар фабрике постао концерн Cementia Holding a. d. из Цириха, који је био њен власник све до краја Другог светског рата. У то време ова фабрика је била једна од најзначајнијих у овом делу Европе са производњом око два и по милиона тона цемента и са значајним извозом на страно тржиште. После Првог светског рата фабрика је постала национално предузеће а 1920. године добила нови назив: Беочинска фабрика цемента а. д. Беочин. Анализирајући акционарско власништво Гаћеша је закључио да „пада у очи податак да је највећим бројем акција од 1923. године располагао концерн Cementia Holding a. d. из Цириха. Наиме, још пре рата беочинска цементара била је у картелу тада познатих средњоевропских цементара, а 1922. године наведени циришки концерн преузео је велики део акција тако да је њихов представник Фердинанд Баумгартнер на годишњој скупштини 1923. године представљао власника 13.700 акција и на основу тога могао да одлучујуће утиче на рад фабрике”.

Важну пажњу аутор поклања и периоду Другог светског рата када су усташке власти уклониле Србе и Јевреје са свих руководећих функција у фабрици, покушавајући да задрже обим предратне производње ове стратешке сировине, а за директора поставиле Хрвата професора Прљенака. Цементара мења и

име у БФЦ „Др Анте Павелић”, а Немци јој дају име „BFC Göring Werke”. Не само да су променили име него су фабричку производњу усмерили ка ратним циљевима Трећег рајха.

Развоју фабрике у тзв. социјалистичком периоду који почиње од ослобођења Беочина 16. октобра 1944. године проф. Гаћеша посвето је такође вредну пажњу, посебно истичући значај новог управника инж. Радомира Хајдуковића. У то време фабрика је секвестрирана, конфискована и на крају национализована. Веома пажљиво и крајње научним приступом аутор пажљиво анализира значај ове фабрике за „изградњу нових односа”.

У овој својој последњој књизи Гаћеша на синтетизован начин обрађује и време деведесетих година XX века када ова фабрика доживљава нове трансформације и приватизацију.

Ова несумњиво корисна монографија читаоцима пружа низ вредних информација, не само о фабрици него и уопште о привредној историји. Поменимо само неке: да су беочинским цементом грађени облакодери у Њујорку и Лондону, Суецки канал, Ђердапска хидроцентрала, Мостарска петља у Београду, Канал Дунав–Тиса–Дунав итд. Поред књиге Арпада Лебла *Беочинска каја* која је изашла далеке 1959. године, ова монографија је засигурно добро и подстицајно полазиште за даља проучавања ове значајне фабрике која заслужује и обимнију монографију коју би требало да ради већи интердисциплинарни тим истраживача како би њен историјат био расветљен из више аспеката.

Драгослав Опсеница
Архив Српске академије наука – Београд

Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, превео са немачког Томислав Бекић, Београд 2008, 579 стр.

У књижарским излозима недавно се појавила нова књига угледног немачког професора Холма Зундхаусена, посвећена историји Србије. Проф. Зундхаусен се и претходно бавио темама из српске историје, о чему је објавио неколико запажених научних студија. Његово најновије дело посвећено је модерној историји Србије, обухватајући последња два века српске прошлости. Овим приказом указаћемо на неке, по нашем мишљењу, спорне тачке у књизи.

У уводној глави, Зундхаусен се бави српским средњим веком и периодом турске окупације. Каже да су Немањићи династија владара-ратника који су благословом Српске православне цркве проглашени свецима. Аутор сматра да Црква нема национални карактер све до XIX века и да српска држава спада у византијску духовну сферу. Када говори о епохи турске владавине, Зундхаусен заступа тезу која се појави-

ла у новије време, по којој је Османско царство било мултиетничко и сви народи у њему били равноправни. Сматра да су српски сељаци у Турској империји живели много боље него у својој српској средњовековној држави. Чињенице о томе говоре сасвим другачије. Да је њихов живот био добар, не би било толико отпора и буна против туђинске власти, што је кулминирало избијањем Српске револуције. Централне теме Зундхаусенове синтезе су српско национално питање и косовски мит. Јачање српске државотворности, које је обележено развојем српске националне идеје и косовским опредељењем, за њега је неприхватљиво. Он сматра да је српска национална идеја експанзионистичка и да угрожава друге народе. Косовски мит, који за српски народ представља кохезиони фактор, Зундхаусен гледа у негативном светлу. За њега је то митологија, повратак у прошлост, на старо и превазиђено. Када говори о ова два фактора, проф. Зундхаусен греши. Национално питање решавају и друге европске државе као Италија и Немачка, а национални митови нису својствени само Србима, већ их имају и други народи (Јованка Орлеанка код Француза).

Основни проблем овог научног дела састоји се у томе што је аутор имао једнострaн приступ, односно што је био тенденциозан при коришћењу чињеница и литературе. У интервјуу за лист *Политика* од 6. II 2009. сам Х. Зундхаусен је изјавио да је његов приступ научном раду селективан. То значи да користи само оне чињенице које се уклапају у његову претходно већ постављену тезу. Та селективност и те како се осетила у овој књизи, чиме је њена веродостојност озбиљно доведена у питање. Да аутор користи двоструке аршине види се када за зборник докумената о српско-албанским односима који су приредили Љубодраг Димић и Ђорђе Борозан каже да је селективан (стр. 282–283), иако је и његов приступ исти такав.

Навешћемо још неке од примера необјективног изношења чињеница. Зундхаусен каже да је Штросмајер идеолог југословенске идеје (стр. 262). Новија истраживања, пре свега академика Василија Крестића, говоре сасвим супротно, да је он био поборник хрватске националне идеје. Данас то тврде и савремени хрватски историчари. Типичан пример Зундхаусенове субјективности је и теза да су Срби анектирали Косово, Санџак и Македонију у балканским ратовима и да су извршили етничко чишћење Албанаца, прво у Европи у XX веку (стр. 236–238). Када говори о економској ситуацији у Краљевини између два светска рата, писац сматра да су Хрвати били економски израбљивани, и ту

своју тврдњу заснива на књизи Рудолфа Бићанића *Економска подлога хрватског питања*. Ту Бићанићеву тезу, која је била политичког карактера, успешно су критиковали економиста Богдан Прица и, у новије време, историчар проф. Ђорђе Станковић. Аутор је користио и књигу Ива Банца о националном питању у Југославији, чија је научна веродостојност у много чему оспорена. Посебан случај представља Зундхаусеново виђење усташких злочина у Другом светском рату. Он сматра да је у усташком концентрационом логору Јасеновац побијено између 50.000 и 80.000 људи, при чему прихвата тезу новије хрватске историографије о броју жртава. Друга истраживања показују да је број жртава био много већи (вид. *Политику* од 28. IV 2009. год. где се наводи да је број побијених био преко 800.000 људи, највише Срба, затим Јевреја, Рома и Хрвата антифашиста).

У последњем поглављу аутор се бави распадом Југославије и улогом српског фактора у дезинтеграцији државе. Највећу кривицу за разбијање Југославије Зундхаусен пребацује на Србе. За њега је кривица других народа мала, а спољни фактор не игра никакву улогу. Овај део књиге је најслабији. Писац као ауторитете узима радове Ноела Малколма и Роја Гутмана. Али избегава да користи Дајану Џонсон или Јелену Гускову. У књизи нема помена великих светских интелектуалаца као што су Ноам Чомски, Рон Харвуд или Харолд Пинтер који су дигли свој глас против Нато агресије на Србију 1999. године. Зундхаусен дели Србију на два дела: једну напредну, модерну и проевропску и другу националистичку, ретроградну, конзервативну. Његове симпатије су на страни ове „проевропске” Србије. Неке невладине организације и појединци блиски овој групацији за Зундхаусена су борци за људска права и демократију. За аутора она „традиционална” Србија представља националисте, повезане са Црквом, конзервативне људе. У том последњем поглављу он уздиже интелектуалце као што су Радомир Константиновић или Мирко Ђорђевић, али са подсмехом говори о великом аустријском књижевнику Петеру Хандкеу.

Библиографија радова које користи Зундхаусен је једнострана и селективна. Нпр. у своје дело уградио је ставове британског путописца Мери Едит Дарам, која је била проалбански расположена, али није користио чувени путопис *Црно јагње и сиви соко* познате британске књижевнице Ребеке Вест.

Књига је пуна фактографских грешака. Навешћемо само неке. Св. Сава Немањић је први српски архиепископ, а не митрополит (стр. 36). Војводина

није присаједињена Југославији (стр. 17), већ Краљевини Србији. Краљевић Марко је погинуо 1395. а не 1394. године (стр. 111).

Зундхаусен је сам направио избор илустративног материјала. Одабир је интересантан, али и проблематичан, понекад са погрешкама. Уместо фотографије Илије Гарашанина налази се фотографија његовог сина Милутина (стр. 129).

Синтеза Холма Зундхаусена представља велико разочарење. Ауторова пристрасност и субјективност знатно су умањили њену вредност. Нажалост, аутор се није повео примером свог великог претходника, доајена немачке историографије Леополда Ранкеа, писца сјајне књиге о Српској револуцији. На појединим местима, ова књига пада на ниво публицистике и дневне политике. Између осталог, она је једно од дела из обимне литературе која даје искривљену слику о Србима и Србији.

Александар Касаш
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Стеван Пиштевић, *Историја села Ривица*, Месна заједница Ривица 2008, 101 стр.

Село Иришке општине Ривица, пре свега ентузијазмом већег броја Ривичана и посебно проф. др Илије Ћосића који је иницирао да се ова публикација напише, добило је луксузно опремљену невелику фотомонографију. Један латински филозоф својевремено је записао: *да ће једног дана и ово бити вредно само ако се забележи*, а аутор ове фотомонографије је пуно тога забележио о историјату, животу села, људе и догађаје и тако од заборава, кроз текст и мноштво фотографија, оставио вредну документацију за будуће нараштаје.

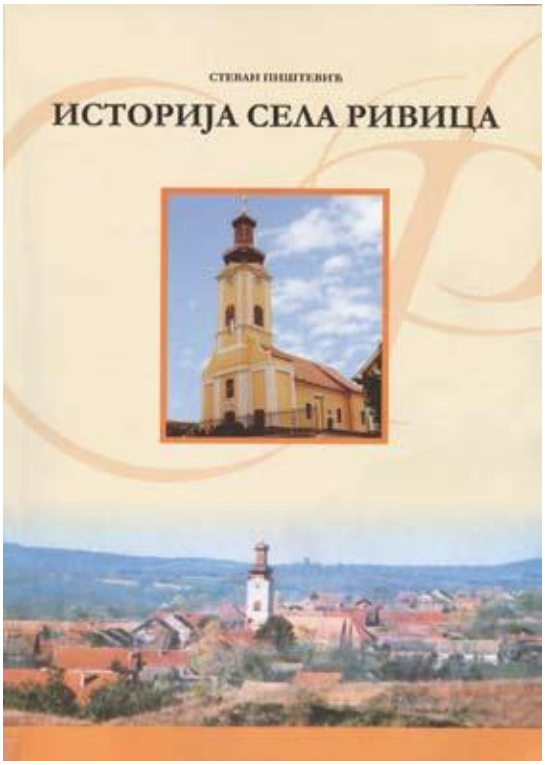

Дајући на почетку географске карактеристике положаја села које има површину атара од 20.32 км, на надморској висини преко 470м, истиче богатство черноземом и могућност за развој пољопривреде коју Ривичани обилато користе. Како бележи аутор, „благо заталасано побрђе ужне подгорине Фрушке горе пружа изванредне услове за гајење винове лозе” (која се узгаја

на око 70 хектара) и свих врста средњоевропског воћа, углавном у приватном власништву.

Само на једној страници аутор даје кратку историју села констатујући да је околина села била насељена још у праисторији; нађени су археолошки предмети из времена преласка из каменог у бронзано доба. На тзв. Селишту пронађени су римски остаци, а село је у мађарским изворима забележено баш под тим именом, датираном у XIII век. О називу села преузима мишљење М. Бумбића: потиче од латинске речи *Rivus*, „јер на уласку у село са истока ваља прећи дубодолину, кроз коју кривуда поток, који често набуја и тада је страшна бујица".

Надаље аутор бележи занимљив и вредан запис о Ривици који је оставио карловачки парох Василије Константиновић из 1896. године у књизи *Тридесет дана на убавом путу*. Он бележи како је народ добар и питом, других народности нема, село је настањено чистим, овејаним Србином.

Пиштевић помиње и страдање Ривичана у великој куги 1795. године која је захватила Ириг и околину, а у селу од ње умрло 60 становника, готово десетина укупног броја.

Дато је простора и Тицановој буни из 1807. која је била значајна за читав Срем, а аутор бележи да су на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. године били Ривичани Петар Пузић и Пантелија Аврамовић.

Корисне податке С. Пиштевић доноси о учешћу Ривичана у Народноослободилачкој борби објављујући списак од 79 имена погинулих бораца и жртава фашистичког терора која су урезана на сеоској спомен-плочи. Корисност ових података за историчаре је од посебне важности јер су многи споменици уништавани. Овај велики број страдалника у односу на број становника сведочи о отпору Ривичана усташкој окупацији у току Другог светског рата.

Период после Другог светског рата дат је само фрагментарно и забележене су важне инфраструктурне промене у селу, од изградње асфалтних путева, електрификације села, водовода 1968. године итд.

Ово мало село дало је више значајних личности које аутор поимснично набраја, од проф. др Илије Ћосића, декана Факултета техничких наука у Новом Саду, до Живке Матић, управнице Градске библиотеке у Сремској Митровици.

Посебно су вредни подаци бројчаног стања становништва, где је забележено да је село 1734. године имало 64 домаћинства. Према првом званичном по-

пису из 1869. године село је имало 825 становника, највише 1931. године – 965, а 2002. године оно броји свега 634.

У књизи аутор доноси и податак да је Ривица једно од ретких места у Срему које слави две славе, поред Ђурђевдана село обележава и Велику Госпојину.

Детаљно описује и сеоски грб који у „модром пољу има златни сноп, а уз њега сребрни лемеш и плужни нож. Наравно да се он може посматрати симболично... плава боја је боја бескраја и симбол бесконачности... Класје жита у хришћанској религији симбол је плодности и обиља природе. Лемеш или раоник помиње се у књизи Пророка Исаије, где он предсказујући долазак Исуса Христа... Нож је симбол месечевог знака. Прећи плугом преко земље значи сјединити земљу и небо, односно оплодити земљу”.

Најзначајније место аутор је дао реконструкцији сеоске цркве посвећене Великомученику Георгију. Зидање првог храма у селу забележено је 1734. године. Он је више векова вршио своју функцију, а највеће страдање доживеће за време Другог светског рата, када је миниран 1943. године. После рата делимично је обновљен. Приликом обележавања 270-годишњице, храм је благословио Његово преосвештенство епископ сремски Василије почетком фебруара 2004. године, радови на детаљној реконструкцији су започети 19. маја, а завршени 19. новембра 2004. године. Са великим ентузијазмом пришло се реконструкцији, када је уређена спољашњост и унутрашњост цркве, осликане иконе и преуређен постојећи иконостас. Изграђен је и нови торањ са позлаћеном јабуком и крстом, постављени нови електрични сатови и три нова звона. У црквеној порти је изграђено и дечије игралиште, а целокупна инвестиција коштала је око 140.000 евра.

На понос Ривичана храм је свечано освештан 21. новембра 2004. године на дан Светог архангела Михаила од стране епископа сремског Василија, а за посебне заслуге проф. др Илија Ћосић је одликован Орденом светог Саве.

У књизи је објављен и текст повеље која је положена у позлаћену јабуку на торњу цркве а гласи: *На дан Светог Архангела Михаила 21 (8). новембра лета господњег 2004. године у Ривици за време Архиепископа пећког, митрополита београдско-карловачког и патријарха српског Господина Павла, епископа Епархије сремске Господина Василија, Архијерејског намесника Подунавског др Боже Б. Совиља, пароха ривичког проторејера Драгана Кезмића, председника Црквеног одбора Лазара Бркића, са трудољубивим залагањем професора и де-*

кана Факултета техничких наука из Новог Сада, председника грађевинског одбора др Илије П. Ћосића и чланова: Ђорђа П. Ћосића, Светозара Антонијевића, Николе Петричевића, Живана Пејића, Светозара Ћирића – Мрсе, Вељка Пузића, Милорада Јовичића, Живана Н. Ердерљца, Светозара П. Бркића.

ОСВЕТИСМО

Торањ, позлаћену јабуку и крст, звона и електричне сатове, генерално реставрираног Храма Светог Георгија, у враћању првобитног изгледа торња, мењања кровне конструкције, прозора, врата, бетонирање око Храма, постављање бедема испред Храма и металне ограде, бакарних олука, канделабра и уређење порте, које уради фирма 'Дрина коop' из Новог Сада и директори Владан Радојичић, Ђорђе Жикић и инжењер Слободан Д. Петровић по пројекту инжењера Бранка Косовића и надзорног органа проф. др Срђана Колаковића, урадисмо генералну унутрашњост Храма, извођач радова сликар Димитрије Рицички из Новог Сада, све на добро и спас корист рода српског и свега рода људског, а посебно на радост благочестивих Ривичана – Амин Боже дај.

Мало простора у књизи дато је историји школства, мада је у Ривици прва школа основана 1626. године, као и задругарству које је посебну активност развило преко *Српске земљорадничке задруге у Ривици* основане 15. априла 1923. године.

Вредне податке аутор доноси о Ловачком друштву „Зец" које је основано непосредно после Првог светског рата.

Наравно, једна од важнијих активности Ривичана био је спорт, и то фудбал. Уз мноштво фотографија и бележења имена играча клуба „Планинац", посебно се издваја тим који је победио у финалу општинског купа врднички „Рудар" 1997. године.

Млади су средином шездесетих година прошлога века основали музичку групу „Аполо 9" која је свирала на сеоским игранкама и у околним местима: Јаску, Нерадину, Шатринцима итд.

Агилношћу учитељице Борке Вуковић основано је културно-уметничко друштво „Боривоје Ћирић Туре" које је од самог почетка имало драмску, фолклорну и рецитаторску секцију.

Двема манифестацијама, по којима је данас место препознатљиво на туристичкој мапи Срема и шире, свакако су *Дани бостана* и *Дани вина*, када једнога дана, у зиму и у лето, село оживи. Село је живо и за време сеоске славе Ђурђевдана.

Објављен је и списак становника Ривице на дан 01. 01. 2008. године, њих 540. Да село одумире сведочи податак да у предшколској установи има свега шест полазника, у нижим разредима основне школе 19, вишим 31, док средњу школу похађа њих 16, сви побројани поименце. На студијама је њих 13: Ивана Живанчевић на Високој пословној школи струковних студија (смер за пословну информатику), Нови Сад; Драгана Илић, Медицински факултет, Нови Сад; Ђурђица Мартиновић, Пољопривредни факултет, Нови Сад; Живан Нешковић, Факултет техничких наука (департман за рачунарство и аутоматику), Нови Сад; Сандра Петричевић, Виша педагошка школа, Нови Сад; Васа Пузић, Виша електротехничка школа, Нови Сад; Душица Пузић, Природно-математички факултет, Нови Сад; Зорица Пузић, Медицински факултет, Нови Сад; Бојана Ристић, Виша пословна школа струковних студија (смер за финансије и рачуноводство и аутоматику), Нови Сад; Бојан Ристић, Факултет техничких наука (департман за рачунарство и аутоматику), Нови Сад; Бранислава Ћирић, Филозофски факултет (Одсек за француски језик), Нови Сад; Паја Ћирић, Факултет за услужни бизнис, Сремска Каменица, и Јовица Цвејић, Факултет техничких наука, смер Геодезија, Нови Сад, што сведочи да готово сви свршени средњошколци из овог малог места настављају школовање.

У књизи је дат и списак ктитора и приложника при обнови храма Светог великомученика Георгија у Ривици 2004. године, где је на првом месту Његово преосвештенство епископ сремски Василије.

На крају књиге дате су краће биографије почасних грађана Ривице: проф. др Срђана Колаковића, Борислава Кузманова, Лазара Петровића, Слободана Дракчете и биографије Стевана Пузића и др Илије Ћосића, као и аутора Стевана Пиштевића.

Ова монографија, мада највећим делом рађена да би био забележен значајан догађај у селу – обнова храма посвећеног Великомученику Георгију, засигурно представља користан и вредан прилог историји насеља у Срему.

Мирослав Павловић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey*, Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy, Tauris Academic Studies, London, New York 2008, 258 str.

Осамнаести век Османског царства дуго је остајао изван актуелног тренда светске османистике. Последњих деценија не само да је дошло до реафирмације интересовања за османску историју у периоду мењања класичних институција већ и до извесне реинтерпретације. Дуго посматран као век опадања и лагане пропасти Империје, са новим истраживањима водећих османиста Аксанове (Virginia Aksan) и Фарокијеве (Suraiya Faroqhi), Аданира (Fikret Adanır), Мекговена (Bruce McGowan) и др. добија одредницу века децентрализације. Поједини историјски процеси, попут чифтличења и институције ајана (ayanlık), у светлу нових извора губе негативну конотацију. Истраживања су најмање расветлила последњу деценију века, док је питање односа модернизације – европеизације

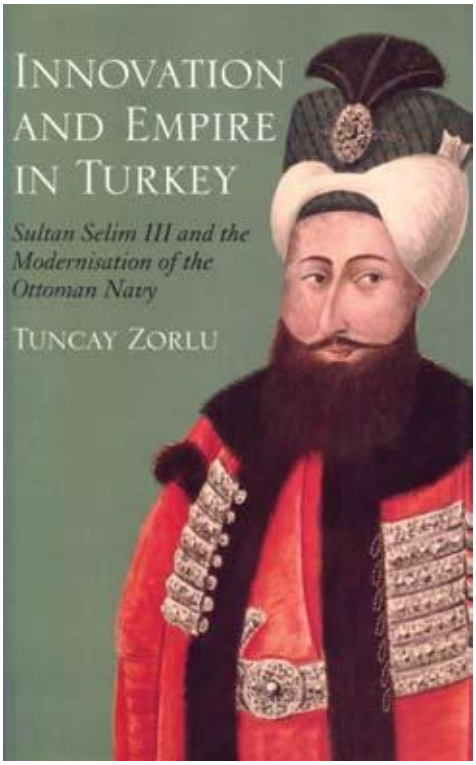

(вестернизације) и данас у фокусу највећег броја студија. Зато су микростудије, засноване на богатој архивској грађи, од посебног значаја, нарочито када је реч о преломним историјским тренуцима као што су реформе Селима III. Додатну вредност студија о реформи османске морнарице завређује изузетним техничким образовањем и ерудицијом Тунђаја Зорлуа, професора Истанбулског техничког универзитета. Подељена у четири сегмента са издвојеним научним апаратом, исцрпном библиографијом и речником термина у великој мери се ослања на радове Кемала Бејдилија и Енвера Зије Карала, уз низ исцрпних детаља прикупљених у лондонским архивима и Архиву председништва владе (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) у Истанбулу. Инсистирање на фактографским детаљима доприноси изузетној прецизности техничких карактеристика османске морнарице, али доводи до стилске неравнотеже већ после првог поглавља. Посебно се истиче реконструкција утицаја страних мисија, што је директна тема трећег поглавља, али и на једном вишем нивоу, кроз целу студију где Зорлу упоређује османску са другим европским морнарицама. Потреба компарације огледа се и у техничкој заосталости османске привреде и бродоградње, која је током читавог века, а нарочито у периоду о којем је реч, мање изражена него што се претпостављало. Штавише, намеће се закључак да су тесне и перманентне везе Османлија са Западњацима доводиле до прихватања савремених научних достигнућа чак и онда када их услед материјалних и других прилика није било могуће спровести. С друге стране, осветљени су не само утицаји на центар Царства – Истанбул, већ и на провинцију, градове попут Бендера и Бодрума или острво Лемнос, где су се налазила модерна бродоградилишта.

Прво поглавље *Развој османске поморске технологије до владавине Селима III* (1–13. стр.) на самом почетку доноси расправу о предрасудама које су везане за османску поморску силу а односе се првенствено на улогу османске морнарице у поморском ратовању. Прво спорно питање обрађује снагу морнарице после Хајрудина Барбаросе, која је сходно Зорлуу минимализована, затим Османску државу као копнену силу и занемаривање поморских јединица код поморско десантних операција. Као најважнија издваја се дуго одржавана тенденција да се на Османско царство не гледа као на поморску силу јер никада није усвојило и развило за то потребну технологију. Супротстављајући се оваквом систематском непознавању чињеница, Зорлу анализира трансформацију морнарице од бродова на весла до прихватања једрењака, процес који хронолошки смешта

између 1682, када је изграђен први једрењак, и 1770. Овај период обележило је често оклевање када је модернизација у питању и повратак традиционалним типовима бродова, што је пораз у заливу Чешме разрешио у корист једрењака. Касни прелазак са весала на једра не тумачи се кашњењем модернизације већ већом употребном вредношћу галија у Источном Средоземљу, где је османска морнарица задржала доминацију. Катастрофа 1770. тумачи се као тактичка грешка а не као слабост и одсуство модернизације. Делатност Џезајирли Гази Хасан-паше одређена је као почетак реформског процеса који је кулминирао у доба Селима III.

Наредно поглавље *Развој османске технологије бродоградње у касном осамнаестом и раном деветнаестом веку* (15–75. стр.) поседује две тенденције. С једне стране је технички аспект, архитектонски јасно и прецизно формулисан. Друга се уочава у анализи путева доласка материјала до бродоградилишта. Први приступ доноси на увид степен развоја технологије и стране контакте док други осветљава унутрашње везе центра са провинцијом. То је најочигледније код разматрања могућности снабдевања бродоградилишта дрвеном грађом које доноси поређење у односу на остале државе Европе. Тунђај Зорлу се потрудио да пронађе место османске бродоградње у европским оквирима, да укаже на карактеристике тог процеса, његове комплементарности и дивергенције. Често се издвајају сегменти о предности једних у односу на друге. Други ниво разматрања поставља питања и доноси решења, чиме синтетички аспект допуњава аналитичким. Не само да упућује на изворе сировина за бродоградњу већ полемише и зашто је то тако. Указује на проблеме допреме сировина из Азије, које су квалитетније и јефтиније, али је због морских струја њихов транспорт компликованији. Поред унутрашње трговине представљен је процес увоза одређених стратешких материјала попут катрана. Посебно је истакнута организација производног процеса која је ишла ка централизацији и позиционирању на једном месту са тенденцијом државног монопола. Највреднији сегмент поглавља концентрисан је на модернизацију у доба султана Селима III. Издваја се процес облагања бакром и конструкција сувих докова, који су у складу са највишим технолошким достигнућима епохе. То је још очигледније када је у питању покушај набавке парне пумпе из 1803/4. и слање дипломатске мисије у Лондон који, иако неуспешан, сведочи о завидном научном развоју.

Несумњиво је да су савремена техничка достигнућа долазила са страним мисијама, што је тема трећег поглавља под називом *Улога страних мисија у променама османске морнарице* (77–109. стр.). Индикативна је констатација да су стране мисије и појединци увек налазили, на један или други начин, запослење у Османском царству. Детаљније се позабавивши овим питањем Зорлу издваја сопствену систематизацију. Дели их на две групе са по четири категорије. У првој групи су инжињери, официри који су подучавали вештини ратовања, вешти мајстори и физичари и хирурзи у последњој категорији. Другу групу чине амбасадори и њихова пратња, појединци у служби високих достојанственика, привремене стране мисије и радници у потрази за службом. Једна друга подела стране мисије дели по државама из којих су дошли на Французе (који су најбројнији), Швеђане, Британце и остале. Покушавајући да пружи објашњење за толико велики утицај странаца у доба Селима III послужиће се констатацијом Стенфорда Шоа који Селима види као првог султана који је умео да успешно манипулише у игри великих сила и даје констатацију да су Турци били склони практицизму и лаком усвајању последњих достигнућа развијенијих држава. Управо је ова констатација одраз савремене интерпретације, која се супротставља стереотипној представи о конзервативном османском друштву. Несумњиво треба одати признање Зорлуу за енергично и прецизно утврђени попис и улогу свих појединаца који су дали допринос модернизацији. Посебно је значајан последњи део поглавља који говори о Османлијама реформаторима и поставља спону између страних мисија и домаћих техничара и архитеката.

Последње поглавље *Поморски бродови који су оперисали током владавине Селима III* (111–158. стр.) у првом делу представља студију о именима бродова. Крајње нетипична, стручна и оригинална открива све осетљивости османског друштва. Јасно се уочавају границе традиције давања имена по командантима, до друге половине седамнаестог века и каснијег именовања бродова по митским херојима. Од времена Селима III и по султанима, што се може тумачити као још један доказ европеизације. Други део поглавља у већ препознатљивом, математички прецизном маниру, разврстава бродове по типовима, где се издвајају галеони *Селимија* и *Морска победа* (Bahr-ı Zafer). Уочена је појава нових типова бродова, изградња великих галеона са три палубе и нова техника бродоградње и опреме. За релативно кратак временски период османска морнарица изградила је флоту која је техничким карактеристикама била слична дру-

гим европским флотама. Посебно је подвучено да је Селимија мало заостајала по тонажи за највећим бродовима своје епохе. Више него код других поглавља овде се види осетљивост посла историјске реконструкције, који је Тунђај Зорлу успешно извршио, ослањајући се поред архивског материјала и на путописе, али и славног хроничара Ахмеда Џевдет-пашу. Често и пренаглашено се позива на Пири Реиса, за кога везује низ технолошких изума који су коришћени у османској морнарици.

Закључак (159–166. стр.) покушава да реши питање улоге морнарице у ратовима Селима III и да одговори на питање дефиниције ових реформи. Историографија је слабо обрађала пажњу на поморске операције у ратовима са Русијом и транспорт трупа до Египта током Наполеонове инвазије. Реформе морнарице које су окарактерисане као полунаучне отвориле су читав систем веза и односа са Западом и трајно везале Царство технолошком зависношћу за Европу. Њихов домет није остао везан за хангаре око бродоградилишта и снагу нових бродова, већ изнад свега за круг научника који су потекли из те средине. Делатност тих османских мимара, Абдулхалима, Васила, Исмаила, Мехмеда, посебно је апострофирано, представља основу новог доба – танзимата. У једној широкој расправи, о улози и месту страних и домаћих реформатора и у крајњој мери о пореклу танзиматских реформи, Тунђај Зорлу даје свој допринос. Може се закључити да иде стопама Илбера Ортајлија мењајући представу о значају страних сила и наглашавајући улогу османског великодостојника, било архитекте, мајстора из Хаскоја или бирократе и дипломате Високе порте или Преводилачке канцеларије. Треба имати у виду да је његов поглед драгоцен допринос историји са позиције природних наука, атрактиван, научан и савремен.

Ненад Нинковић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Историјски институт, Београд 2008, 305 стр.

Институција народно-црквених сабора је била најважнији аутономни орган Срба под хабзбуршком влашћу. Ипак, до данас није написано дело које би обухватило све саборе држане од Крушедолског сабора 1708. до Првог светског рата. Највише сабора је описао Димитрије Руварац у монографији *Српски народни и црквено-народни сабори у Угарској*, обрађујући период од 1708. до 1886. Неколико аутора се бавило саборима у одређеним периодима, претежно онима у другој половини XIX века (Димитрије Кириловић, Теодор Мандић). Постоје и монографска дела која обрађују најзначајније саборе, Благовештенски (Јова Адамовић) и Темишварски (Владан Гавриловић). Најзад, о саборима се могу наћи подаци у аутобиографским делима њихових учесника. Монографија Исидоре Точанац, проширени

и допуњени текст магистарске тезе, значајан је допринос овом пољу српске историографије. Дело је подељено на две целине: у првој, *Установа сабора*, обрађена је проблематика настанка и генезе сабора, као и сва питања везана за институционално-организационе оквире сабора, а у другој, *Саборске радње*, проблеми о којима се расправљало на саборима у периоду 1718–1735. Уз исцрпан списак извора и литературе, књига има и део са прилозима у којима су пописани сви посланици на народно-црквеним саборима, као и низ илустрација.

На почетку књиге Исидора Точанац се бави пореклом сабора, подразумевајући под њиме и народне зборове под патријархом Арсенијем III Црнојевићем. Позивајући се на старије ауторе, корене црквено-народних сабора види у зборовима народних првака које су пећки патријарси сазивали у Османском царству. Традиционалне оквире саборског окупљања и одлучивања уклапа у правне оквире Хабзбуршке монархије, те прави паралелу између мађарског државног сабора из 1687. и српског Збора народних првака у Београду јуна 1690. који су имали улогу да прихвате цара Леополда I за свог краља. Правно утемељени у Привилегијама горепоменутог цара, сабори су управо у време које је овде обрађено добили форму. За Србе они су институција највишег ауторитета, а кршење њихових одлука је деградација Привилегија, те непоштовање народне воље. За царски двор, централистички настројен, значај сабора се кретао од оруђа за спровођење његове политике, до проблема који је требало решити забраном саборског сазива.

Исидора Точанац објашњава сва техничка питања везана за саборску организацију. Посебно обрађује место и време одржавања сабора, уз табеларни приказ ових података за период 1708–1735. Поред овога, износи тврдњу да се саборски састав структурно саображавао изгледу западноевропских сталешких скупштина и био инструисан из Беча, констатујући да су између сталешких скупштина и црквено-народних сабора постојале јасне разлике пре свега у њиховом саставу, јер су на саборима племство замениле војне личности. Поред овога Исидора Точанац даје нови поглед на поједине појмове у вези са документима које су посланици прикупљали пре сабора или прилагали на сабору. *Пленипотенције*, односно писма којима се потврђује мандат саборског посланика на кога се преноси имунитет општине која га шаље, а истовремено су и гаранција да ће општине прихватити одлуке сабора. *Наказанија*, опширне инструкције о ставовима које су њихове општине имале о одређеним

питањима, те путне исправе (Passport, Reispaß) које су добијали од војних или цивилних власти. На крају, јасно раздваја предсаборске од саборских радњи и описује церемонијал, мешавину сакралних и профаних елемената, по којем су дочекивани комесари и почињале саборске радње. Објашњавајући саборски протокол истиче разлике у тону расправа у зависности од питања о којем је расправљано. При важнијим питањима, када је долазило до неслагања између посланика и царског комесара, излаз је тражен у ванредним адресама, тзв. стафетарним молбама упућеним владару. Церемонијални карактер је имало и затварање сабора при чему је комесару предаван материјал са саборских седница, а уз њега и жалбе-*теготе* или *гравамине*.

У другом делу монографије Исидора Точанац, водећи се хронолошким принципом, обрађује конкретне проблеме о којима је расправљано на саборима, начине њиховог решавања и евентуалне последице. Истиче политику Двора која је ишла ка томе да једно од најважнијих привилегијалних права, избора митрополита на сабору, усклади са начином на који су бирани католички бискупи у Монархији, захтевајући тројну кандидацију, при чему би се владар појавио као врховни арбитар. Образлажући отпор који је овој намери пружио сабор, констатује да је владар одустао од ње задржавајући мајестетско право (право коначне одлуке које припада само владару) потврде митрополита. Такође, обрађује питање избора коадјутора, помоћника који су у исто време у народу сматрани за наследнике митрополита, и избора епископа, који нису били решени Привилегијама. Истиче да је то питање решила пракса настала после Крушедолског сабора 1708. Коадјутора је могао да одреди сабор, који је бирао и митрополита. Јасно повлачи границу између постављања епископа на подручју Карловачке и Београдске митрополије. Док су у Карловачкој митрополији епископи постављани од стране митрополита, било да је у вези са тим постигао договор са епархијском скупштином или угледним појединцима, у Београдској су важила правила тројне кандидације, као и за угарске бискупе, при чему владар доноси коначну одлуку. Ради целине доноси податак да је тек у другој половини XVIII века устаљена пракса да епископе бира Синод.

Наводећи улоге сабора Исидора Точанац као једну од најважнијих истиче улогу борца за очување Привилегија. Излажући ток те борбе указује да је она вођена преко сабора, митрополита или посебног тела за то постављеног од стране сабора и то на два начина. Један је био неприхватање докумената

којим су Привилегије сужаване (Декларатории из 1727. и 1729. и Рескрипти из 1732. и 1734), како су то тумачили представници Срба и други, захтев за инартикулацијом Привилегија у Угарско законодавство, чиме би de jure од стране Угарске сталешке скупштине био прихваћен привилегијални статус Срба на тлу Угарске, на шта сталежи нису били спремни. Излагање о овом проблему завршава податком да је он решен доношењем Деклараторијалног рескрипта 1779.

Износећи питање постојања једне (Београдско-карловачке) или две (Београдске и Карловачке) митрополије, веома значајно за савременике, Исидора Точанац износи политичке разлоге стварања две митрополије, као и јасну жељу Срба да се нађу у оквиру једне. При томе обраћа нарочиту пажњу на правне и канонске оквире борбе за уједињење. Како су ради уједињења митрополија митрополити трошили значајна материјална средства, ауторка на више места износи и питање финансија. Архивским подацима илуструје како је и због чега растао дуг митрополије, покушаје да се преко ванредних пореза прикупи новац за његово враћање, као и држање појединих црквених великодостојника и власти према дугу. Економски проблеми, изазвани увођењем нових, Србима до тада непознатих пореза, војним квартиром, али и злоупотребама, предмет су којима је посветила посебну пажњу. Кроз опис економских и друштвених проблема земљорадника, граничара и грађана, који су са својим тужбама долазили на саборе, те покушаја власти да те проблеме реши, даје ширу слику живота савременика.

Почетак XVIII века је још увек време када је школство и образовање било у рукама цркве. Држава је средином овог века увидела њихов значај и тада их ставила под свој надзор. Исидора Точанац прати развој школства од времена патријарха Арсенија III и његовог захтева за отварање основних и виших школа, преко довођења учитеља из Русије, отварања школа и завођења школских кутија по црквама, истичући да посебно место у развоју школства код Срба припада митрополитима Мојсију Петровићу и Вићентију Јовановићу. На више места истиче значајну улогу ових митрополита коју су одиграли у преображају српског народа у хабзбуршкој држави. Они наступају као реформатори цркве, што је иницирало и дубљи друштвени преображај, водећи се реформским правцем руског цара Петра Великог. Указујући на разлику у начину спровођења реформи између митрополита Мојсија и Вићентија, указује

и на промене у држању сабора. Док је митрополит Мојсије имао проблема да своје реформе наметне сабору, митрополит Вићентије их нема, иако је стално био у сукобу са епископатом. Прилике у којима је деловао митрополит Вићентије биле су повољније за реформе, те он низом наредби уређује стање у Митрополији. Не без разлога, Исидора Точанац доводи у близину обојице митрополита и будућег митрополита Павла Ненадовића, за кога констатује да је наставио реформски правац својих претходника, указујући на њихову генезу.

Последње питање које је разматрано на саборима у периоду 1718–1735. је питање финансирања Српске хусарске регименте, формиране 1734, а расформиране 1739. или 1740. Њиме Исидора Точанац заокружује своје излагање о саборима од 1718. до 1735. занимљивом констатацијом да се српски црквено-народни сабор управо расправом о питању финансирања ове регимете приближио Landtag-у, односно земаљским скупштинама, јер су у Хабзбуршкој монархији једино земаљски сталежи имали право да расписују контрибуцију (порез) за издржавање војске. Наиме, сабор из 1735. је донео одлуку о разрезивању пореза на народ како би се обезбедила финансијска средства за издржавање Српске хусарске регименте.

Писана проблемски у маниру савремене западне историографије, монографија Исидоре Точанац на модеран начин обрађује важно питање националне историје, које уклапа у шире хабзбуршке, па и европске реформске оквире. На овај начин омогућава читаоцу да разуме не само функционисање црквено-народних сабора већ и правне, канонске и финансијске оквире живота српског народа под хабзбуршком влашћу у прве четири деценије XVIII века.

Михаел Антоловић
Педагошки факултет – Сомбор

Roderick Stackelberg, *The Routledge Companion to Nazi Germany*, New York, London 2007, p. 369.

У великим и богатим културама постоји добар обичај међу издавачима да периодично објављују приручнике о појединим научним питањима у којима се, на сажет и прегледан начин, дају најважније информације које представљају уједно и пресек данашњих научних знања о одређеној теми. У ту сврху се по правилу ангажују најбољи познаваоци одређених проблема. Следећи ову праксу, реномирана издавачка кућа светског угледа Рутлиџ (*Routledge*) установила је посебне едиције у којима публикује управо дела приручног и пропедевтичког карактера. Нарочито интересовање историчара побуђује едиција приручника за поједина историјска раздобља (*Routledge Companions to History*) у којој је до сада објављено преко 15 наслова. Књига коју овде желимо представити изашла је управо у овој едицији а посвећена је нацистичкој Немачкој.

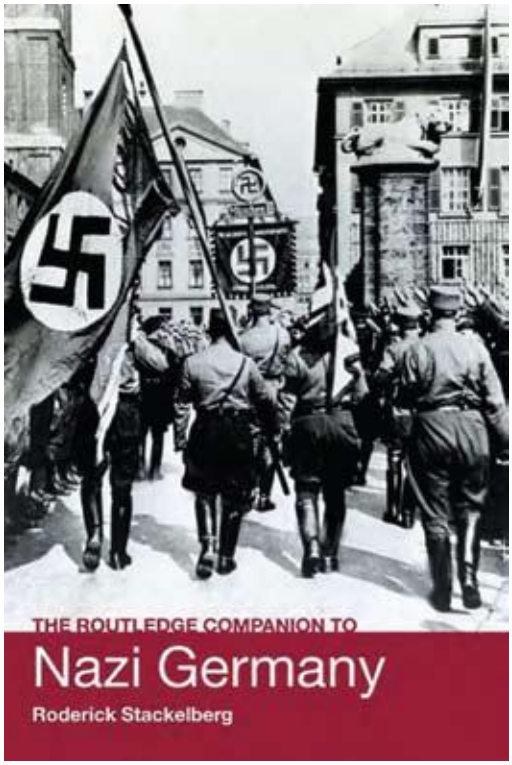

Аутор овог изванредног приручника је Родерик Штакелберг, пензионисани професор Гонзага универзитета у САД. Професор Штакелберг слови за врсног

познаваоца историје нацистичке Немачке о чему сведоче наслови његових радова међу којима треба поменути: *Idealism Debased: From Völkisch Ideology to National Socialism* (1981), *Hitler's Germany: Origins, Interpretations, Legacies* (1999), *Nazi Germany Sourcebook* (2002). Вишедеценијска истраживачка посвећеност теми нацизма омогућила је Штакелбергу да своја знања синтетизује у виду приручника намењеног како студентима тако и свима онима који се занимају за историју Немачке у раздобљу нацистичке владавине. При томе ваља нагласити да је реч о изузетно корисном делу које обиљем информација превазилази захтеве универзитетске наставе. Одатле, оно може да послужи као неопходан водич кроз разноврсне методолошке школе и оријентације карактеристичне за истраживање феномена нацизма као и кроз готово непрегледну литературу посвећену овој теми која се из године у годину увећава.

Након кратког *Увода* (стр. 1–5) у коме је на језгровит начин предочен историјски контекст настанка и развоја нацистичке идеологије и покрета, Штакелберг је свој приручник стуктурирао у три велике целине. У првом делу под називом *Нацистичка Немачка у историјској перспективи* (стр. 7–103) доноси преглед најважнијих чињеница о модерној историји Немачке у раздобљу 1871–1990. г. поређаних по хронолошком реду стављајући, по природи ствари, највећи акценат на збивања у епохи Вајмарске републике и Трећег рајха. Иза овог хронолошког прегледа следи одељак посвећен историографији о нацизму који је, по нашем мишљењу, можда и највреднији део књиге. Полазећи од схватања да укупни друштвени амбијент суштински одређује интерпретацију одређених историјских феномена, Штакелберг је указао на трансформације у приступу тумачењу нацизма од његове појаве у политичком и идејном животу Немачке почетком 20-их година прошлог века до данашњих дана. Одатле је он анализирао најкарактеристичнија објашњења нацизма у међуратном периоду – конзервативно становиште према коме нацизам представља непосредну последицу политичког снажења маса, схватање нацизма као нарочите врсте немачке националне идеологије те марксистичку интерпретацију нацизма. У поратном раздобљу искристалисало се неколико теоријских и методолошких приступа нацизму – конзервативна немачка интерпретација оличена у ставовима Фридриха Мајнекеа и Герхарда Ритера, теорија тоталитаризма коју су најгорљивије заступали Хана Арент и Збигњев Бжежински, немачка историјска социјална наука која је нарочиту пажњу посвећивала немачком „по-

себном путу" у модерност (*die deutsche Sonderweg*) те сагледавање нацизма као варијанте фашизма. Штакелберг је посебну пажњу посветио и историографији о холокаусту, појави неоконзервативне историографије и чувеној „препирци историчара" (*Historikerstreit*), теорији модернизације, постмодерним приступима нацизму, „Голдхагеновој контроверзи", историографији о нацистичком раздобљу након пропасти комунизма и поновног немачког уједињења те појави нових историографских синтеза на прелому XX и XXI столећа. На синтетички преглед историографије о нацизму надовезује се абецедни попис више од 60 најзначајнијих историчара који су се бавили феноменом нацизма. При томе, будући да је Штакелберг нужно био принуђен да врши селекцију међу бројним историчарима, он се у састављању биобиблиографског водича историчара нацизма и Трећег рајха углавном ограничио на оне који су рођени пре 1960. док је од припадника млађе генерације укључио искључиво неколицину чији су радови имали значајан утицај на историографију о нацизму.

Нацистичка Немачка. Главне теме (стр. 105–177) наслов је другог дела Штакелберговог приручника у коме је у форми историјске нарације пружио синтетски преглед неколицине најважнијих питања везаних за нацизам и Трећи рајх. Расправљајући о пореклу и консолидацији нацистичке Немачке Штакелберг је указао на друштвене и идејне основе нацизма у тзв. *völkisch* покрету, утицај исхода Првог светског рата на снажење и успон нацизма покушавајући да одговори на контроверзна питања попут нацистичког ступања на власт, успостављања Хитлерове личне власти те његов обрачун са СА одредима. Анализирајући диктатуру на делу, аутор је указао на структуру и начин функционисања нацистичке владавине, снагу и домете Хитлерове моћи, економску политику Трећег рајха, нацистички концепт културе као и улогу религије у нацистичкој Немачкој. Разматрајући спољну политику Трећег рајха те рат и холокауст, Штакелберг је елаборирао циљеве нацистичке спољне политике, услове који су омогућили поништавање одредби Версајског мировног споразума, стварање великог немачког Рајха и отпочињање светског сукоба. Аутор је покушао да одговори на питање о разлозима који су условили да Немачка изгуби рат као и да утврди шта је навело нацистичко вођство да почини геноцид над Јеврејима апострофирајући, при томе, традиционално присутни антисемитизам, социјалдарвинистички концепт расне хигијене те промењене услове који су наступили отпочињањем тоталног рата. Настојећи

да представи опозицију нацистичком режиму као и његову заоставштину, Штакелберг је размотрио разлоге скромних размера опозиционог покрета, облике левичарског отпора те отпор који су пружали војни кругови као и покрети отпора у окупираним земљама. Коначно, аутор је покушао да размотри и питање ефикасности победничких земаља у онемогућавању даљег деловања нациста након окончања ратног сукоба. У том смислу, он је проблематизовао рад Нирнбершког суда за ратне злочине, процес денацификације, појаву неонацизма као и перспективе за поновно оживљавање нацистичке идеологије у будућности. Ово првенствено стога будући да је по његовом уверењу неодрживо становиште према коме је нацизам за сва времена протеран „на ђубриште историје" – консензус западног света о супериорној вредности либералне демократије није нужна гаранција да ће он за сва времена доминирати над ауторитарним и милитаристичким вредностима екстремне политичке деснице. Премда неонацизам још увек представља маргиналну појаву у Европи и САД, Штакелберг упозорава да је страх од масовне демократије и покрета који се залажу за равноправност међу појединцима и нацијама, страх који је историјски произвео десничарски екстремизам, још увек широко распрострањен.

Трећа и уједно последња целина приручника носи наслов *Кључни актери и терминологија* (стр. 179–313), у којој су дате кратке биографије 150 водећих личности нацистичке Немачке укључујући и противнике нациста који су играли значајну улогу током постојања Трећег рајха. Иза кратких биографских података, уређених по абецедном принципу, следи речник појмова, концепата и израза који се односе на нацистичку Немачку укључујући и најважније акрониме које су користили нацисти што је од посебног значаја, с обзиром да се у литератури ови појмови и скраћенице често не објашњавају. Иза три велике целине следе – *Напомене* (стр. 314–325), *Библиографија* (стр. 326–346) најзначајнијих класичних и савремених студија о нацизму, из практичних разлога ограничена искључиво на литературу на енглеском језику, односно дела преведена на енглески језик, те *Индекс* (стр. 347–369) који у великој мери олакшава коришћење приручника.

Штакелбергов приручник за историју нацистичке Немачке представља изванредну помоћну историографску литературу какве, нажалост, упркос значајном броју преведених историјских дела током последњих година још увек нема довољно на српском језику. Стога сматрамо да би превођење овог дела

било од велике користи не само историчарима од заната као незаменљив водич кроз најважније проблеме везане за нацизам и епоху Трећег рајха већ, још и више, широком кругу читалаца заинтересованих за ову тему. Истовремено, видокруг српске историографије био би проширен једним значајним делом које на синтетичан начин предочава знања не само о нацизму већ и о главним правцима развоја историографије током више од пола века који су за нама.

Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Michael Angold, *Byzantium, The Bridge from Antiquity to the Middle Ages*, Phoenix Press, London 2005.

Мајкл Анголд је студирао историју на Оксфорду. Од 1970. је професор историје Византије на Универзитету у Единбургу. Његова најзначајнија дела су *The Byzantine Government in Exile* (1974), *The Byzantine Empire 1025–1204: A Political History* (1984), *Church and Society Under the Comneni, 1081–1261* (1995) као и бројни други чланци и дела.

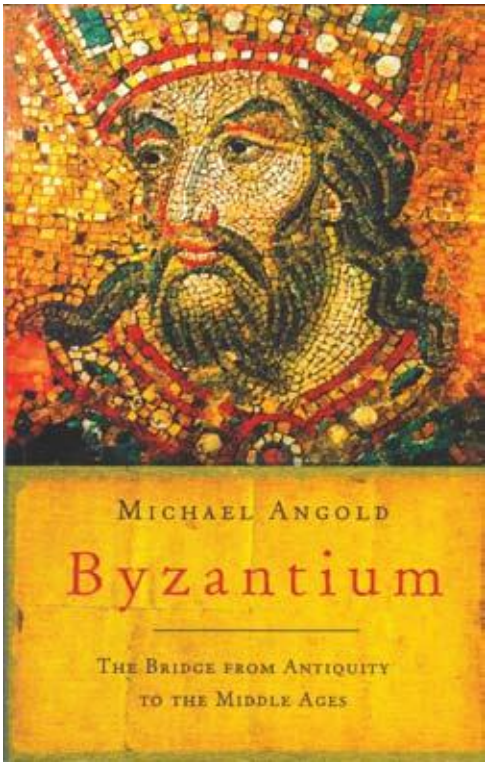

Књига која је пред нама друго је издање. Прво је штампано 2001. године. Има 188 страница, осам поглавља која обухватају простор Византијског царства, као и целог Медитерана, уз осврте на Запад, посебно Каролиншку империју и наравно Багдадски калифат. Хронолошки, дело Мајкла Анголда *Византија. Мост из антике у средњи век* обухвата период од оснивања Константинопоља па све до норманског освајања Сицилије.

Пре прве главе на неколико страница аутор даје белешке за путнике, где описује најважније туристичко-историјске локалитете у самом Константинопољу, односно данашњем Истанбулу. Препоручује

и друге делове негдашње Византије за посету.

Прва глава носи назив *The City of Constantine*, односно *Константинов град*. Описује оснивање града, али и његов рани религиозни значај, као и аријанске распре. У овом првом поглављу аутор се осврће и на то како град до средине V века постепено постаје светска метропола. Цариград Анголд назива *градом квартова*, посебно од доба цара Теодосија I када и манастири почињу да добијају све значајнију улогу у граду. Однос религије и политике, васељенски сабори и њихов значај за развој престонице чине последњи део овог првог поглавља. Оно је у неку руку и увод, јер ни класичног увода ни предговора нема у овој књизи. Развој града, његов настанак и развој хришћанске религије и јачање њеног утицаја у негда паганском царству чине свакако увод и у историјском развоју и у овој књизи.

Byzantium односно *Византија* назив је другог дела књиге. Почетак поглавља говори о другој половини V века, владавини цара Анастасија и о пореклу и младости будуће царице Теодоре. Религијска питања, халкедонска догма и однос запада и папства према њој такође заузимају део почетка ове главе. Анголд током целог дела инсистира на односу Истока и Запада, папства и Константинопољске патријаршије и посебно верским питањима Царства. На тај начин ово дело добија печат интердисциплинарности, неопходне за проучавање прошлости уопште, па и историје Византије. Свакако један од кључних делова ове главе јесте владавина Јустинијана. Даје се кратак преглед његове унутрашње и спољне политике: ратова, градитељске и верске делатности. Као што рекосмо, религија заузима посебно место у овој синтези, па је и последњи део поглавља посвећен иконама, њиховом значају, као и утицају икона на друге видове уметности и на филозофско-религијску мисао уопште.

Трећа глава је названа *The Parting of the Ways*. О каквом се рачвању путева ради у овој глави? Она говори о колапсу градског живота, односно немогућности Јустинијанових наследника да очувају империју какву им је он оставио. Ираклијеви ратови са сасанидском Персијом су оставили дубок печат на државу. Али још већи утицај је имао ислам. Његова појава, развој и порука пророка Мухамеда дали су изразито јак утицај на целокупно човечанство, а по аутору појава ислама је најважнији догађај средњега века. Сем ислама, део ове главе се односи и на хришћанство, описује се сабор у Трулу.

Наредних тринаест страница (57–70) носи назив *The Forging of Islamic*

Culture. Продор исламске културе и њено ступање на светску сцену Мајкл Анголд читалачкој публици приказује на леп, концизан и интердисциплинаран начин; из аспекта нумизматике (један део и носи назив *Пропаганда кроз новац*), али и архитектуре, религије и многе друге. Описује се настанак џамије у Дамаску, као и калиграфија, фигурални стил и уметност ислама. Омејадски калифат и његов културни развој у средишту је овог кратког приказа развоја исламске цивилизације.

Потом следи *Byzantine iconoclasm*. Синтетички, лепим и једноставним енглеским језиком аутор нас упућује у историјат византијског иконоклазма. Посебни акценти се стављају на однос цркве и државе, односно сукоб цара и патријарха. Такође се обрађује и Јован Дамаскин, његово дело и став о иконама. Из овог поглавља сазнајемо и о иконоклазму у доба Константина Копронима, као и његовој спољној политици и успесима против Арапа. Седми васељенски сабор из 787. године добио је место у овој глави. У наставку ове главе говори се о другом узлету иконоклазма под царем Теофилом, значају и улози супруге му василисе Теодоре, као и о коначном обнављању култа икона 843. године.

Иконоборство, у једном кратком прегледу, приказује се овде из религијског али и из филозофског аспекта, уз његову незаобилазну политичку улогу и значај.

Односи Византије и Запада су много више од политичких односа двеју империја које претендују на универзално царство. Зато у наредној глави *Byzantium and the West* Мајкл Анголд обрађује многе теме везане за однос царства Карла Великог и Византије. Почетак ове главе се односи на попуштање односа папства и Цариграда још од друге половине VI века. Иконоклазам доноси нове међусобне трзавице двају црквених и политичких средишта. Као што се у одељку о исламу обрађује културна и политичка историја арабљанског калифата, тако се и овде износе кључни подаци о каролиншкој, односно франачкој држави. Каролиншке књиге, као и каролиншка ренесанса, имају своје место. Посебно је битан део који се односи на књиге јер нас аутор упућује у западни одговор на иконоклазам.

Према Мајклу Анголду, однос према Византији и посебно *Другој Никеји*, односно Седмом васељенском сабору, уобличио је западну цивилизацију и њен однос према Византији.

The Triumph of Orthodoxy назив је седмог, претпоследњег, дела ове књиге.

Почетак ове главе се надовезује на крај главе о иконокластичкој кризи. Врло исцрпно читалачки аудиторијум овде се упознаје са поводима и последицама 843. године и поновног успостављања култа икона. Важно место у овој глави припада и патријарху Фотију. Он је свакако личност која је дала пресудан утицај македонској ренесанси и њега Анголд приказује из различитих аспеката. Обрађује се његово литерарно дело, мисонарска делатност, као и његов однос према бројним теолошким питањима. Аутор износи и неке врло смеле тврдње попут оне да је Фотије учествовао у прогонима јеврејског становништва. Ова глава поред Фотија, који има централно место, обрађује и друге културне и теолошке аспекте каролиншке ренесансе, затим манастире, монаштво и церемоније византијског двора и цркве.

Закључак који аутор овде износи, а који је у бити сасвим тачан, јесте да су Византија, Запад и ислам у IX столећу имали врло мало заједничког.

Међутим, своју призму у којој су ове три културе, свака посебно и на свој начин, нашле заједничко чвориште јесте Сицилија. Стога последње, осмо поглавље носи назив *Norman Sicily: An Epilogue*. Овај део описује борбу за Сицилију, као и арапско освајање овог острва, и потом оно кључно – норманско. Сицилија у ово доба, за аутора, јесте центар једне космополитске културе. Посебно место овде се даје уметности и архитектури. Доба краља Рожера II је посебно доба, када цвета космополитизам и прожимање цивилизација. Последњи део ове главе је и епилог целе књиге, и њен закључак. За Анголда су муслимански утицаји на Сицилију, као и грчки, нестали полако. Космополитска држава је била само илузија, а западне земље су лагано загосподариле Медитераном.

На крају књиге се налази кратак речник мање познатих термина. Посебна вредност књиге је библиографија у којој се може наћи много дела насталих у последње две или три деценије. За наше читаоце су посебно корисна дела настала 90-их година. Из библиографије се може видети о чему је писала новија историографија, махом британска. Непосредно пре прве главе налази се и неколико карата. Сам крај књиге заузима индекс имена и појмова.

Нашој читалачкој јавности ређе су приступачне стране књиге, што ће се, надамо се, ускоро променити. Зато појава једне овакве књиге на нашем тржишту умногоме потпомаже нашем бољем познавању величанствене Византијске империје и њених односа са западном Европом и исламом, чија наслеђа носи и данашњи свет.

Предраг М. Вајагић
Бачка Паланка

Душан Чкребић, *Живот, политика, коментари*, Службени гласник, Београд 2008, 465 стр.

Распад југословенске државе отворио је многобројa „осетљива” питања из историје Југославије о којима се предуго ћутало, покрећући, у исто време, прегршт нових која ће задуго остати без одговора. Веома често та питања су покретали бивши политичари, генерали и дисиденти исказујући своју сумњичавост према постојећим мњењима, нудећи своја виђења догађаја из новије прошлости тражећи рехабилитацију или, пак, осуду савременика. У питању је обимна литература коју су писали учесници догађаја и која у континуитету богати историографска сазнања. Свој допринос историографији аутобиографским делом *Живот, политика, коментари* дао је и Душан Чкребић, политичар на најодговорнијим функцијама и положајима у Србији као републици социјалистичке Југославије, у Савезу комуниста Србије, а шест година био је и члан Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Обављао је дужности председника Привредне коморе Србије, председника Извршног већа Србије (1974–1978), председника Скупштине Србије (1978–1982), председника ЦК СК Србије (1982–1984) и председника Председништва Србије (1984–1986). Иако је био на положајима који данас одговарају функцијама председника владе и Републике Србије, 1990. године на лични захтев одлази у пензију и повлачи се из политичког живота. Пензионерске дане проводи пишући публицистику, објављујући чланке у дневној штампи те часописима из области културе и политике. Књига коју овде желимо представити није његов мемоарски првенац, будући да је Чкребић део сећања објавио у књизи *Запис на песку* (Београд, 1995) те у збирци политичких огледа *Између памћења*

и заборава (Нови Сад, 2007).

Казивања у аутобиографском делу *Живот, политика, коментари* започиње сећањима на детињство проведено у Врњачкој Бањи, одсликавајући живот обичних људи у периоду између два светска рата. Посебно су уочљива његова сећања на Драгутина Окановића, дивизијског генерала, који је пензионерске дане проводио у бањи, и на два сусрета са епископом жичким Николајем Велимировићем. Школовање је наставио у Крагујевачкој гимназији, али због избијања Априлског рата 1941. године није завршио њен трећи разред, а четврти није ни уписао јер су немачке окупационе власти дозволиле да школовање наставе само ученици старијих разреда. Та околност му је можда и спасила живот јер се несрећног 21. октобра 1941. године није затекао у гимназијским учионицама из којих су немачки војници одвели на стрељање ђаке и њихове професоре. Он доноси сведочанство о трагичним дешавањима у Крагујевцу тог дана, описујући очај породица чији су најближи одведени у Шумарице, надања да су их Немци одвели ради принудног рада, као и шок када су наредног јутра отпочела стрељања.

Чкребић је у Крагујевцу дочекао ослобођење октобра 1944. године, и одмах се добровољно пријавио у редове Прве пролетерске бригаде, која је после ослобођења Београда упућена на Сремски фронт сусрећући се попут већине мобилисаних младића из Србије са ратним страхотама. У послератнм годинама Чкребић је у више наврата писао о Сремском фронту настојећи да сачува успомене на жртве и залажући се подизање споменика. У својој књизи он описује колико је било непријатно генералима и партизанским командантима када би се поменуо број жртава на Сремском фронту. Једно од његових запажања говори и о потцењивању овог фронта у односу на друге битке из епопеје НОБ-а.

Партизанске јединице које су учествовале у борбама на Сремском фронту биле су попуњене мобилисаним борцима из Србије, према којима је постојао другачији однос, што се види и из чињенице да је било наређено да се они не могу постављати на официрске дужности. Преноси нам и сазнање да је велики број мобилисаних младића из Београда са собом носило запечаћене коверте које су имали да предају у штабу јединице. У тим ковертама је писало „треба да погине" и доносили су их они за које истражни органи нису имали поуздане доказе о њиховом држању за време окупације валидне за судски процес, па су такви случајеви решавани убиствима на фронту. Такође помиње и случајеве

дезертерства нових бораца, и јавна стрељања пред целом јединицом јер се рачунало да ће то позитивно утицати на морал.

Универзитетско школовање Чкребић започиње у СССР, у време када је донета Резолуција Информбироа. Описујући живот у СССР у годинама после рата, он не скрива своје разочарење када се сусрео са огромном бедом и сиромаштвом, чији узрок везује за карактер друштвеног система. Сукоб са Стаљином сагледава као покушај рушења КПЈ са власти методом спољњег притиска, осуђујући у исто време грешке, безакоње и окрутност која се спроводила по логорима и затворима према онима који су се изјаснили за Резолуцију ИБ-а. У циљу приказивања истине о догађајима из тог времена, Чкребић описује како је у својству председника Скупштине Србије покренуо иницијативу да се скине забрана везана за издавање романа Антонија Исаковића *Трен II*, који је по објављивању одиграо пионирску улогу у разоткривању суштине догађања на Голом отоку.

По завршетку студија на Електротехничком факултету у Београду радни век отпочиње у Војном ваздухопловном институту у Београду, а наставља у Тузланском рударско-индустријском басену где од инжињера у процесу производње долази до места директора Фабрике соде у Лукавцу. Чкребић се враћа 1961. у Београд и у Републичком секретаријату за привреду постаје саветник за електропривреду и електроиндустрију. Са тог места одлази у Привредну комору Србије, чији ће председник бити до 1973. године када бива изабран за председника Републичке конференције Социјалистичког савеза Србије, чиме отпочиње његова политичка каријера.

Душан Чкребић је ушао у политику у моменту пада руководеће гарнитуре у Србији на чијем челу је био Марко Никезић. Почетак његовог политичког ангажмана се поклопио са тренутком доношења амандмана на Устав 1971. године, у чијем писању је и сам учествовао као члан Радне групе за друштвено -економске односе формиране од стране Савезне уставне комисије. Он верно преноси атмосферу рада те комисије, спорна питања на која су указивали представници Србије, при чему је највећи отпор долазио од Марка Никезића, председника ЦК КП Србије који је скретао пажњу на чињеницу да ће уставне промене довести до „ употпуњења републичке државности”, на шта се надовезивао и став Латинке Перовић да руководство Србије брани „самосталност и одговорност Србије за властити развој у оквиру југословенске заједнице”.

Овакве примедбе поводом уставних амандмана направиле су праву пометњу у југословенској јавности, због чега је Тито позвао Марка Никезића на разговор, а са тог разговора остало је убележено да је Тито замољен „да се Србија више не доводи пред свршен чин". Занимљиво је и лично искуство Чкребића у раду групе за друштвено-економске односе, где му је председавајући Киро Глигоров претио да ће због његове недовољне кооперативности бити послат код Едварда Кардеља на разговор.

У својим сећањима Чкребић описује последњу деценију Титове власти, дајући своје виђење односа које је српско руководство имало са њим. Он даје портрете низа партијских руководилаца почевши од Драгослава Драже Марковића, Милоша Минића, Марка Никезића, Латинке Перовић, Мијалка Тодоровића и Петра Стамболића који су током седамдесетих година XX века били непосредни учесници у бурним дешавањима везаним за гушење „маспока" у Хрватској, слом „либерала" у Србији, доношења Устава 1974. године, бивајући у самом врху српске политике у време Титове смрти. У тим портретима наилазимо на низ занимљивих детаља, који су виђени очима непосредног сведока при чему је посебно интересантно мишљење Марка Никезића о проблему Косова и амандманима на Устав 1971. године где он говори: „са Косметом ћемо дуго имати проблема, јер друга ситуација је била када су они претстављали мањину у Србији и када су могли да врше притисак на друге, а друга је ситуација данас, када носе пуну одговорност и кад у својој сопственој средини имају мањину која тражи свој равноправи положај". Ово мишљење ни данас није изгубило на актуелности.

Након усвајања Устава СФРЈ 1974. године, уследило је проглашење Устава СР Србије, којим је створен низ проблема у функционисању републике и њене две аутономне покрајине а који су се огледали у чињеници да су односи федерација – покрајине били одлични, док нису заживеле одредбе које је требало да дефинишу однос република – покрајине. Ово и још низ других проблема код српског руководства отвориће питање начина превазилажења оваквог уставног стања што ће резултовати такозваном *Плавом књигом* која је написана на иницијативу Председништва СР Србије и која је требало да буде полазна основа за расправу о уставном положају СР Србије унутар југословенске федерације. Нацрт књиге био је дат Едварду Кардељу који се позитивно изјаснио о овој студији, после чега она добија званичан наслов *Социјалистичка Република Србија и аутоном-*

не покрајине у њеном саставу. Излазак ове књиге лета 1977. године у јавност донело је велику нервозу и тензије у политичком животу које су кулминирале на састанку Координационог тела Председништва ЦК СК Србије. На том састанку Чкребић је учествовао као председник Извршног већа и у својим сећањима преноси осуде *Плаве књиге* у којима су предњачили покрајински функционери, тражећи партијску одговорност њених аутора међу којима је био и он сам. У спор републике и покрајине на крају се умешао ЦК СКЈ, захтевајући да се расправе обуставе. Тиме је процес промена Устава СР Србије одложен да би био обновљен након десет година у темељно промењеним политичким околностима.

Године после Титове смрти Чкребић сагледава кроз проблеме који избијају на Косову 1981. године и кроз ставове савезних и републичких руководилаца према овом „државном питању”. Он повлачи паралеле између решавања косовског проблема тада и данашњег решења, покушавајући да свој став изнесе хронолошким приказом дешавања од пада Александра Ранковића на Брионском пленуму 1966. године па све до разговора у Рамбујеу 1999. године. У периоду до 1986. године он ће бити актер и неколико мањих али нимало безначајних догађаја, попут сахране Александра Ранковића која је послужила за напад на српско руководство које је оптужено да је попустљиво према национализму. Чкребић је дао велики допринос и обележавању 200. годишњице рођења Вука Стефановића Караџића и обнављању Вукове задужбине. Као високи партијски функционер јавно је устао против идеје да се у Србији започне са изградњом две нуклеарне електране за чије су локације биле одређене Бачка Паланка и Костолац. Ипак, можда је најзанимљивија његова улога у наставку изградње храма Светог Саве у Београду. Са тадашњим патријархом СПЦ господином Германом Чкребић је контактирао још у детињству, када је он као свештеник Хранислав Ђорић служио у Врњачкој Бањи, да би од 1974. године започео низ њихових сусрета у којима је патријарх на прво место увек истицао молбу да се дозволи наставак градње храма Светог Саве. Патријархове молбе биле су услишене 1984. године када је Чкребић, на своју иницијативу, прибавио сагласност чланова Председништва Србије да се дозволи наставак градње храма. У то време ово је била шокантна вест, и југословенски партијски врх је остао затечен. Чкребић је, такође, испословао и дозволу за градњу Богословског факултета, иницирао да Република Србија започне помагање манастира Хиландара,

помогао у оснивању Врањске епархије и почетку обнове манастира Ђурђеви ступови. Оваква активност је била доста необична за једног високог партијског руководиоца, што му је више пута замерано у владајућим круговима, али је он истрајао у својој помоћи СПЦ, која ће му се одужити својим највишим одликовањем, Орденом светог Саве I реда.

На крају својих сећања Душан Чкребић се дотиче времена које је обележио успон Слободана Милошевића на власт, описујући атмосферу партијских обрачуна у СК Србије који су кулминирали на 8. седници ЦК КП Србије. Детаљно преноси своја сећања везана за посету генералног секретара КП СССР-а Михаила Горбачова, привредну реформу Анте Марковића ког назива „enfant terrible" југословенске политичке сцене, доноси своје виђење односа Слободана Милошевића и Ивана Стамболића, генезу њиховог сукоба и ескалацију на 8. седници ЦК КП Србије. Чкребић се дотиче и проблема који је изазавао Меморандум САНУ дајући своје виђење реакција југословенске јавности на овај незванични документ. Из периода рада у Председништву ЦК СКЈ оставља сведочанства о кризи која захвата партијску организацију и која доводи до XIV ванредног конгреса СКЈ који је био увод у распад СФРЈ. Своју политичку каријеру завршава 26. маја 1990. године када је окончан наставак прекинутог XIV ванредног конгреса.

Аутобиографију Душана Чкребића *Живот, политика, коментари* можемо сагледати као својеврсно преиспитивање ауторове улоге у последњих 15 година постојања социјалистичке Југославије, где кључно питање које он сам себи поставља гласи: да ли је могло другачије? Себе оцењује као функционера који је имао благе ставове према многим партијским колегама, који се увек борио за интересе Републике Србије при чему је врло често морао да прихвати изнуђења и наметнута решења. На више места исказује и неку врсту кајања што је ушао у владајуће партијске кругове помирљиво закључујући да његове политичке одлуке и делатност нису никоме нанеле штету. Аутобиографија Душана Чкребића свакако има вредност као историјски извор за период социјалистичке Југославије, виђене очима високог партијског и државног функционера који је учествовао у догађајима који су исписивали странице њене историје. Значај Чкребићевих сећања утолико је већи ако се има у виду да епоха на коју се она односе још увек чека да постане предмет проучавања историчара. Са неопходне временске удаљености они ће исказати свој критички суд о раздобљу у

целини као и појединим значајним актерима међу којима је свакако и Душан Чкребић.

Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

Youval Rotman, *Les esclaves et l'esclavage. De la Méditerranée antique à la méditerranée médiévale VIe-XIe siècles*, Les belles lettres, Paris 2004

Литература о трговини робљем и уопште ропству на Медитерану је на нашем језику готово непостојећа. Углавном се у претходним деценијама сводила на проучавања нашим стручњацима најдоступније грађе – оне из Дубровачког и других приморских архива. Стога је несумњиво важно када се наша читалачка јавност нађе у прилици да се упозна са новијим издањима о овој тематици.

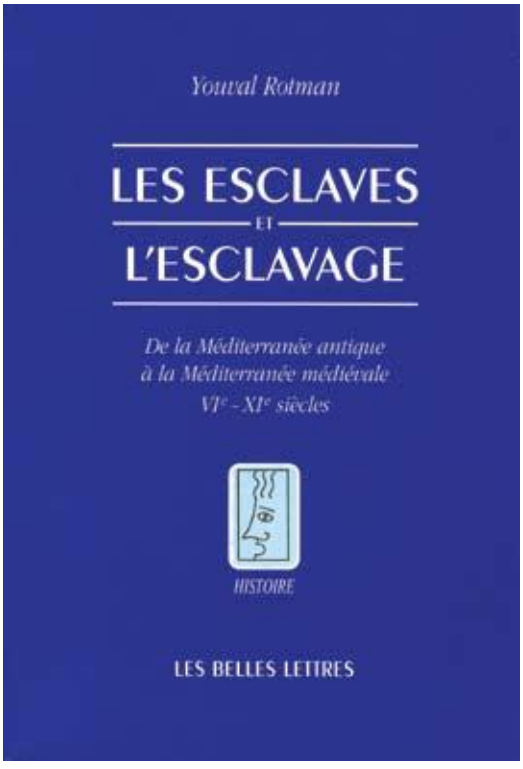

Аутор књиге која је пред нама, Јувал Ротман, рођен је 1965. године у Тел -Авиву. Докторат је стекао 2002. године на Paris X-Nanterre и Универзитету у Тел-Авиву. Дисертација му је везана за ропство у византијском свету. Бави се друштвеном историјом источног Средоземља од касне антике до краја средњег века. Такође, поља интересовања овог угледног историчара јесу и арапско-византијски односи, као и византијска хагиографија.

Важно је истаћи и да је аутор књиге коју приказујемо професор историје Византије на једном од најугледнијих светских универзитета – на Јејлу.

Дело Јувала Ротмана говори о робовима и ропству од античког до средњовековног Медитерана, у периоду између VI и XI столећа. Књига је писана у Паризу, како сам аутор каже уз помоћ бројних историчара и стручњака. Међу њима су и нека од најзначајнијих имена економске и друштвене историје, попут Жака Ерса (Jacques Heers). Књига је објављена у издању једне од несумњиво најзначајнијих издавачких кућа *Les belles lettres*.

Готово пола века, од дела Ане Хаџиниколау-Мараве *Recherches sur le vie des esclaves dans l'Empire Byzantin*, није се појавило овако свеобухватно дело везано за ропство у Ромејској империји. Стога је важност ове књиге немерљива.

Византија је, дакле, у средишту ове студије. Она наставља римске традиције, али их унеколико и мења. На светску сцену ступа и ислам. Античко ропство није нестало, већ се изменило, модификовало. Византија је донела нови политички, друштвени, културолошки и религијски контекст. Аутор ове књиге одбија да ропство дефинише као у основи економску појаву и показује нам да су слобода и ропство (неслобода) социјалне категорије.

Дело Јувала Ротмана има 400 страница. Чине га увод, четири велика поглавља, закључак и неколико врло значајних додатака. У уводу Ротман хронолошки, културолошки, географски и социјално омеђава своје дело. Долазак крсташа и почетак латинске владавине Медитераном за Ротмана је крај византијске доминације, самим тим и институција ропства добија нове обрисе.

Прво и најкраће поглавље везано је за теоријске приступе овој проблематици. *Approches théoriques* (26–53) је поглавље у којем се на основу дела бројних филозофа, историчара, међу којима је и Карл Маркс, разматра социјални и економски статус робова. Ротман у уводу дефинише проблематику и раличите аспекте неслободног положаја људи.

L'esclavage médiéval dans un espace géopolitique nouveau је назив друге главе, од 53. до 123. странице. Период од VI и поготово VII столећа заиста доноси нов геополитички простор на Медитерану. Самим тим мења се и институција ропства. Аутор у овој глави говори о пореклу робља, односно о начинима на које се постаје роб. У овој глави разматра се и разлика између статуса ропства и заробљеника. На основу низа арапских извора, записа арапских и византијских

хроничара и историчара посебна пажња се поклања размени заробљеника и уопште ратним заробљеницима у бројним византијско-арапским ратовима. Византијски однос према заробљеницима је такође један од објеката разматрања у првом делу ове главе. Други њен део посвећен је трговини робљем. У овом делу посебно треба истаћи карту трговине робљем од VIII до XI века. Такође треба истаћи и таблу важних датума везаних за трговину робљем и ропство уопште на којој налазимо датуме везане за целу Европу, Медитеран, па чак и арапски свет и простор све до данашњих Ирана и Ирака. Улога јеврејских трговаца Радханита, као и место Константинопоља у светској трговини људима средњег века такође се посебно разматрају. Током X века на сцену ступа све већа трговина робљем са Кијевском Русијом и она такође добија место у овој глави. Ово је можда до сада у историографији и најсвеобухватнији преглед трговине робљем у раној Византији. Заснива се на богатој библиографији и посебно на изворима.

Од 123. до 185. странице налази се поглавље у којем се говори о ропству као саставном делу византијског друштва – *L'esclavage composante d'une société médiévale*. Ова глава интердисциплинарно показује положај робова у друштву Византије. На почетку се говори о језику ропства – сазнајемо која је терминологија коришћена да би се означио положај роба у Византији. На ове податке могуће је наићи у изворима и правним списима али су овде они обједињени. Акценат у овом поглављу Јувал Ротман ставља и на положај робља у граду и на селу, као и на разлике и промене у њиховим положајима. Евнуси, односно царско робље, заузимају важно место у овом делу књиге. Књига епарха, есенцијалан извор за ову тему и помен робова у њему, такође је материја која се изучава. Сазнајемо и о учешћу робова у производњи, занатству, као и начину експлоатације сеоског робља. Аутор нам појашњава и промене које доноси X и XI век, ступање на сцену проније, али и промене у политичкој атмосфери тог времена. Последњи део ове главе везан је за ослобођенике. Ротман се овде бави правним, социјалним и религиозним аспектом ослобађања, као и положајем ослобођеника у држави.

Византијска црква је имала посебно место у друштву ове велике источне империје. Њен утицај је био свепрожимајући и веома битан. Од стране 183. па у наредних педесет страница обрађује се управо однос цркве према питању ропства. Ово поглавље носи наслов *Évolution du concept de non-libérté: changement*

dans la définition de l'esclave и у њему можемо пратити промене у дефиницији роба од најранијих отаца цркве и њиховог учења, па све до средњовековних промена у положају робља у цркви, праву азила и друго. Обрађено је и ропство у хришћанском поретку и систему вредности. Крштавање робља које није хришћанско формално је био услов за ослобађање, али Ротман полемише о томе да ли је баш увек у пракси било тако. Исто се дешавало и са хришћанским браком. Црква је имала право азила, што је значило да би одбегли роб на њеном поседу био спасен од евентуалног прогона и био слободан. Иако је и сама црква поседовала робље и после XI столећа, аутор у овом поглављу говори о промени менталитета. Ротман, наиме, тврди да с временом долази до промене схватања ропства и да се роб све више третира као људско биће. Нови модел схватања ропства аутор проналази у хагиографским и литерарним списима Византије пре доласка крсташа.

После кратког али обухватног закључка, аутор је у књизи дао и важне додатке. Најпре, ту је терминолошки речник. На неколико табела, подељеним по столећима и периодима, налазимо термине који су се употребљавали за робље. Други важан додатак је попис правних извора где је могуће сазнати у којим новелама или законским и другим правним актима се помињу робови. Цене су трећи додатак. На неколико страница можемо да видимо прегледан табеларни приказ цена које се помињу у различитим византијским изворима.

Посебно треба похвалити библиографију. За нас који нисмо били у прилици да пратимо новију историографију посебно је важно што у списку литературе постоји низ новијих чланака који се баве овом и сродним темама. Библиографија је више него обимна. У њој је дат детаљан списак извора – византијских, арапских, јеврејских, западних, као и доста црквене литературе и дела која су изашла о овој и блиским темама у последњих готово сто година, са посебним акцентом на новију литературу.

Ова књига је нови допринос дебати о судбини робља и ропства у антици која појашњава и појам ропства и појам слободе на средњовековном Медитерану, односно Византијском царству, чиме је ова књига ванредно важан допринос светској историјској науци али и другим наукама.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива "Срем" / одговорни уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- .- Сремска Митровица : Историјски Архив "Срем", 2002-. - 24 cm.

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

